

Pišu i govore:

Andrea Feldman,
Biljana Kašić, Nataša
Govedić, Nadežda
Čačinovič, Vesna
Teršelić, Ingrid
Šafranek, Sanja
Iveković, Rosana
Ratkovčić, Sabina
Sabolović

stranice 21-29

zarez

**Biljana Kašić
Sanja Iveković**

ISSN 1331-7970

dvostranica za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 2. ožujka 2000, godište II, broj 26 • cijena 10,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

Razgovor:
Zlatko Uzelac
**Kronika
urbanističkog
beščašća**
stranice 12-13

Polemike

Buden ili Novak, pitanje je sad

Pišu Katarina
Luketić, Dejan Kršić
stranice 7-8

Rasprava

Rad i bijes

Dean Duda
stranica 3

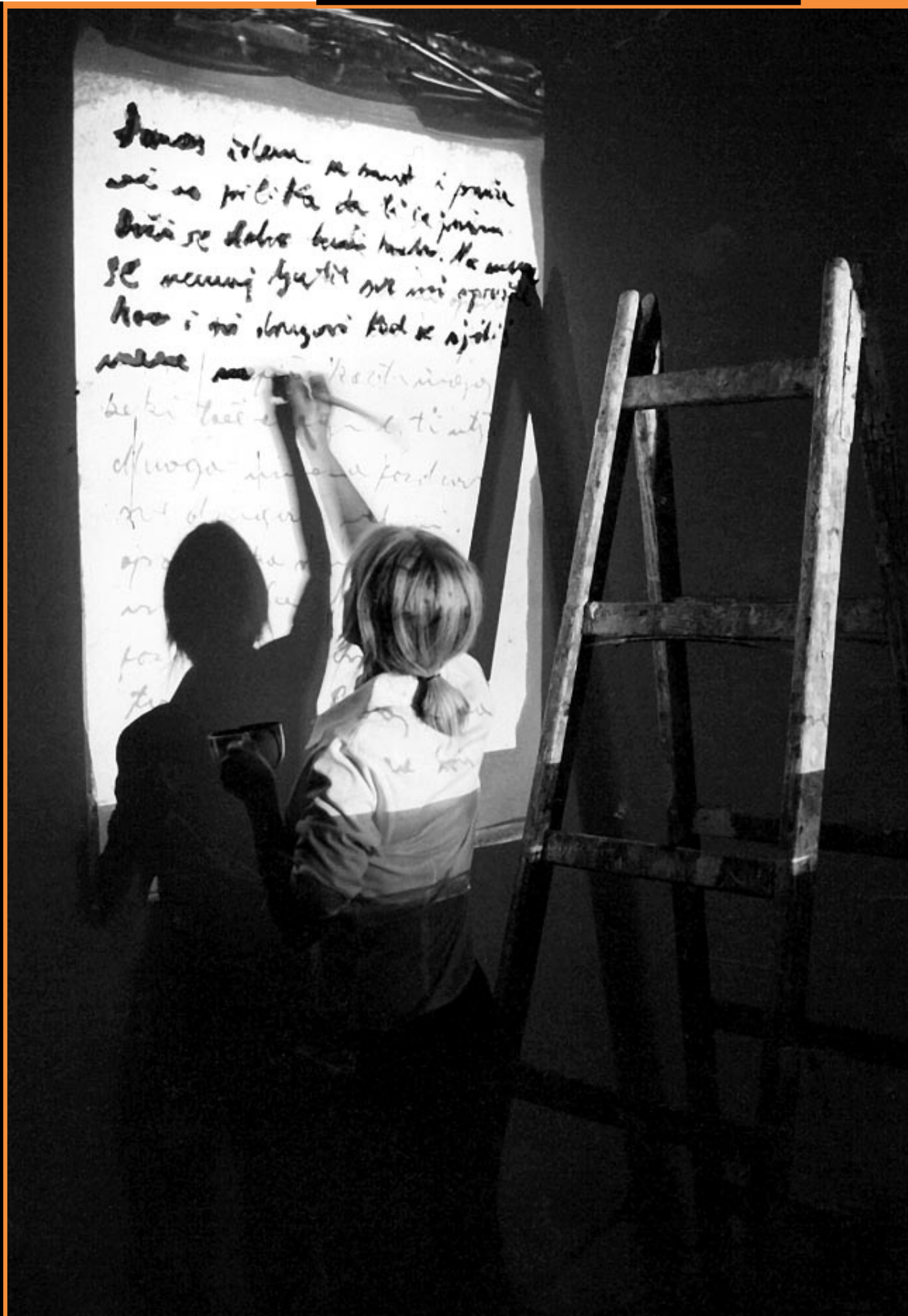

**Indije
Karmen
Bašić**
Gvozden Flego
stranica 20

Giordano Bruno
**Plamenom
na misao**

Srđan Vrcan, Vedrana
Martinović

stranice 14-15

KNJIŽEVNA KRITIKA

Kiril Miladinov, Dušanka Profeta, Gordana Crnković, Katarina Luketić, Grozdana Cvitan, Igor Štikš
stranice 35-40

zarez gdje je što

Zarezi

Info: veljača 2000. • *Dina Pubovski, Agata Juniku* 5
Najave: ožujak 2000. • *Dina Pubovski, Agata Juniku* 5

Polemike

Crnci po defaultu • *Dean Duda* 3
Sol tople močvare • *Branko Matan* 4
Novak ili Buden, pitanje je sad • *Katarina Luketić* 7
A tko ste vi? • *Iva Pleše* 7
Pazi, tako da ostanemo nevini! • *Dejan Kršić* 8
Tisuću i prvi cvijet • *Boris Beck* 9
Generalizacija ekstremno desnih stranaka • *Mirko Petrić* 10
Otvoreno pismo Josifu Brodskom • *Nataša Govedić* 42-43

U žarištu

Čišćenje iskvarene matice • *Jurica Pavičić* 6
Inicijativa za javni radio • 6
Glogov kolac za Brežnjeva • *Pavle Kalinić* 10
Uvod u rasizam • *Nela Rubić* 11
Sokol će ga zavoljeti • *Tibomil Radja* 11
Razgovor sa Zlatkom Uzelcom: Kronika urbanističkog beščašća • *Davorica Vukov Colić* 12-13
Poznate žrtve i nepoznati krvnici • *Srdan Vrcan* 14
Advokat tisuću sunaca • *Vedrana Martinović* 15
Pozdrav posadi • *Dužanka Profeta* 15
Pisma iz Indije • *Gvozden Flego* 20

Likovnost

Razgovor s Carlosom Basualdom: Umjetnost i tržište u tranziciji • *Evelina Tuković* 16
Ulični muzej • *Željko Kipke* 17
Upotrebnost vrijednosti umjetnosti danas • *Nataša Ilić* 17
Gradani-terminali i virtualna politika • *Mirko Petrić* 18
Kobna melankolija • *Rade Jarak* 18
Radikalno i nježno • *Antun Marčić* 19

Glazba

Razgovor s Boškom Petrovićem: Veliki dečko jazz • *Davor Hrvaj* 30
Rijetka prilika • *Zrinka Matić* 30
Korak do dokolice • *Dina Pubovski* 31
Razgovor s Rambom Amadeusom • *Dina Pubovski* 31
Cedeteka • *Kornelije Hećimović* 31

Kazalište

U potrazi za izgubljenom kulturom • *Nataša Govedić* 32
Život na istoku • *Filip Krenus* 33
Redukcija romana • *Milovan Tatarin* 33

Film

Ulaz pod kožom • *Marijan Krivak* 34
Nelagoda savršenosti • *Tonči Valentić* 45

Kritika

Je li moguća obnova socijalne države? • *Kiril Miladinov* 35
Zafrkancija o seksu i ratnoj kuhinji • *Dužanka Profeta* 36
Fenomenologija logorskog života • *Grozdana Crnković* 37
Starice kroz prozore! • *Katarina Luketić* 38
Polemiko o Vihoru i generalima • *Grozdana Cvitan* 39
Prolaznici koje treba zaustaviti • *Igor Šriks* 40

Reagiranj

Priopćenje za tisak • *Slaven Barišić, Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu* 40
Mastodontsko sveučilište — monopol • *Kruno Zakarija* 41
Sumnja u vjerodostojnost iskaza • *Nada Vrkljan Križić, Tibomir Milovac* 41
Haideru, sram te bilo! • *Višeslav Kirinić* 41
Mogu se stidjeti mnogi • *Neven Lončarić* 43
Mistifikacija nastave vjeronauka • *Damir Banović* 46

Zarezi

Kolonade • *Boris Maruna* 29
Ukratko: knjige i časopisi • *Rade Jarak, Dužanka Profeta, Tonči Valentić, Mirna Šolić, Filip Krenus* 44
Eurozarezi • *Srdan Rabelić, Gioia-Ana Ulrich* 47

TEMA BROJA: ŽENSKI STUDIJI

Paradoks ženske povijesti • *Andrea Feldman* 21
Razgovor s Biljanom Kašić: Država se ne događa nekome drugome • *Nataša Govedić* 22-23
Razgovor sa Sanjom Iveković: Opasnost dolazi s Istoka • *Rosana Ratković, Sabina Sabolović* 24-25
Razgovor s Nadeždom Čačinović: Žene s odobrenjem • *Anrea Zlatar* 26
Socijalna konstrukcija/rodna konstrukcija • *Nadežda Čačinović* 26
Zna se tko je gazda • *Vesna Teršelić* 27
Cilj je komunikacija • *Ingrid Šafrenak* 28
Testament iznimna života • *Andrea Feldman* 29

RADNO VRIJEME
PON-PET 8-16 h
SUB 8-14 h

DEVIN
d.o.o. 10000 ZAGREB
A. HEBRANGA 23
TEL (01) 4856-252

Pršut cijeli i rezani
Sirevi paški i livanjski

Zaklada prof. dr. Marijan Hanžeković
Katančićeva 5, 10000 Zagreb, tel: 01/4819 363, fax: 4819 365
http://zaklada-hanzekovic.ijf.hr
e-mail: Zaklada.Hanzekovic@ijf.hr

raspisuje

**Prvi natječaj za dodjelu godišnje nagrade
"Prof. dr. Marijan Hanžeković"**

Uvjeti natječaja za 2000.

Zaklada prof. dr. Marijan Hanžeković objavljuje natječaj za dodjelu godišnje nagrade za 2000. godinu. Traže se članci iz šireg područja financija. Radovi na hrvatskom ili engleskom jeziku predaju se najkasnije do 1. lipnja 2000. Uz radove se predaje i **Obrazac za prijavu na natječaj**. Svi natjecatelji moraju zadovoljiti propisane uvjete.

Nagrade

Nagrada se dodjeljuje u dvije kategorije:
Jedna redovna nagrada koja se sastoji od diplome, medalje i iznosa od **15.000 kn** bruto.
Jedna studentska nagrada koja se sastoji od diplome i iznosa od **5.000 kn** bruto.

Kriteriji

Na natječaj se prijavljuju radovi znanstvenog i stručnog sadržaja iz šireg područja financija. Posebno će se cijeniti ekonomske, pravne i institucionalne teme važne za razvoj Republike Hrvatske.
Traže se radovi koji nude nova razmatranja, ocjene, sudove i spoznaje.
U obzir dolaze samo originalni, neobjavljeni radovi.
Pri ocjeni radova vrednovat će se kvaliteta, originalnost i tehnička izvedba.
Kod redovne nagrade uzimat će se u obzir dob natjecatelja, tako da će mlađi natjecatelji dobivati dodatne bodove.
Natječaj je javan, a radovi se predaju pod zaporkom.

Rezultati

Zaklada će o rezultatima obavijestiti dobitnike nagrade i javnost do 30. rujna 2000. Dodjela nagrada održat će se u prvoj polovici prosinca.

◆ ◆ ◆

Detaljnije informacije o Zakladi, uvjetima i kriterijima natječaja te obvezni **Obrazac za prijavu na natječaj**, mogu se dobiti na adresi:

"Zaklada prof. dr. Marijan Hanžeković"
Katančićeva 5, 10000 Zagreb
tel. 4819 363, 4922 592, 4922 581
fax: 4819 365
e-mail: Zaklada.Hanzekovic@ijf.hr
http://zaklada-hanzekovic.ijf.hr

Zabludovsky Institutet

Zabludovsky
og
Zorica

De Fantastiske
Fabeldyr
fra Roskilde

Museet for Samtidskunst.
Palaet. Roskilde. Danmark

25. februar - 24. marts 2000

U prvome licu

Crnci po defaultu

Strah me posljedica Vujićeva svijeta svedenoga na binarnu opreku oblikovanu načelom *i-i*. Jedno je *fair play*, a drugo mentalna higijena

Dean Duda

Sedamnaest godina nakon prvotiska *Krika i bijesa* njegov je autor za izdanje *Portable Faulkner* sastavio genealogiju obitelji Compson. Još se sam sa sobom sporim oko funkcije toga dodatka. Češće mi se ipak čini da je posrijedi tržišni mentalni nadomjestak kilometrima udaljen i od ishodišnog sustava modernističkih vrijednosti i od pretpostavljenoga čitatelja romana, dodatak koji ozbiljno narušava izvornu modernost teksta i snažno vuče diskurz prema predmodernističkim strujanjima. Genealogija umiruće obitelji nije mi ovom prigodom važna zbog svoje književnopovijesne težine, već zbog završne rečenice, one otisnute kurzivom iza imena Dilsey, one koja u hrvatskome prijevodu glasi: *Crnci su izdržali*.

Rad i bijes

Nju izravno, bez ikakva okolišanja i retorički potrebne lažne skromnosti, posvećujem najustrajnijima — među kojima, eto, sâm baš nisam bio — dakle onima koji su zadnju godinu dana posvetili svakidašnjem održavanju *Zareza* na životu. Najprije zato što su izdržali. Zatim zbog toga što će i nadalje, uza svu dužnu postkolonijalnu ispriku, političku korektnost i možda poneku grubo izgublenu iluziju, po *defaultu*, ostati *crncima*. Povrh toga će im, čini mi se, stići i pristojna kamata, posve jednaka onome što kod Faulknera izvorno pripada propadajućim bijelcima. U njihovom se crnačkom paketu, naime, nalaze *krik* i *bijes*.

Zašto tako mora biti? Jednostavno zato što drukčije u Hrvatskoj ne može. Dakle, i dalje će se u *Zarezu* sigurno rintati od jutra do mraka, i dalje će naravno nadnica za slobodu biti takva kakva jest, i dalje će se za svaku kunu morati crnčiti najmanje pet puta više od onih u tobože konkurentskim novinama za kulturu. I dalje će se za petnaesti dio tuđega budžeta proizvoditi triput više teksta, i dalje će se prodavati više od nazovi sličnih novina zajedno. I dalje će veliki hrvatski slobodarski umovi četiri puta okolišati i peti odbiti ponudu za tekst, a zatim objaviti isti ili sličan u, primjerice, glasilu MH na koju su prije godinu i par mjeseci, u znak solidarnosti, liberalno ispaljivali plotune građanske slobode. Pinka je ipak pinka, pa zato *neka bude život na mome žiro računu*, da parafraziram znamenitu mladenačku izreku tužnoga čovjeka i akademika koji uređuje najunosnije biblioteke u Hrvatskoj, piše komemorativne školske zadaće, dvoji između mirovine predsjednika Sabora i predsjednika Republike, i koji je, naravno, kako već dolikuje, organizirao mirnu pripremu vlasti.

Nekoliko se stvari dogodilo u našem svakidašnjem cirkusu koje mi, nažalost, kaplju gustu crnu boju u lagano prozračno sivilo. Zajednički im je nazivnik licemjerje. To je po definiciji ona situacija u kojoj ti Zlatko Canjuga vraća ime *Dinamo*. Ne mislim pritom samo na objavljivanje niza komentara Zuppine *Bilježnice* u dvotjednom arheološkom glasniku, od kojih jedan, po dobrom običaju funkcioniranja najstarije hrvatske kulturne institucije i priređivača specijala o pokojnom predsjedniku, završava umjereno optimistički, spominjući artikulacije središnjih ideja

Danas bi možda biranim riječima trebalo govoriti o onima koji su našli svoju novinu za kulturu

Zuppina prijedloga u krugu najjače političke stranke. Drago mi je da su stari anarholiberali, ljevičari i prekaljeni sindikalni borci u Matici napokon došli na svoje. Uskoro se može očekivati solidan temat o Guti Cesarcu, Tonyju Blairu, sestrama Baković, bell hooks, Đuki i Štefu Cvijiću. A možda će tom prigodom Josip Bratulić raspisati i neki natječaj za instalaciju. Pod radnim nazivom *Crveni peristol*.

Ikkone ministrove mladosti

Više mi je od toga stalo do nekih stajališta ministra kulture koji na istom mjestu naciji pripovijeda o afirmaciji moderniteta. Baš je dobro da se u sedamnaestom razgovoru s novinarima Vujić napokon sjetio Joycea. I ne samo njega, već i drugih ikona svoje mladosti. Primjerice, *Telegrama*. Da nam je danas *Telegram* ili barem njemu sličan kulturni list, čitan i prisutan u javnosti. Da barem netko, tko tek prelišta *Zarez* i možda provede večer u *Gjuri* ili

Tvornici, kupi ujutro *Hrvatsko slovo* zbog novih spoznaja o etnogenezi Hrvata i ritmičkoj organizaciji Bašćanske ploče, a poslijepodne prekrati s *Vijencem* zbog novih pjesama hrvatskih pjesnika (u *Zarezu* je ionako tretman lirike katastrofalan, reče jednom jedan od dežurnih kulturnih meteorologa) ili pak pregleda novih brojeva široke palete časopisa ogranaka MH. Navečer bi zatim mogao u ime neke nevladine udruge slati besmisleni e-mail za smjenu ministra kulture. Jer šteta je što oni koji čitaju jedan od tih listova, primjećuje mi-

ta priča. Naime uz *Microsoftov* sveprisutni operativni sustav strojeve pokreću i *Linuove* distribucije.

Seniori plavog telefona

Zato će i dalje biti crnaca, zato se načelno ne piše dobro *Zarezovom* malon i mladon timu, zato će drugi po logici stvari proći bolje. Međutim, istodobno znam da kriteriji prema kojima se prosuđuje što je to *bolje* pripadaju svijetu koji je daleko za nama. Svijetu torbara koji čekaju pred Ministarstvom kulture. Svijetu predržišne obiteljske incestuozne i dogovorne kulture. Nadam se da i Vujić to zna.

Tjeskobna neizvjesnost i mentalna sloboda karakteriziraju klimu u *Zarezu* od samoga početka. Ono što se nekome učini kao nespretnost, ishitrenost ili teža riječ možda bi vrijedilo provjeriti pitanjima koja će se najprije uputiti na vlastitu mentalnu adresu, a tek zatim autorima ili uredništvu. Mentaliteti su, doista, tamnice dugoga trajanja. Jer kako, primjerice, u našim glavama dokinuti službu kulturnjačkoga dežurstva u kojoj već desetljećima za plavim telefonom sjede jedni te isti ljudi i

Kriteriji prema kojima se prosuđuje što je to *bolje* u hrvatskoj kulturi pripadaju svijetu torbara koji čekaju pred Ministarstvom kulture

odgovaraju na pitanja o stanju u hrvatskoj kulturi. Recept je jednostavan: malo masturbacije vlastitoga intelektualnog ega, malo slobode na barikadama, ali uvijek s figom u džepu, uvijek s dvostrukim kriterijima. Hodaju oni uokolo s obiteljskim paketom papirnatih maramica i brišu tuđe nosove, a ne vide da i njima curi žuta žitka slina.

Sve bi trebalo zapravo završiti kao u onoj Harmsovoj farsici u kojoj nakon nekolicine odraslih izlučitelja na svršetku izlazi djevojčica i objavljuje da nema predstave jer im je svima muka. Dobro da to čini djevojčica, jer u njoj vidim sve one za hrvatski kulturnjački establishment imene i bezimene suradnike *Zareza*, desetine lju-

nistar, ne žele čitati drugi. Gdje su ona vremena kad su svi čitali *Telegram*. Gdje nam je ono jedinstvo u različitosti, a sve opet tako kulturno.

Stvar je apsurdna. Gotovo kao djetinjom maglom obavijen pluralizam interesa unutar nekadašnjeg Socijalističkog saveza ili pak žuti mit o *hrvatskoj obavještajnoj zajednici* — ovih dana najfrekventnijoj medijskoj sintagmi, koja nam istodobno razgaljuje dušu — krijepi um i čuva miran san zahvaljujući vlastitoj mističnoj nužnosti te savršenim shemama i strelicama iz *Jutranjega lista* i *Globusa*.

Bio sam svojedobno tek jedan od mrava koji su surađivali na Vujićevu *Hrvatskom leksikonu*. I za vruga baš je mene dopala natuknica *Joyce, James*. Nije uvrštena. Nešto kao: Joyce je proveo nekoliko mjeseci (studeni 1904-ožujak 1905) u Berlitzovoj školi u Puli; u njegovim je pismima grad opisan kao osamljena zabit, a Istra prikazana kao dosadan kraj napućen neukim slavenskim življem itd. Pustimo natuknicu. Oprez, međutim, hrane druge stvari. Bojim se Vujićeva *istinskoga kulturnog lista*, strah me posljedica svijeta svedenoga na binarnu opreku oblikovanu načelom *i-i*. Jedno je *fair play*, a drugo mentalna higijena.

Poput one pripovijesti iz jednoga dalmatinskog gradića. Dakle, imao otac dva sina. Jednoga vrijednog i drugoga lijencinu. Vrijednom je dao plodno polje i masline daleko od mora, a nevaljalcu neplodni kamenjar neposredno uz more. Onda je došao turizam. Postoji, međutim, i obrnu-

FATHER.	MOTHER.	CHILDREN.	COLOUR.
European.....	European.....	Creele.....	White.
Creele.....	Creele.....	Creele.....	White.
White.....	Indian.....	Mestizo.....	½ White, ½ Indian—Fair.
Indian.....	White.....	Mestizo.....	½ White, ½ Indian.
White.....	White.....	Creele.....	White—often very Fair.
Mestizo.....	White.....	Creele.....	White—rather Sultry.
Mestizo.....	Mestizo.....	Creele.....	Sultry—often light Hair.
White.....	Negro.....	Mulatto.....	½ White, ½ Negro—often Fair.
Negro.....	White.....	Zambo.....	½ White, ½ Negro—dark copper.
White.....	Mulatto.....	Quarteron.....	½ White, ½ Negro—Fair.
Mulatto.....	White.....	Mulatto.....	½ White, ½ Negro—Tawny.
White.....	Quarteron.....	Quarteron.....	½ White, ½ Negro—very Fair.
Quarteron.....	White.....	Quarteron.....	½ White, ½ Negro—Tawny.
White.....	Quarteron.....	Creele.....	White—light Eyes, fair Hair.
Negro.....	Indian.....	Chino.....	½ Negro, ½ Indian.
Indian.....	Negro.....	Chino.....	½ Negro, ½ Indian.
Negro.....	Mulatto.....	Zambo.....	½ Negro, ½ White.
Mulatto.....	Negro.....	Zambo.....	½ Negro, ½ White.
Negro.....	Zambo.....	Zambo.....	½ Negro, ½ White—Dark.
Zambo.....	Negro.....	Zambo.....	½ Negro, ½ White.
Negro.....	Chino.....	Zambo-chino.....	¼ Negro, ¼ Indian.
Chino.....	Negro.....	Zambo-chino.....	¼ Negro, ¼ Indian.
Negro.....	Negro.....	Negro.....	½ Negro, ½ Indian.

di koje znamo samo kao e-mail adresu. Kapilarnu krhku mrežicu zaknutih koja danas može živjeti u dvotjedniku, sutra u virtualnom prostoru, prekositra u časopisu ili dobro uređenoj biblioteci.

Jednom davno, u Joyceovo vrijeme, Roman Jakobson pisao je u povodu smrti Vladimira Majakovskoga o generaciji koja je prolupala, potrošila i pogubila svoje pjesnike. Danas bi možda biranim riječima trebalo govoriti o onima koji su našli svoju novinu za kulturu.

Valjda neće izmisliti eliksir života. To bi bilo pogubno za hrvatsku kulturu. Dobrodošli u povijesni slikokaz. Sretan Vam historicizam. I stalno tako. I uvijek iznova. ▣

Dina Puhovski

Filmska ponuda

U Zagrebu su u tijeku 9. dani hrvatskog filma. Natjecateljski dio održat će se od 2. do 5. ožujka u dvorani Kinoteke, dok se popratni programi već od 28. veljače održavaju u MM-dvorani Studentskog centra. Manifestacija je popraćena i *bulletinom*, a kao i prošle godine i ove je organiziran i salon odbijenih filmova. Kino-

distribuer UCD pak 2. ožujka počinje s revijom filmova pod naslovom *U susret Oscarima*, na kojoj će u kinu Tuškanac u Zagrebu predstaviti novije svjetske filmske hitove, poput *Dogme* ili *Man On the Moon*, od kojih su međutim samo tri nominirana za prestižnu nagradu *Oscar*. (D. P.)

FAma

U vijećnici grada Münchena nedavno je održano predstavljanje novog kazališnog časopisa

FAma, zajedničkog projekta hrvatske *Frakcije* i slovenskog časopisa za operu, ples i kazalište *Maska*. Predstavljanje je održano u Münchenu jer je broj tematski vezan uz 7. Internacionalni festival suvremenog plesa *DANCE 2000* koji ondje počinje 16. ožujka. Uredništva dvaju udruženih časopisa planiraju svake godine izdati jedan zajednički broj, a uskoro najavljuju predstavljanje *FAme*, *Frakcije* i *Maske* u Zagrebu. (D. P.)

Dina Puhovski/Agata Juniku

Glazba i religija

Tradicionalni zagrebačko-ljubljanski muzikološki susreti ove se godine održavaju u Zagrebu, u Hrvatskom društvu skladatelja, Berislavićeva 9, 10. i 11. ožujka. U organizaciji Odsjeka za muzikologiju Muzička akademije Sveučilišta u Zagrebu i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani te u suradnji s Hrvatskim muzikološkim društvom i Austrijskim kulturnim institutom u Zagrebu tamo će govoriti austrijski teolozi Franz Karl Prassl i Philipp Harnoncourt. Prassl, profesor gregorijanike i voditelj Odsjeka za crkvenu glazbu Sveučilišta za glazbu i likovnu umjetnost u Grazu, govorit će o *Gregorijanskoj semiologiji kao znanstvenom temelju za pitanja interpretacije korala* te na temu *Interpretacija korala na temelju semiološkog istraživanja: kako znanstvene spoznaje povezati s estetskim doživljajem?*, dok će Harnoncourt, predstojnik Zavoda za znanost o liturgiji, kršćanskoj umjetnosti i himnologiji pri Katoličko-teološkom fakultetu Sveučilišta u Grazu, govoriti o *Pjevu kao izrazu vjere (cantare credentis est)* te o *Liturgiji kao simboličkoj radnji*. Predavanje će se konsekvatno prevoditi. (D. P.)

Odjava

Koncert Simfonijskog puhačkog orkestra Hrvatske vojske najavljen za 9. ožujka neće se održati. Odjava ne bi zasluživala zasebnu vijest, kad ne bi bila

indikativna za stanje u orkestru, nekad važnom izvođačkom tijelu, osobito za noviju i hrvatsku glazbu. Šef-dirigent orkestra, Mladen Tarbuk, već je neko vrijeme u odlasku zbog loših uvjeta rada, u kojima orkestar ne dobiva potrebna novčana sredstva niti se zna tko odlučuje zapravo o njegovoj sudbini. Zapovjednici orkestra stalno se mijenjaju pa tako ni sada nitko ne obavlja tu dužnost, a upitno je da li će orkestar moći dovršiti najavljeni sezonu. (D. P.)

Koltes u Splitu

U Hrvatskom narodnom kazalištu u Splitu 3. ožujka premijerno će biti izvedena predstava *Povratak u pustinju* Bernard-Marica Koltesa, u režiji Ivica Buljana. »Oduvijek sam pomalo prezirao kazalište, jer je kazalište suprotnost životu. Ali stalno mu se vraćam i volim ga upravo zato što je to jedino mjesto za koje možete reći da nije život« — izjavio je svojedobno Koltes. Negdje na tragu ovako opisanog Koltesova odnosa prema kazalištu mogao bi se opisati i odnos *hrvatskog kazališta* prema Koltesu, pri čemu se njegov kulturni status početkom devedesetih godina ovdje djelomice temelji na činjenici da je bio kontroverzna ličnost i da je 1989. godine umro od AIDS-a, u 41. godini života. Bilo kako bilo, recepcija, kao i izvođenje, ovog doista izvršnog dramatičara bila je gotovo čitavo desetljeće fokusirana na drame *U samoći pamučnih polja* i *Roberto Zucco*. Prije dvije godine pomak je u tom smislu učinjen u DK Gavella, gdje je poljski redatelj Krzysztof Warlikowski postavio *Zapadno pristanište*, a provjereni

poznavaatelj Koltesa, trenutno ravnatelj drame Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, Ivica Buljan odlučio je, dakle, učiniti još jedan korak dalje u upoznavanju *hrvatskog kazališta* s Koltesom.

Dramu *Povratak u pustinju*, napisanu i praižvedenu 1989. godine, za ovu je priliku preveo Zlatko Würzburg. Scenograf je Slaven Tolj, kostimografkinja Najda Bauk, a skladatelj Dragan Lukić. Glavne uloge igraju Zoja Odak, Milan Štrlić, Elvis Bošnjak, Nives Ivanković, Nikola Ivošević i Arijana Čulina. Kao uvod u splitsku premijeru iznosimo nekoliko Koltesovih fragmenata o tekstu:

»*Povratak u pustinju* prvi je komad u kojem sam želio da prevladava komično.«

»To je komedija na temu koja u biti nije, i nije samo, tema komedije; no, nismo baš uvijek prisiljeni podrediti se zakonitostima žanra.«

»Francuska provincija koju sam tako dobro upoznao; obiteljske priče, nasljedstvo, nezakonita djeca, novac, to su teme kojima se treba smijati; mnogo manje je to daleka nazočnost rata u Alžiru. Želio sam obje ispreplesti, nasmijati im se i istražiti ih.«

Jedan Koltes uskoro će zaigrati i u Zagrebu. Prije tjedan dana, naime, u DK Gavella trebala je premijerno biti izvedena predstava *U samoći pamučnih polja*, u režiji Mislava Brečića te izveo bi Pere Kvrčić i Svena Medveška. Zbog bolesti glumca, premijera je odgođena, a novi datum bit će zakazan uskoro. (A. J.)

Ksenija Pajić u gostima

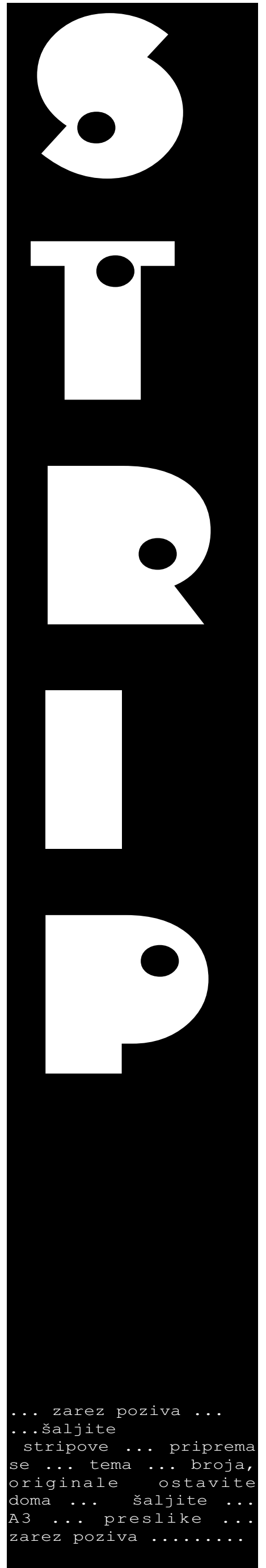
Prvo izbjavanje Ksenije Pajić iz matične kuće, tj. DK Gavella,

dogodit će se nakon dugo godina zbog angažmana u Teatru ITD. Riječ je, naime, o ulozi *Mrve* — žene u dobi od četrdeset i nešto do jedanaest godina u predstavi *Kako sam naučila voziti* redateljice Snježane Banović. Redateljica je slavni off-broadwayski tekst Paule Vogel ujedno i prevela, a osim Ksenije Pajić u predstavi je pozvala Gorana Grgića, Nenada Cvetka, Natašu Dangubić i Nataliju Đorđević. Dramaturg predstave je Darko Lukić, scenografiju radi Drago Turina, a kostime Doris Kristić.

Za tekst *Kako sam naučila voziti* američka dramatičarka Paula Vogel nagrađena je 1998. godine *Pulitzerovom nagradom*, dok je istoimena predstava u sezoni 1996/7. dobila nagrade OBIE (Off-Broadway theater awards) za dvije uloge, režiju i tekst.

Inače u jednoj od brojnih postava ovoga teksta ulogu Ksenije Pajić igrala je 1998. godine Debra Winger.

— *Vožnju* bih opisala kao komediju. Dakako da ona to nije, ali prva polovica komada doista funkcionira kao komedija. Na nekoj osnovnoj razini, to sam ja. Velik broj ljudi to pokušava pretvoriti u dramu o individualnoj obitelji, iako ona za mene to nije. To je način gledanja na mikrokozmičkoj razini kako ova kultura seksualizira djecu i kako nas već od rane dobi uče da gledamo ženska tijela. Jedna od vodećih izreka kojom sam se vodila dok sam pisala ovaj komad bila je da je potrebno cijelo selo kako bi se zlostavljalo dijete — izjavila je u jednom intervjuu Paula Vogel. Zagrebačka premijera održat će se u Teatru ITD 4. ožujka. (A. J.)

SPLIT at NIGHT

... zarez poziva ...
... šaljite
stripove ... priprema
se ... tema ... broja,
originale ostavite
doma ... šaljite ...
A3 ... preslike ...
zarez poziva .....

Pazi, tako da ostanemo nevinini!

Danas nam treba ozbiljnost, odgovornost, kritička diskusija o problemima, a ne još jedan ritualizirani show u kojem će tek prividno svi biti izjednačeni

Dejan Kršić (Arkzin/Bastard)

Objedničke stranke »novog centra« — odrednica koja koalicijski SDP-HSLS odgovara bolje od »trećeg puta« — još nisu uspjele pokazati kojim će konkretnim sadržajem biti ispunjeni njihovi predizborni slogani, a već se pojavila zamjena za »Srbe«. »Zidovi« su očito out, »odnarodena kozmopolitiska inteligencija« ne zvuči dobro za uši Zapada, pa su jučerašnji »jugonostalgičari« sad postali »mladobosanci« i »lijevi teroristi«. Od potpisnika peticije kojom se poziva na smjenu ministra kulture Vujića, do opatijskog gradonačelnika Luttenbergera, »lijevi terorizam« novi je simbolički neprijatelj koji svojom kritikom potkopava »demokratski entuzijazam« i ometa postizanje imaginarnog jedinstva nacije i ostvarenje svih naših tisućljetnih težnji za demokracijom i kapitalističkim tržištem.

Otkud S. P. Novaku, koji je taj pojam uveo u aktualni diskurs, »terorizam«, pa još »lijevi«? Koji je stvarni sadržaj tog pojma? Zar doista šačica potpisnika jedne sasvim javne peticije predstavlja neku opasnu terorističku skupinu, domaću Frakciju crvene armije ili Crvene brigade, koja će sad, »kad širimo demokratski prostor« u svom bijesu prema svemu »što smo postigli«, uzeti rašpe, bombe, revolvere i krenuti u krvavi obračun?

Ako je prema S. P. Novaku onaj tko »već danas kritizira novu vlast moralni bijednik«, što je sam S. P. Novak, kolumnist demokratskog *Globusa*? Ono isto što je bio i jučer — *plutač uzvodno!* Je li proteklih godina S. P. Novak za terorizam prozvaao one koji su stvarno s oružjem u rukama ugrožavali živote hrvatskih građana druge nacionalnosti i slobodu političkih neistomišljenika? Ne, on je kao i danas, sasvim dosljedno, ruku pod ruku s Leticom i Kuljišem konstruirao »vještice iz Rijaa«!

Subjekt za kojeg se pretpostavlja da je Novak

Taj isti S. P. Novak danas dijeli prvoboračke zasluge: »Neće se moći zaboraviti da je P. E. N. zajedno sa Supekovom Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, s Gotovčevom Maticom hrvatskom i Čičkovim Helsinškim odborom na svojim ramenima ponio težak teret borbe za alternativnu, ali zato jedinu Hrvatsku«. Na stranu pitanje logičke konzistentnosti te alternative u jedini, i ma kako kritičan bio prema Čičku i svim problemima u radu HHO-a, staviti tu organizaciju sa svim njenim aktivnostima i suradnicima ravnopravno uz bok oportunističkim liberalnim nacionalistima PEN-a, HAZU-a i *Matice hrvatske* ne graniči samo s razumom, već i otvo-

no uz bok oportunističkim liberalnim nacionalistima PEN-a, HAZU-a i *Matice hrvatske* ne graniči samo s razumom, već i otvo-

zove, ne zna se niti konkurencija, obrisi kulturne politike tek se naziru, ali on već unaprijed zna — bit će prvi! *Nomen est omen* —

tualno preokretanje vrijednosti, već i periodička provala nasilja. Nije li čitavo prethodno desetljeće bilo jedno takvo produženo karnevalesko razdoblje u kojem su sve vrijednosti bile izokrenute? Živjeli smo veliki karneval, prepun maski i travestija, izrugivanja nad pameću i zdravim razumom, rušenja svih konvencija normalnog ljudskog života. Nije li to bila produžena vladavina kralja Krnjevala, bahatog, proždrljivog, slijepog za ljudsku patnju, gluhog za argumente? Transgresija javnog zakona bila je sastavni dio društvenog poretka. Nije vladao dnevni *Zakon*, već užitak gomile. Moglo se nekažnjeno lagati, krasti, ubijati. Proizvodnja je zamijenjena preprodajom, švercom, dilanjem. Sve je bilo dopušteno, nitko nije bio kažnjen. Sudovi nisu mogli završiti procese jer vlast nije bila u rukama *Zakona*, već republike karnevala.

Stoga nam danas treba sve samo karneval ne. Upravo je karneval, gornjogradski balovi, to primitivno natjecanje s Venecijom, a ne peticije za ostavkom, nešto »bedasto«, »tako glupo i iritantno«, u čemu ne želimo sudjelovati. Danas nam treba ozbiljnost, odgovornost, postavljanje pitanja, kritička i racionalna diskusija o problemima, a ne još jedan ritualizirani show, u kojem će tek prividno svi biti izjednačeni, samo kako bi svi izbjegli odgovornost.

Nije li upravo odnos prema Tuđmanovoj smrti, manjak bilo kakvog respekta, zluradi smijeh dojučerašnjih poslušnika, bio pokazatelj da je upravo Tuđman, taj »kralj Karnevala«, onaj kojeg sad nakon deset godina nacionalne razuzdanosti treba spaliti kako bi na sebe preuzeo sve grijeha koji bi se mogli pripisati nedužnom političkom narodu Hrvatske? Kolektivne krivice nema, a individualnu odgovornost nitko nije spreman preuzeti. Kao da su oportunističke mase na čelu s HDZ-om nakon Tuđmanove smrti rekly: *Ivice, preuzmi vlast, ali pazi, tako da ostanemo nevinini!*

Koalicija »novog centra« na svaki način želi zatrijeti svaki trag aktivnog građanskog angažmana. Zato je jedna demokratska peticija, koja uostalom nikoga ne obavezuje, postala tema dana i u našim medijima izazvala više bure od prijedloga onog njemačkog svećenika da je vrijeme da papa razmisli o penziji!

Teror ideološkog isključivanja

Kad S. P. Novak sa svojim trabantima gura grad u »pučku svečanost karnevala«, nije li to samo način da se još jednom pažnja skrene s politike, da se svaka stvarna politička kritika odbaci, a umjesto nje uvede neobavezna, šaljiva, za vlast bezopasna komedija? Zagovara se brza dezideologizacija, povlačenje iz aktivnog angažmana civilnog društva u pasivni, apolitični konzumerizam »između stare i nove vlasti«. A tko bi novu vlast sad kritizirao bio bi »moralni bijednik«!

Istina tu opet izlazi na površinu, površinu plakata. Slogan »Dodite na Gornji grad« nije poziv na narodnu veselicu, već ono zazivanje koje sami organizatori žele čuti, poziv nove vlasti, »kolega« — dođite i vi, *novaci*, na Gornji grad, to simboličko mjesto moći. Poziv koji će on, naravno, »prvi prihvatiti«!

Vizualni dio plakata — narednik s britanskog plakata za *novičenje* kojem su namontirani brkovi i kapica dvorske lude — ne

smijava vlast i moć, već pokazuje dragovoljni angažman jednog »ražalovanog profesora« da se militarističkom, nehumanom i mrzovoljnom poretku stavi maska demokracije i smijeha kako bi privilegije i odnosi moći ostali isti. To je doslovno ta njegova »alternativna, ali jedina Hrvatska«! Ona u kojoj se sve mijenja kako bi sve ostalo isto.

Optužba za »lijevi terorizam« pokušaj je da se autentična lijeva, kritička pozicija etiketira, otpiše, i time automatski izbaciti iz političkog prostora. Moćne, emocijama nabijene oznake poput »fašizma«, »terorizma«, »fundamentalizma« uvijek su pripravno sredstvo za obračun s protivnicima svih vrsta. Emocionalni naboj tih etiketa predstavlja zahtjev da se prekine analiza određenog društvenog fenomena — o tome ne treba razmišljati, to treba najoštrije osuditi! U toj oznaci prisutan je snažan *mobilizacijski* poziv da se neprijatelja dohvati drugačijim sredstvima. Oni koji javnost plaše »lijevim terorom« sami zagovaraju teror ideološkog isključivanja.

Ono što S. P. Novaka u poziciji »ljevičarskog terorizma« doista smeta nije izmišljeni »teror«, to je tek simptom osjećaja ugroženosti i retorički dodatak za zastrašivanje naroda, već upravo ono »lijevo«. Zbog toga otkrivatelji »lijevog terorizma« ne ulaze u njegovo objašnjavanje, ne definiraju njegov sadržaj, jer to je nešto tako »očigledno«.

Zar je odsutnost šovinizma, zalaganje za prava manjina, svijest o globalnim vrijednostima suvremene kulture, nešto isključivo lijevičarsko? Zar je odvojenost Crkve od države ekstremistička lijevičarska pozicija? Zastupa tu tezu da ubojice moraju biti u zatvoru, zar je to lijevi teror? Međutim, činjenica je da upravo te vrijednosti, oko kojih je u demokratskim državama suglasna većina političkog spektra, kod nas nisu imale prođu kod najvećeg dijela kulturne i političke javnosti.

Prijetnja »lijevim terorizmom« trik je kojim desnica drži u šaci vladajuću koaliciju da kojim slučajem sama ne bi počela postavljati ili, ne daj bože po logici predizbornih obećanja, doista i provoditi neke lijeve ideje te uzdrmati libidinalnu ekonomiju ideološkog projekta hrvatske nacionalne države.

Više od partikularnih karakteristika, ovisnih o konkretnim društveno-političkim okolnostima, lijevičara određuje spremnost da svoju političku poziciju imenuje. Oni koji govore da ih politika ne zanima, da su apolitični, ili da nisu ni desno ni lijevo, već su po definiciji — to znamo još od francuskih poststrukturalista — desno. Činjenica da likovi poput Tomislava Merčepa i Ante Đapića s Jörgom Haiderom dijele neobičnu karakteristiku da o sebi govore u trećem licu: »Jörg Haider/Tomislav Merčep... je rekao/obećao/učinio...«, pokazuje da radikalna desnica, usprkos želji da definira svoju poziciju, ne može izdržati svoje neposredno imenovanje, pa pribjegava tom nezgrapnom retoričkom potezu.

Zbog toga, nasuprot *novacima* hrvatskog demokratskog oportunizma, mi otvoreno kažemo, da mi »mladobosanci« imamo svoje *principe*, ruka nam ne drhti i ne plašimo se iskazati ih. Mi jesmo lijevi te/r/oristi. ■

»Nezavisni intelektualac« u »ugovornom odnosu« s Europapress holdingom!? To je nova demokratska hrvatska književna laž za šesti svezak Povijesti hrvatske književnosti

Novak: regrut. Prvoborac. A ako kojim slučajem gospodin ministar ne bude znao pravilno »rasporediti nove suradnike«, onda će se već naći neka ozbiljna i ugledna gospoda koja za razliku od Saše Miloševića i Bojana Munjina (»Tko su, uopće, ti ljudi koji traže moju ostavku?« — A. Vujić, *Novi list* 12. 2; »dva javnosti ne odveć poznata čovjeka« — N. Popović, *Novi list*, 13. 2) znaju sve o »ozbiljnim činovima« kao što je »abdikacija«! A vjerujem da će svojim *popovanjem* u kakvih *polu ure kulture* naći čvrstu podršku.

Sve je lijepo kad si na vlasti...

Ministar Vujić nije dosad javnosti predočio neki svoj program, čak ni »bilježnicu«, samo niz intervjua. Ideološka je istina uvijek na površini. Pogledajmo samo te fotografije S. P. Novaka i ministra Vujića koje ovih dana prate njihove brojne intervjue, od *Vjesnika*, *Večernjeg lista*, *Vijenca*, *Globusa*... a na svakoj vidimo onaj ti-

Mi jesmo lijevi te/r/oristi

pični cinični osmijeh. Zemlja je na rubu kolapsa, radnici štrajkaju, a oni su veseli, oni se podsmjehuju, oni nam se smiju u brk. Oni ne samo da organiziraju novi karneval, oni nastavljaju stari. Kako Novak doslovno kaže »Na razmeđu stare i nove vlasti ja sam izabrao karneval!« i dodaje »učinilo mi se da je došao idealan trenutak da se Gornjem gradu vrati ljudsko lice, da se njegovu strogost dezodorira jednom dobrom dozom normaliteta«!

Ali karneval nije ni »ljudsko lice« niti »normalitet«. Za karneval je karakteristično maskiranje, bučne povorke, kršenje uobičajenog moralnog poretka, travestija... na kraju slijedi spaljivanje »princa Karnevala« kojim su simbolički kažnjene sve nepravde i uobičajeni društveni poredak može se dalje nesmetano nastaviti. Post-bahtinovska kritika naučila nas je da karnevaleska suspenzija društvene hijerarhije nije tek spontani narodni smijeh i ri-

Pod okriljem permanentnih izbora u Hrvatskoj — parlamentarnih, dvokružnih predsjedničkih i vrlo skorih izbora u Zagrebu — promakao nam je jedan veliki nepravedni rat. Ne tu negdje u susjedstvu, već daleko, vrlo daleko, na istoku koji je tako daleko da za njega nikada nismo niti čuli. Kao da ne znamo kako je to biti u nepravdom ratu u kojem ste daleko slabiji i nenaoružani, a svijet glumi finoću i uvodi embargo. Naravno, naša je povijest bila već viđena na drugim dijelovima svijeta. Dok je Francko imao dvostruku liniju snabdijevanja, Mussolinija i Hitlera, međunarodna je zajednica republikancima stisnula embargo, a ni Allendeu nitko nije pritekao u pomoć dok mu je dojučerašnji načelnik generalštaba bombardirao palaču.

Halo, Dudajev ovdje

Sramno je da skoro nitko ni u Hrvatskoj, a ni izvan nje, ne reagira na genocid što se uporno i sustavno vodi protiv Čečena: Staljin je još 1944. godine za jednu noć iselio 650.000 ljudi. Nije to bio dio naroda, nego upravo cijeli čečenski narod, poslan na put bez povratka u jednoj jedinjoj zimskoj noći, u stočnim vagonima. Pokušaj konačnog rješenja nije uspio. Ponovni pokušaj uslijedio je za predsjednikovanja votkoljupca Jeljcinu koji je pokrenuo golemi stroj degradirane sovjetske Crvene armije. Nakon raspada SSSR-a časnici ionako nisu

imali ni od čega ni gdje živjeti, osim u šatorima i provizornim vojarnama. Tako deklasirane, izluđene okrutnom stvarnošću, nakon smrti Partije i *Ideologije* nije ih bilo teško pokrenuti u opravdani rat protiv »terorista«, »fundamentalista« i »separatista« koji se hoće *odcijepiti*. Naravno da im nije palo na pamet kako nema nikakva razloga da Čečeni ostanu

Čečeniju. Predsjednik Dudajev poginuo je prilikom predugog telefoniranja satelitskim telefonom tijekom kojeg je netko nepoznat dojavio Jeljcinu da se na tom i tom mjestu nalazi Dudajev. Dva ruska Suhoja 27 ispalili su rakete i Dudajev je otišao u legendu. Razni izvori tvrdili su i tvrde da su njegovu poziciju dojavili upravo američki vojni sateliti. Duda-

rat, ali ne više frontalni, nego partizanski. Upravo onakav kakav su Rusi izgubili u Afganistanu.

Pipe i nafta

Rat su prekinuli pregovori. Jeljcin nije sjeo za pregovarački stol iz uvjerenja da je to ono što mu treba, već isključivo kako bi otvorio pritvorenu pipu zapadnih

priznata republika. S tom razlikom da je jesen/zimu 99/00 dočekala opet pod ruskim granatama. Ovaj put u uličnim borbama za neobnovljeni Grozni poginuo je i gradonačelnik Dudajev (nećak generala Dudajeva), a ranjen je i zapovjednik obrane Basajev koji je izgubio dio stopala nagazivši na minu. Grozni je »oslobođen« kao što je bio i Vukovar. Borbe se nastavljaju na brdima u južnom planinskom dijelu Čečenije. Partizanski rat se rasplamsava i Ruse će, Putina pogotovo, nastavak rata skupo koštati.

Koliko ima civilnih žrtava zahvaljujući masovnom raketiranju kombiniranih snaga ruskog zrakoplovstva i topništva ne zna se ni približno. Međutim, pouzdano se zna da broj poginulih ruskih vojnika sigurno nije tisuću petsto, koliko je zapovjedništvo ruskih snaga u Čečeniji priznalo, nego daleko veći. Uostalom kome što znači ruska sirotinja kad je u pitanju profit ruske nafte industrije.

Na koncu, nije to samo ruski ili čečenski problem, već je u pitanju i preživljavanje Brežnjevljeve teorije »ograničenog suvereniteta«. Ono se sada odnosi »samo« na bivše sovjetske republike, što je i glavni razlog zbog kojeg Zapad štiti, a kad govori, čini to samo pod pritiskom vlastite javnosti. Kritika ruske intervencije u Čečeniji slabo se čuje i u Hrvatskoj, a upravo bi Hrvatska, itekako, imala razloga vrištati. **Z**

Kratko i jasno

Glogov kolac za Brežnjeva

Hrvatska ima mnogo manje od drugih pravo šutjeti kada je u pitanju veliki nepravedni rat

Pavle Kalinić

u Ruskoj Federaciji kad su u nju ionako ušli prije dvjestotinjak godina na silu.

Naravno, ni Jeljcin nije umirao od ljubavi prema Čečenima i njihovu predsjedniku, sovjetskom ex-generalu Dudajevu i vojnom zapovjedniku Basajevu, ali je zato bio vrlo zainteresiran da njegova naftna industrija ima potpunu kontrolu nad naftovodima koji su prolazili i prolaze kroz

jevu je to sada nevažno. I Grozni je razvaljen do dna i nitko na to nije reagirao niti se zbog toga zabrinuo.

O silini udara na Grozni najbolje govori usporedba s udarima na naš grad heroj Vukovar. Topništvo JNA tuklo ga je dnevno s pet tisuća projektila raznih kalibara. Rusi su Grozni lupali sa sedam tisuća na sat. Čečeni su se povukli, pregrupirali i nastavili

kreditora čije su javnosti zahtijevale prestanak gaženja Čečena. Sporazumom je dogovoreno povlačenje Ruske vojske iako nije do kraja definiran status Čečenske Republike. Po Moskvi ona je ostala sastavni dio Ruske Federacije, dok je vlada u Groznom, nakon povlačenja Ruske vojske, smatrala Čečeniju slobodnom republikom. Činjenica je da je Čečenija i danas međunarodno ne-

Generalizacija ekstremno desnih stranaka

Haiderov uspjeh nije zasnovan na globalnom antikapitalizmu, nego na vještom korištenju specifično austrijskih lokalnih kulturnih fobija

Mirko Petrić

Uz tekst Slavoj Žižeka *Zašto svi volimo mrziti Haidera?*, Zarez, br. 25, str. 12

U prošlom broju *Zareza* prečuo sam tekst Slavoj Žižeka, pod naslovom *Zašto svi volimo mrziti Haidera?* Tekst je objavljen uz blok posvećen raspravi o pozivu Roberta Flecka na bojkot austrijskih kulturnih ustanova, zbog sudjelovanja Haiderove Slobodarske stranke u novoj Austrijskoj vladi. Smatram da je dobro da je naša javnost, uz mišljenja objavljena u bloku koji sam priredio, upoznata i sa Žižekovim stavom. No uredništvo molim da u ovom broju također objavi dva priloga raspravi o tom članku, koja sam objavio na mailing listi *Syndicatea*:

Povijesni revizionizam

1. Žižekov je argument uredno strukturiran i izložen. Šteta što ne odgovara stvarnosti na koju se odnosi. Već i podaci o položaju suvremenih umjetnika i umjetnosti u austrijskom druš-

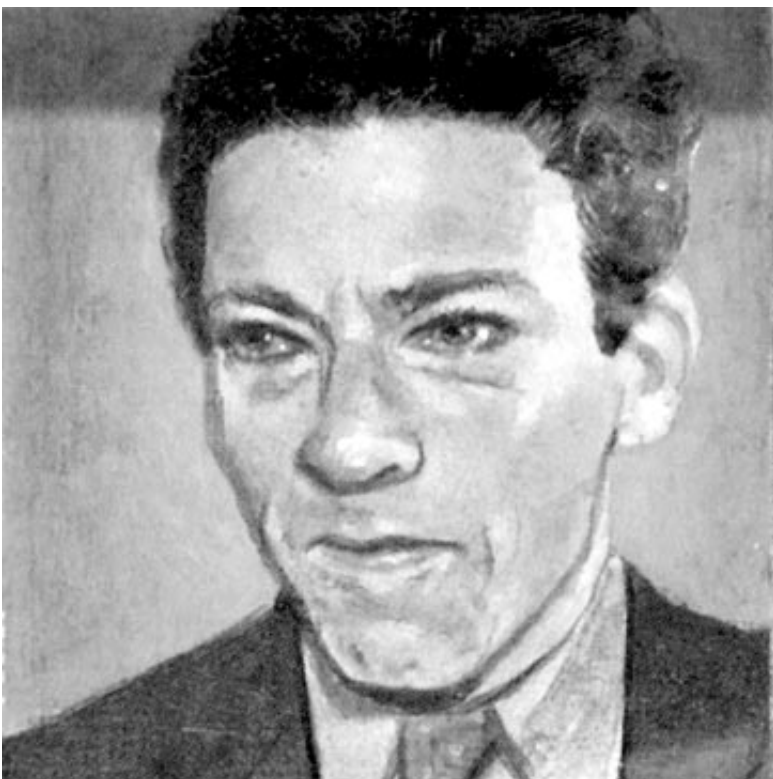
tvu, objavljeni tijekom rasprave o Fleckovu pozivu na bojkot austrijskih kulturnih ustanova, pokazuju da za tu skupi-

liko se austrijska demokršćanska Pučka stranka može opisati kao postmoderna liberalno-demokratska stranka kakvu Žižek u ovom kontekstu ima na umu, ali zašto onda takav primjer navodi u članku u čijem se naslovu spominje Haider?

Nadalje, Žižekova generalizacija o europskim ekstremno de-

nog ogranka multinacionalnog koncerna *Rewe*. Oba su, doduše, u većinski njemačkom vlasništvu, a poznat je Haiderov velikonje mački stav o austrijskoj naciji kao *ideološkom pobačaju*. No u svom uredu Haider, između ostaloga, izlaže i američko zastavu, nema ništa protiv novih tehnologija i u govorima često naglašava potrebu uključivanja u kriterije ekonomski razvijenog zapadnog svijeta. Haiderov uspjeh nije zasnovan na globalnom antikapitalizmu, nego na vještom korištenju specifično austrijskih lokalnih kulturnih fobija.

Valja postaviti i pitanje svrhe i krajnjeg rezultata Žižekova pisanja. Svojim člankom on ne obrađuje vrlo konkretnu i specifičnu situaciju, nego umjesto toga »u vrelini trenutka« iznosi svoja popćena razmišljanja o odnosu ideologija liberalno-demokratske srednje struje te ekstremne desnice i (nedostajuće) radikalne lijevice. Učinak takvog pristupa je skretanje s konkretne teme i njezinih vrlo realnih posljedica. U Koruškoj, gdje je Haiderova stranka već neko vrijeme na vlasti, uočljive su — zadržimo se samo na temi glavne *Syndicateove* prošlotjedne rasprave — zabrinjavajuće promjene odnosa prema suvremenoj umjetnosti, a poznavatelji prilika uočavaju i promjene u tretmanu psihijatrijske problematike. Žižek nam pak svojim člankom poručuje da svaka opcija u suvremenom zapadnom društvu (osim radikalno lijeve, koje po njemu nažalost nema) nudi zapravo više-manje isto. Da neki sljedbenik Haiderove stranke na taj način govori o nacional-socijalističkoj prošlosti, to bi se zvalo »povijesnim revizionizmom«. U Žižekovu slučaju, smatram da je riječ o »povijesnom revizionizmu« u trenutku dok se sama povijest odvija.

nu u austrijskom društvu (a jednako i za strance, pa na koncu i same Austrijance) postoji vrlo opipljiva i realna razlika opredijele li se u glasovanju za socijaliste ili za Pučku stranku (koja onda koalira s Haiderom). Žižek tvrdi da u suvremenim zapadnim društvima opredjeljivanje glasača za jednu od obično dviju liberalno-demokratskih opcija ima jednaku vrijednost kao i opredjeljivanje za dva — po svemu osim po boji pakiranja — jednaka umjetna sladila u američkim kafeterijama. Pitanje je, doduše, ko-

snim strankama, kao opcijama koje svoj uspjeh kod radničke klase zasnivaju na antikapitalizmu (nestalom iz lijevih programa), ne opisuje adekvatno razlog Haiderova uspjeha kod austrijskog glasačkog tijela. Haider se retorički ni praktičnim potezima ne pokazuje da se suprotstavlja kapitalizmu, čak ni multinacionalnom kapitalizmu: za prvog ministra financija u novoj Austrijskoj vladi bio je designiran šef austrijskog ogranka multinacionalnog koncerna *Billa*, a potvrđeni je ministar bio šef lokal-

Emocionalizacija diskursa

2. Prijatelj koji živi u Austriji i koji zbog poslovne zauzetosti nije imao vremena pisati prilog raspravi, telefonski mi je rekao sljedeće: »Žižekov članak naljutio me čim sam ugledao njegov naslov. Cijeli problem članka, problem cijele Žižekove perspektive upravo je u emocionalizaciji diskursa, koja potire razlike i falsificira odnose. Kad netko kaže *ja volim Hitlera*, znamo da je ta osoba nacist. Ali, rečenica *ja mrzim Hitlera* nije odgovor na rečenicu *ja volim Hitlera*. To nas zapravo razlikuje i to Žižekova perspektiva sakriva. Haidera možemo smatrati opasnošću, možemo se aktivno suprotstavljati njegovoj politici, ali to ne znači da ga moramo mrziti ili, još gore, da ga svi volimo mrziti. Pristane li se konzekventno na Žižekovu perspektivu, značilo bi to da, nakon prolaska treninga za razgradnju agresije, neki liberalno-demokratski kapitalistički menadžer koji je do jučer govorio *ja mrzim Hitlera*, može sretno reći *do jučer sam mrzio Hitlera, danas više ne*.« Svojom emocionalizacijom diskursa Žižek i takvom pristupu daje legitimitet.

Nervira me, nadalje, paušalni pristup problemu: ako već piše, Žižek bi morao poznavati ono o čemu piše (u ovom slučaju Haidera i Austriju).

Konačno, nešto u svezi s paušalnim izjednačavanjem svih političkih opcija između ekstremno desne i (nepostojeće) radikalno lijeve. Neki dan sam u Klagenfurtu sreću djevojku koja je rekla da politički ne stoji ni lijevo ni desno. Još su mi francuski post-strukturalisti objasnili da to zapravo znači da je desno. Nakon kraće rasprave, prekinula je razgovor rekavši mi da zapravo mrzi politiku. Kasnije sam doznao da je Haiderova kućna prijateljica. **Z**

razgovor

Čista metafizika

Kao povjesničar umjetnosti i urbanist sam je oblikovao inter-

— Posljednjih desetak godina urbanizam se srozao na razinu lokacijskog urbanizma, čemu se pokušava čak dati ideološko

vjerojatno je kako se stvari ponavljaju: za isto mjesto raspisan je već natječaj za monumentalni spomenik maršalu Titu, i to u vrijeme kada je već bilo jasno da je titoizam pri kraju. To isto sada rade s hadezeovskim urbanizmom na kraju balade, s tim da to čine praktički isti ljudi koji su pripremali i onaj natječaj. Isti ljudi, očito istog mentalnog sklopa, s istom vrstom priprema. Pritom mi je osobito žao što je riječ o generaciji koja je prije dva desetljeća obećavala promjene u gradu i u koju smo tada polagali velike nade.

vaših brojnih kolega. Ne bi li bilo pametnije da se njime oživjela, kao što su neki predlagali, mrtva zona između NSB-a i Koncertne dvorane, gdje se sada planira uredska zgrada Zagrebačke banke? Ili da je podignut u Novom Zagrebu koji nema niti jedne kinodvorane?

— Devastiranje staroga Zagreba nije od jučer. U istom prostoru bili su planirani vijadukti i tuneli, a Centar Kaptol samo je drukčiji oblik te devastacije. Priča je vezana na način privatizacije tvornice cipela Astra i to je ona poznata vrsta ekonomije koja uništava industriju u korist ra-

Zlatko Uzelac, povjesničar umjetnosti i urbanist

Kronika urbanističkog beščašća

Davorka Vukov Colić

Stručnost i znanje srozalo se na najniže grane. U nas konzervatori, povjesničari umjetnosti i stručnjaci za prostorno uređenje nemaju nikakve mogućnosti ozbiljne samoinicijative. Struku je odavno zamijenila politika, estetiku još vrlo davno ideologija. U tom procjepu nije čudo što nam povijesni gradovi nestaju — opisuje povjesničar umjetnosti i urbanist Zlatko Uzelac stanje u našem urbanizmu, potkrepljujući to osobnim iskustvima na izradi projekata za obnovu povijesnih jezgri u Požezi, Slavonskom Brodu, Ogulinu, Dvorca u Kutjevu itd.

Požezanin rodom, pretežito se bavio istraživanjem srednjovjekovne i barokne baštine Slavonije, uporno — i nerijetko uzaludno — ponavljajući ideju da bez obnove i poštivanja starih urbanih jezgri nema ni suvislog suvremenog razvoja grada. Iako je projekt obnove tvrđave u Slavonskom Brodu u europskim konzervatorsko-urbanističkim krugovima postao kulturni, ogledni primjer alternativnog, jeftinog, postupnog i racionalno organiziranog projekta takve vrste, kod kuće za to nije bilo previše sluha. Gradonačelnik Požege i njegovi o svemu su imali svoje ideje, dok je u Slavonskom Brodu naprasno zaustavljen. Samom Uzelcu, pak, insistiranje na struci i znanstvenom pristupu donijelo je profesionalni ugled, ali ne i ostalo. Iako se bliži pedesetoj, zajedno s obitelji živi u podstanarskom stanu. Još kao student u *Studentskom listu* suprotstavio se devastaciji Isusovačkog samostana na Gornjem gradu i organizirao protestnu ekološku akciju spašavanja Botaničkog vrta u vrijeme kada su urbanisti planirali cestu preko njega.

disciplinarni studij (*bio sam neka vrst ledolomca*, kaže), kombinirajući studij povijesti umjetnosti i arheologije na Filozofskom i urbanizma na Arhitektonskom fakultetu, te slušajući sociologiju i etnologiju, zbog čega ima i neobičnu, opisanu diplomu. U našem sustavu visokog obrazovanja, za razliku od onoga u zapadnim zemljama, to je i danas apsolutna novost. Kao što je novost i činjenica da za novoimenovanog pomoćnika ministra za urbanizam u Ministarstvu za zaštitu okoliša i prostornog uređenja dolazi povjesničar umjetnosti.

— U doba kada sam došao na studij, urbanizam je bio izrazito ideološki, funkcionalistički studij, kakav je uglavnom i danas. Nisam nikako mogao shvatiti zašto su urbanisti planirali naše gradove onako kako su ih planirali. To mi se činilo čistom metafizikom i zanimalo me zašto je to tako.

I što ste zaključili?

— Isto ono od čega sam krenuo: čista metafizika!

Kako se to odrazilo na Zagreb?

— Sve što je nastalo poslije Drugog svjetskog rata anonimna je i vrlo ružna aglomeracija bez urbanističke ideje. Novi Zagreb nije ništa drugo do primjena opće, funkcionalističke ideologije s razvojnim fazicama kroz koje možete pratiti ideološke mijene, ali ništa izvan tog koda. Zato funkcionalisti do danas nisu stvorili niti jedan urbanistički zahvat koji je gradu donio nešto novo i značajno. Takav duh preživio je sve do danas, štoviše, danas je življi no ikada.

Zašto se nije mijenjao posljednjeg desetljeća?

opravdanje. To stanje svijesti možda je najbolje pokazao predsjednik žirija za izbor idejnog projekta *Muzeja suvremene umjetnosti*, Andrija Mohorovičić, izjavivši na jednoj javnoj raspravi da je za zgradu Muzeja pogodna *svaka moguća lokacija*. Muzej suvremene umjetnosti, znači, može biti smješten u Velikoj Gorici, Vukomeričkim goricama, bilo gdje! Nema ideje o gradu, ni sročeni pravila, a kamoli urbanizma koji razumije grad i prepoznaje čvorove dugotrajne nebrige i gluposti, pokušavajući ih razmrsiti.

Hadezeovski urbanizam ili još jedan Oltar domovine

Što podrazumijevate pod najvećim čvorovima gluposti u Zagrebu?

— Najveći od njih zasigurno je središnji prostor grada, južno od Glavnog kolodvora, gdje je zaustavljena izgradnja i prebačena na daleke ledine preko Save, a sada bi se grad trebao *ispunjavati* od prilike do prilike.

Kako komentirate natječaj za izradu urbanističko-arhitektonskog rješenja Trga domovinske zabavnosti sa spomen-obilježjem koje je nedavno raspisalo Gradsko poglavarstvo grada Zagreba u organizaciji i provedbi Udruženja brvatskih arhitekata i Društva arhitekata Zagreba, a trebalo bi riješiti problem prostora oko Paromlina?

— Tri dana prije izbora, 30. prosinca, kada je sve već bilo jasno, dolazimo do završne točke takve vrste urbanizma, a možda i do konačnog sunovrata u načinu na koji je pripremljen taj natječaj za idejno rješenje trga za masovne skupove sa spomenikom. Ne-

U slučaju požeške katedrale koju je moleru odredila tajnica gradonačelnika, po svom osobnom ukusu, kao da je riječ o njezinoj dnevnoj sobi

Kako biste opisali hadezeovski urbanizam? Je li to anarbično shvaćena privatizacija u kojoj svatko gradi što, gdje i kako hoće, bez cjelovite vizije grada i bez ideje o općim urbanim i estetskim gabaritima?

— Slika i prilika hadezeovskog urbanizma je ono što se događa na Trešnjevci, u Trnju ili u sjevernim dijelovima grada, ali prava slika i prilika hadezeovskog urbanizma jeste *logor* koji je Jure Radić izgradio za humano preseljenje Janjevaca u Kistanju, s tipskim kućama koje nemaju nikakve veze s Dalmacijom. Trg za masovna urbana događanja, *spontana ili programirana* — kako piše u natječaju — samo su dio tog istog mozaika. I to pred *Spomenikom domovinske zabavnosti*, dakle, još jednom 'Oltaru domovine'.

Centar Kaptol ili smrt tvornice cipela

Na Valentinovo svečano je otvoren Centar Kaptol s mizom trgovina i nekoliko kinosala. Izgrađen je u samoj staroj jezgri, unatoč protivljenju

zvoja uvozne trgovine. Arhitektonsko rješenje mu je strašno, bez ikakve veze s prostorom. Što još reći? Sve ostalo znate.

Tko odobrava takve projekte? Zbog čega postoji Zavod za planiranje grada Zagreba? Što radi Zavod za zaštitu spomenika kulture?

— Problem je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, jedinog instituciji izdvojenoj iz cjeline sustava zaštite kulture i pretvorenoj u izravni servis gradonačelnice i njezine politike. Sve što se događa u urbanizmu iskaz je politike gradonačelnice Marine Matulović-Dropulić. Jedina *stručna* kvalifikacija i referenca direktora Zavoda za to mjesto je dizajniranje kioska. Direktor Zavoda je, naime, dizajner kioska na zagrebačkom Glavnom kolodvoru. Privatno dizajnira kioske za privatnu tvrtku u Velikoj Gorici, a kao direktor Zavoda uvjetovao je da se oni postave na Britanskom trgu, dok je grupi mladih arhitekata, dobitnika prve nagrade za urbanističko rješenje toga trga, uvjetovao da ostanu u sklopu nagrađenog projekta. Kada se pak cijeli grad digao na noge zbog načina na koji je upropašten Cvjetni trg, isti je čelnik Zavoda nakon svega uvjetovao postavljanje svojih kioska i na tom trgu. Eto, to je način na koji djeluje služba zaštite spomenika kulture. Istodobno, na Markovu trgu državnici iz cijeloga svijeta na inauguraciji predsjednika sjede na parkiralištu. Povijesni Markov trg danas je, naime, asfaltirano parkiralište s betonskim žardinjerama, nezamislivima za povijesni prostor takvoga značaja, no Zavodu ne pada na

Demirel Pašalić

Zlatko Uzelac rođen je 1953. godine u Požezi. U Zagrebu je diplomirao povijest umjetnosti i interdisciplinarni studij urbanizma paralelno na Filozofskom i Arhitektonskom fakultetu. Najprije se zaposlio kao kustos u Muzeju u Požezi. Godine 1983. zaposlio se u projektnom birou kao urbanist planer, nakon čega prelazi u Zavod za zaštitu spomenika kulture, gdje radi kao konzervator, a 1989. godine dolazi u Institut za povijest umjetnosti.

Radio je na većem broju urbanističkih planova i studija, na urbanističkom planu Gornjega grada i Kaptola, obnovi kutjevačkog dvorca, pokušaju spašavanja i sanacije povijesne jezgre Valpova, na opsežnoj konzervatorsko-urbanističkoj studiji i programu obnove povijesne jezgre Požege, na obnovi Tvrđave u Slavonskom Brodu, planovima za Ogulin, Viroviticu, Koprivnicu i drugima. Koncem veljače imenovan je pomoćnikom ministra u Ministarstvu za zaštitu okoliša i prostorno uređenje, gdje je na čelu Uprave za prostorno uređenje.

Uspomen

Prisjećanje na Giordana Bruna

Poznate žrtve i nepoznati krvnici

U usporedbi sa sudbinom anonimnih žrtava Svetog Ufficija Giordano Bruno zapravo je bio privilegirana žrtva

Srdan Vrcan

Prije ravno četiri stotine godina, 1600. godina tekla je u katoličanstvu kao godina jubileja poput ove današnje. Prema Rimu, vječnom gradu i središtu katoličanstva, kretale su se beskrajne povorke hodočasnika koji su punili rimske ulice i rimske trgove, te ponajprije i ponajviše rimske crkve. Pripremalo se i događalo ono što bi se u najboljem slučaju suvremenim katoličkim rječnikom moglo opisati kao fizičko i duhovno sabiranje katoličanstva. I to značajno duhovno sabiranje katoličanstva nakon teških potresa i epohalnih izazova koje je ono doživjelo reformacijom, ali i u sučeljavanju s velikim zadaćama koje je sebi nametnulo protureformacijom. I u tom smislu se ta godina jubileja približava po sličnosti svog značenja današnjoj 2000-toj godini kao godini jubileja.

Mali i čvrsti čovjek

Vrijedi se, međutim, prisjetiti jednog drugog datuma po kojem je ta ista godina jubileja ostala zabilježena u europskoj povijesti. Naime, istodobno sa slavljenjem duhovnog sabiranja katoličanstva i reafirmacijom njegove obnovljene vitalnosti, u Rimu se na jednom od gradskih trgova, Campo di Fiori, pripremala lomača na koju će se 17. veljače 1600. popeti mali i čvrsti čovjek, Giordano Bruno, sin običnog vojnika plaćenika i pripadnik benediktinskog reda, ali i poznati samostalni mislilac i autor brojnih knjiga i spisa kao i pjesama. To su bile knjige: *La cena delle ceneri*, *De la causa, principio et Uno*, *Lo spaccio della bestia trionfante*, *La cabala del cavallo pegaseo* i *Degli eroici furori*, te zbirke pjesama na latinskom jeziku *De triplici minimo et mensura*, *De monade, numero et figura* i *De immenso et innumerabilis* u kojima je razradio učenje iz svojih talijanskih dijaloga u osnovi o kozmološkim pitanjima. I na tu lomaču popet će se prije četristo godina Bruno da bude spaljen, »svučen do gola i vezan za stup« i »služeći se jezikom za najgore riječi koje je izgovorio« prema jednom onovremenom opisu te da bi umro bez prolijevanja krvi po presudi rimskog Tribunala Svetog Ufficija, osnovanog 1542. godine, to jest Inkvizicije. To je bio sud koji je odlučivao — u znaku navodno legitime zaštite jednog nematerijalnog dobra, tj. dobra vjere, ugroženog plimom hereze — odnosno krivovjerja — zapravo o slobodi i o životima mnogih konkretnih ljudi.

Slučaj Giordana Bruna višestruko je indikativan. Naime, rimski Tribunal Svetog Ufficija koji mu je sudio nije bio sastav-

Giordano Bruno
4 0 0

ljen od neznalica i primitivaca poput tadašnjih seoskih župnika, nego od uglednih, načitanih i visokoobrazovanih ljudi, Rimljana. I taj Tribunal nije bio općenito iznimno netolerantan i krvožedan, te, stoga, nije želio Bruna pod svaku cijenu poslati na lomaču. Naprotiv, taj Tribunal je nastojao pronaći rješenje kako bi, pod za Tribunal nužnim minimalnim uvjetima, Bruno ipak sačuvao svoj život. Međutim, taj Tribunal nije odstupao ni mrvicu od svoje zadaće dosljedne zaštite katoličke vjere od hereza, i to ispitujući i ocjenjujući misli i riječi konkretnih ljudi od krvi i mesa. Stoga je rimski Tribunal napravio sustavnu i preciznu analizu Brunovih spisa i na temelju te analize izveo osam tvrdnji koje su činile bitne točke njegove misli i kojima je Bruno posvetio čitav svoj život i svoj stvaralački i misaoni napor. A te su točke bile prepoznate i prokazane kao herezičke, pa, stoga, i opasne za čistoću katoličke vjere. Na taj način Tribunal je uspio obezvrijediti Brunovu obranu koja se pozivala na dvostrukost istine: istine znanosti i istine vjere, istine uma i istinu objave. I taj rimski Tribunal tražio je od Bruna samo da se odrekne tih svojih tvrdnji. Međutim, podvrgnut kombinaciji stalnih i velikih prijetnji i povremenih pohvala, Giordano Bruno je odbio to uraditi i odreći se bilo čega premda je bio posve svjestan što ga čeka zbog toga. Biraajući između puta do lomače i odricanja od svojih ključnih ideja, Bruno je izabrao put do lomače.

Čekajući lomaču

Međutim, slučaj Giordana Bruna indikativan je na još jedan način. Brunov životni put je do njegova dovođenja u zatvore rimske Inkvizicije bio pun lutanja, sukoba i progona. Već je mladi Bruno u Napulju u dominikanskoj školi pokazao znakove intelektualnog nemira, te je morao napustiti Napulj i prijeći u Rim. Iz Rima je morao pobjeći u Savonu da bi zatim otišao u Genevu u kojoj je tada dominirao kalvini-

zam ali je i u Genevi, nakon opasne polemike s jednim profesorom ženevske Akademije, morao trpjeti poniženje i pokoriti se odlukama religioznih i školskih vlasti. Zbog toga je napustio Genevu, te je preko Toulona završio u Engleskoj gdje ipak nije uspio predavati na engleskim sveučilištima. Prešavši nakon toga u Francusku predavao je na Koledžu u Cambrai, ali je nakon trijumfalne polemike s aristotelijancima iz Sorbonne, koji su tada predstavljali uporište intelektualne i vjerske ortodoksije u Francuskoj, morao napustiti Francusku i otići u Njemačku gdje je ponovno lutao od sveučilišta do sveučilišta. Međutim i tamo su se za njega ubrzo zatvorila vrata luteranskih sveučilišta. I to ponajprije zbog njegova insistiranja na punoj nezavisnosti njegova mišljenja i podučavanja kao i zbog njegove odlučne obrane kopernikanskog učenja koje su luterani napadali i osuđivali i prije i oštrije od katolika. Nakon toga predavao je u Frankfurtu, ali je i tu izazvao neprijateljstvo frankfurtskog magistrata koji mu je zaprijetio izgonom. Na poziv venecijanskog uglednika Moceniga došao je u Veneciju s nadom da će se moći vratiti u Rim i nastaviti

Što je sa svim onim brojnim običnim ljudima, pripadnicima malog puka koji su imali zlu sreću da budu osuđeni od nekih sličnih sudova Svetog Ufficija

svoj predavački posao, očekujući i papinsku širokogrudnu milostivost koja se očitovala prema humanistima u prethodnom stoljeću. Međutim njegov venecijanski domaćin ga je prijavio Svetom Ufficiju koji je 1592. godine započeo prvo suđenje Brunu. Kad je suđenje u Veneciji očitpo pošlo smjerom koji je bio u prilog Brunu, došlo je do izravne papine intervencije sa zahtjevom da se suđenje nastavi u Rimu. Venecijske vlasti su ga izručile papinskim vlastima, te je 27. veljače 1593. godine Giordano Bruno ušao u zatvor rimske Inkvizicije da bi ga sedam godina nakon tog napustio, otišavši do lomače koja ga je čekala. To, dakako, znači da je njegov samostalni duh i njegova nemirna misao približno posvuda, i u različitim društvenim i duhovnim okruženjima i podnebljima, izazivala netrpeljivost i napade. Tipični bi suvremeni apologeti iz ovih biografskih podataka brzo i lako zaključili da je Giordano Bruno bio zapravo ličnost neprilagodljive i konfliktne naravi, te da nije znao uživati u radostima punog povijesnog duhovnog pripadanja i cijeniti prednosti konformizma, pa bi i sugerirali da je on bio daleko više žrtva vlastite naravi i svoje tvrdoglavošći nego što je bio žrtva institucije koja je držala da ima pravo — nedodirljivu istinitost objavljenih istina najvišeg ranga i onostranog podrijetla i utemeljenja — štiti i promicati ovostranim ognjem lomača. Tako je nedavno kardinal Poupard, svakako kao olakšavajuću okolnost za sud Svetog Ufficija spomenuo da je

Bruno bio osuđen ne samo od katolika, nego i od luterana i kalvinista, zaboravljajući na sitnu razliku između negativnog stava prema Brunovim idejama i sudske presude koja ga je poslala u smrt na lomaču.

Na sličan način i u sličnoj funkciji danas se otkriva i spominje da je Bruno u Francuskoj i Engleskoj pisao veoma oštremu reformaciju, dozivajući u pomoć »novog Herkulesa da uništi čudovište hereze«, i da nije pokazivao baš visok stupanj tolerancije, pa je ponekad zastupao protuzidovske stavove. Ponovno se time sugerira da nije bio takva žrtva kako se ponekad želi pokazati. Pri tome kao da se zaboravlja da nije bio na djelu akademski spor oko utemeljenosti ili neutemeljenosti ovakvih ili onakvih shvaćanja jednog mislioca koja uistinu zaslužuju kritiku ili se u argumentiranoj raspravi prepoznaju kao neutemeljene, nego se radilo o suđenju pred svetim sudom službene Katoličke crkve koji je imao, pored ostalog, pravo slati ljude na lomaču. I to je svoje pravo u slučaju Bruna i iskoristio.

Naposlijetku, moglo bi se spomenuti kako je to nedavno učinio Georges Cottier, predsjednik crkvene teološko-povijesne Komisije za pripremu jubileja upozoravajući da je »bilo posrijedi traženje istine premda ponekad s neprihvatljivim metodama«, ali je to »bila opća praksa tog vremena«, zaboravljajući pri tome da se pred sudovima Svetog Ufficija nije tragalo za istinom u slučajevima krađa, prevarama, pljačkama, razbojstvima, nego u mislima i riječima tj. o njihovoj pravovjernosti ili krivovjernosti koja je završavala i s veoma teškim presudama.

Naravno, moglo bi se utvrditi da je Giordano Bruno zapravo u nekoj povijesnoj perspektivi prošao bolje od inkvizicijskih istražitelja i sudaca koji su ga poslali na lomaču. Naime, oni su posve zaboravljeni i za njihova imena znaju eventualno samo tek malobrojni specijalisti povjesničari. Nasuprot tome ime Giordana Bruna živi u povijesnom pamćenju do dana današnjeg. I njegova duša ako je besmrtna i ako danas boravi i uživa u nekom mogućem raju ili se muči u vatrenim mukama u nekom mogućem paklu, može biti radosna što je njegovo ime nadživjelo imena svih njegovih malih i velikih istražitelja, progonitelja i krvnika. I još više može biti radosna što je njegov primjer do kraja dosljedne i hrabre borbe za zaštitu prava na slobodnu vlastitu misao i slobodno podučavanje još uvijek živ i može nadahnuti i ponekog suvremenika u sličnim egzistencijalnim tegobama.

Statistike mrtvih

Međutim, postoji još jedno daleko teže pitanje. Naime, vrijedi se danas zapitati: što je sa svim onim brojnim običnim ljudima, pripadnicima malog puka koji su imali zlu sreću da budu suđeni i osuđeni od nekih sličnih sudova Svetog Ufficija. A tih je bilo na stotine i stotine diljem Italije i katoličke Europe. Njihovu tešku sudbinu pokrio je olovni pokrov potpuno i induciranog zaborava, a koja se tek djelomice sada može otkriti nedavnom odlukom Vatikana da se otvori arhiva Svetog Ufficija do 1900. godine. Tu je priliku iskoristila ugledna katolička revija *I Martedì* iz Bologne

da bi u svom broju 170 za siječanj i veljaču 1999. godine ocrtala njihovu sudbinu samo na primjerima konkretnih žrtava Inkvizicije u Bologni. Tako autor članka *Kosturi u arbivi iz i Martedì* piše: »Umro je i bolonješki tkalac Giacomo Saliceti, obješen i spaljen 30. travnja 1579. godine. I o njemu nismo do sada ništa znali. Sada znamo da je završio u zatvoru jer je jedan bolonješki plemić otkrio da nije vjerovao u oprost grijeha (indulgenciju), a gospoda Gentile Pasolini, koja ga je upoznala u Veneciji za vrijeme kuge, bila je iznenađena činjenicom da se nije molio Svetom Roku protiv kuge. Ono što je najvažnije jest da su se dva bolonješka plemića smatrala obvezanima prijaviti ga Inkviziciji jer bi inače riskirali da budu i sami ekskomunicirani budući da su zaštitili jednog heretika. I gospoda Pasolini, koja je pomogla jadnom tkalcu za vrijeme kuge, protiv svoje volje pridonijela je njegovoj smrti. Bilo je to vrijeme ukrštenih kontrola, proširene sumnjičavosti, zamišljenih i stvarnih opasnosti: nitko nije bio prisiljen biti junakom i stoga su prijave i izdaje bile na dnevnom redu«. Komentirajući suvremeno službeno izraženo žaljenje Crkve zbog onoga što je učinjeno u njeno ime, isti autor zaključuje: »Nikad nećemo moći vratiti žrtvama ono što im je bilo uzeto. Nikad to nećemo moći učiniti hereticima koji su bili spaljeni u Mantovi 1569. godine o kojima nam je arhivar tajnog vatikanskog arhiva Sergi Pagano... ispričao užasne zgrade: grad je danima imao zrak koji se nije mogao udisati zbog smrada izgorenog ljudskog mesa«. I dalje: »Mi nikad nećemo ponovno dati život i pravdu bolonješkom učitelju Alessandru Gandini, koji je po Inkviziciji bio osuđen na smrt 1583. godine kao heretik u 'povratu' niti to možemo učiniti sa 'četiri žene vještice' — Vincenzom Facchini, Domenicom Malatesti, Laurom Campani nazvanom Mengarella i Elisabetom Zocchi — koje su poslone u smrt 1559. godine. Na istom mjestu autor nastavlja priču o »Micheli Testa koji je počinio samoubojstvo 1573. godine u zatvorima Inkvizicije jer je kritizirao one koji su išli na Monte delle Formiche tražiti čudesa. Onaj tko sada radi statistiku mrtvih koji su poslani na gubilišta Inkvizicije, neće brojiti i njegovo ime niti imena mnogih drugih koji su umrli ili su se ubili u zatvoru. Međutim, Testa je smatran heretikom i njegovo imanje je bilo zaplijenjeno, a bolonješki biskup Gabrielle Paleotti — blagi i mudri Paleotti — tražio je da se imanje dodijeli biskupskoj blagajni za izgradnju novih zatvora i arhive dok sin heretika nije dobio gotovo ništa«. U usporedbi sa sudbinom ovih i ovakvih žrtava Svetog Ufficija, i po razlozima koji su njih odveli pred sud Svetog Ufficija i odatle u smrt, Giordano Bruno zapravo je bio privilegirana žrtva Svetog Ufficija. I to je bio privilegirana po smislenosti i vrijednosti onoga što ga je odvelo na lomaču i po već davnom probu olovno pokrova nametnutog zaborava. Za muke i patnje te smrti ovih drugih običnih, malih i bezimenih ljudi moglo bi se reći da je njihovim smrtima oduzeta i takva smislenost. █

Jaspomen

Advokat tisuću sunaca

Zbog teških zločina promatranja prirode, maštanja i zaključivanja, pred točno 400 godina, nakon dugotrajnih progona, ubijen je Giordano Bruno

Vedrana Martinović

Tobože nepomućeno svijetla i humana, otvorena renesansa, ljubiteljica misli i aktiviteta, poticateljica mišljenja i istraživanja, »neposredno« pred svoj kraj upisala je, na više razina, stravičan poraz: kada je pred točno četiristo godina, u četvrtak 17. veljače 1600. u Rimu spaljen Giordano Bruno, na lomači su se našle i sve one vrijednosti koje volimo pripisivati renesansi, razdoblju kada je ljudskost obećavajuće zakoračila k svom pozitivnijem očitovanju. Njegovu krivicu čini interes za razumijevanje okolnog svijeta i razmišljanja izražena, kako to obično besmisleno kažemo, prilično prerano. Vidio je beskonačno velik svemir s paralelnim svjetovima: druga sunca s pripadajućim (nastanjenim) planetima čime je našem svijetu, kao samo jednom od svjetova, oduzeo od važnosti. Optužba za herezu priskrbljuje mu desetljeće i pol lutanja Europom, tijekom kojih zapravo pređaje (u Veneciji, Ženevi, Toulouseu, Pa-

svijeta, bilo bi u redu da se nije drzno tvrditi da čitava naša Zemlja, s velebnim svojim Zemljanima, nije centar svega postojećeg. E, to je već direktno ugrožavalo

ovosvjetske autoritete i njihovo učenje: samo jedno od učenja samo jedne grupe bića sa samo jednog planeta ovisnog o samo jednom od središta samo jednog od sustava.

Nikola Kuzanski, kojim se Giordano bavio još u mladosti, također je bio zakupljen (vremenskom i prostornom) beskonačnošću, suprotnostima te odnosom općeg i individualnog. Nakon snažnog Leonardova poticaja, za razvoj misli ključan je prvi teoretičar heliocentričnog sustava, Nikola Kopernik koji je odbacio dotada vladajuću Aristotelovu i Ptolomejevu teoriju o nepomičnosti Zemlje. Zemlja se »pokrenula« i »izgubila« centralnu poziciju, a Kopernik je znao da sa zaključkom kako se Zemlja, kao i *zvijezde lutilice* — planeti vrte oko Sunca, treba oprezno i tek je na smrti dozvolio da mu se rukopisi objave.

Bruno, rođen pet godina nakon Kopernikove smrti, otišao je korak dalje kad je ustanovio da je svaka zvijezda stajačica jedno sunce, slično ovom našem, koje, zbog ogromne udaljenosti, vidimo kao slabu točkicu. Dakle na samo da se Sunce ne okreće oko Zemlje, nego se Zemlja okreće oko nekog sasvim običnog sunca, jednog od tisuća sličnih sunaca (kako neobično zvuči ovaj plural!).

Dostojna smrt i nedostojan trijumf

Pisalo se da Giordano zapravo nije smaknut 17. nego 19. veljače. Kada bi to bilo tako, teško bi bilo vjerovati da je, nakon godina zatočeništva, datum, rođendan Nikole Kopernika, izabran slučajno. Značilo bi to ubiti Bruna, ali, postumno, i Kopernika privesti lomači. Poruka upućena svima koji (tako) misle i bez toga je zastrašujuće eksplicitna. Galileo Galilei, koji je 1600. imao 36 godina znao je kakva je *blaga kazna* — naime *bez prolijevanja krvi* — određena Giordanu i bio je oprezniji iako ni on nije pristao kupiti mir odricanjem od svoga učenja. Odustao je od objavljivanja nekih radova, a svoje je izlaganje oblikovao kao raspravu između jednog zastupnika tadašnje regularne znanosti i nekog otkačenog tipa u čijoj se tobože šašavoj glavi roje »nemoguće ludosti« iz kojih ovaj izvodi razne »sumnjive zaključke«. No i protiv Galilea se, već u starosti, vodio proces pa je najveće djelo završio u progonstvu.

Zbog teških zločina promatranja prirode, maštanja i zaključivanja, pred točno 400 godina, nakon dugotrajnih progona, ubijen je Giordano Bruno. Za većinu povjesničara (književnosti), renesansa će potrajati još šesnaest godina — simbolično do godine Shakespeareove i Cervantesove smrti — prije no što prepusti mjesto tamnom, uzburkanom baroku. Iste je 1616. zabranjeno naučavati da se Zemlja vrte oko Sunca. Tek 1757. — više od dvjesto godina nakon Nikole Kopernika, i više od sto pedeset nakon Giordana Bruna — ukinuta je zabrana učenja o gibanju Zemlje. Daleko od toga da je otada ono postalo općepoznato i općeprihvaćeno i daleko od toga da je borba protiv prometejaca prestala. Bila je samo odvojena od borbe protiv, recimo, konjokradica i vodila se, u različitim vremenima, različitim sredstvima. Mnogi režimi smatraju duhovnu tromost kudikamo bezopasnijom od iskrica (ili vatrometa) razumijevanja svijeta i taj strah najrječitije o njima govori. Giordano je pak vjerovao da dostojna smrt vrijedi više od nedostojna trijumfa. I zacijelo je imao pravo kad je, prigodom donošenja presude, primijetio: »Vi s većim strahom izričete presudu nego što je ja primam.«

Jaspomen

Dobar dan

Pozdrav posadi

Ako su slučajevi nepozdravljanja poznatih dio kulture općenja i pokazivanja moći, barometra *who is who* u ovome gradu, ja takvu kulturu ne mogu prihvatiti

Duškanka Profeta

Sredinom osamdesetih živjela sam s roditeljima u Libiji. Jedno od iskustava koje ću pamtili čitav život jest traženje domaćih, *naših*, radiostanica i puste sreće gastarbajterske kad se stanica konačno nađe. Svatko je imao teoriju kako naći koji radio, *oko pola pet ujutro, iza ponoći, između Deutsche Welle i Monte Carla, mrvu lijevo*. Nekim čuđom, jasno se i bez problema uvijek mogla slušati emisija za pomorce ponedjeljkom (postoji, vjerojatno neko logično fizikalno rješenje, ali tamo i tada čistoća prijenosa djelovala je kao čudo). Mučalo se i pušilo ponedjeljkom uvečer, sjedilo na još toplom pijesku i srkalo prve daške svježine nakon dnevne omare, najčešće u grupama, a razgovarati se smjelo, po nekom prešutnom pravilu, samo dok su trajali pozdravi — što je meni bilo najzanimljivije. Činilo mi se da vidim brodove na kojima plove Ante, Jere, Jure, Marko i istovremeno njihove mame, tete, očeve, sestre i strine s telefonskim slušalicama, *pozdravima se pridruživao* uvijek neki kum, prijatelj, susjed. Kraj poruke bio je uvijek, ama baš uvijek, isti: *Pozdrav posadi*. Pazila sam napeto hoće li netko propustiti taj *pozdrav posadi* jer mi se činilo da će brod, s posadom koju su zaboravili pozdraviti, sigurno potonuti, jer mora potonuti kad njih tamo nije briga ni za koga osim za svoje.

Svaki je dobar

Pravila pozdravljanja i odzdravljanja vjerojatno su uredno popisana u svakom boljem bontonu — tko pozdravlja prvi, gdje se drže ruke, kad se sklada šešir. Pozdravljanje o kojem želim ponešto reći ne tiče se bontona, nego *navike* pozdravljanja. *Dobar dan* (jutro, večer), *Bok*, *Zdravo*, *Hello*, *Haj*, *Ciao*, *Ej*, *šta ima* — svaki je od ovih pozdrava, ako je meni upućen, dobar, bez

obzira na bonton. Činilo mi se oduvijek da je pozdravljanje civilizacijska norma, ravna onoj pranja

šala pozdraviti tri puta na ulici — sami on i ja, kao bik i toreador, haustora ili zanimljivijeg izloga nigdje na vidiku, mogućnost zabune i neprepoznavanja ravna nuli. Dužnosnik je viši od mene za glavu, pa je scenarij izgledao ovako: krećemo se i gledamo u oči, potom ja pozdravim, a dužnosnik odjednom spazi tornjeve katedrale, klupu na Zrinjčevcu, gleda u neku bolju budućnost preko mene i na moje *Dobar dan* ispušta zvuk, poput šištanja pare i grgljanja utopljenika. Prvi put sam to pročitala kao pozdrav, drugi put kao dišne probleme, a treći, konačno, kao erupciju bijesa. Pokušala sam shvatiti što sam u tom slučaju kriva i zaključila da sam, vjerojatno, član neprijateljskog tabora. Naša prethodna znanstvena i uspješna suradnja, po riječima dotičnog gospodina, nije dovoljno važan argument da bi me se pozdravilo. Ja sam protivnik i nije važno što su se Tudman i Milošević ipak rukovali, što se rukuju sportaši prije utakmica. Sudionici dvoboja su se romantično i patetično naklanjali prije nego bi nasrnuli mačem ili pištoljem. Nekima naklon očito nije dovoljan, njih zadovoljava jedino proskineza. A kad već nitko ne pada na koljena, onda odmjere slabijeg (mladeg) i po nekoj logici nevažnog jednostavno hračnu na pločnik umjesto da odzdrave.

Autobusni ljudi

Ako su slučajevi nepozdravljanja poznatih dio kulture općenja i pokazivanja moći, barometra *who is who* u ovome gradu, takvu kulturu ne mogu prihvatiti. I dalje namjeravam pozdraviti, tri puta, pa što bude. Iskustvo me uči da se pozdravljanjem, dakle elementarnom civilizacijskom normom ponašanja, može ponešto i profitirati. Pola života sam putnik na jednoj od prigradskih linija. Činilo mi se normalno pozdraviti vozača na ulasku u autobus, iako sam djelovala smiješno, ponekad sebi, ponekad većini mutavih putnika. Misle da sam čudna, ali ne razumiju kako to da na krcatoj stanici vozač otvara vrata baš i uvijek ispred mene. Buni se jednom vrlo elegantna starija gospođa s pundžom kako to da on staje ispred *balavice*, a ne ispred nje, *stare i bolesne*. »Gospodična pozdravi« — glasio je odgovor. Ne poznajem te vozače, poznajem lica koja me godinama živu dopremaju na određite i pozdravila bih ih i da ne staju ispred mene. Jer, vjerujem još uvijek da bez tog pozdrava ne bismo svi skupa stigli čitavi na određite, kao što sam vjerovala da bi potonuo onaj brod s posadom kojoj je uskraćen pozdrav.

Giordano Bruno
4 0 0

rizu, Londonu, Oxfordu, Wiesbadenu, Wittenbergu, Frankfurtu, Pragu) i nastavlja istraživati. Patricij Mocenigo u povijest je ušao sljedećom zaslugom: prvo je pozvao Giordana kao učitelja, a zatim ga ocinkao Inkviziciji. Teško da su inkvizitori sedam dugih godina njegova zatočeništva nastojali shvatiti što to Giordano priča o pojedinačnom i univerzalnom, bogu i Bogu, prirodi, filozofiji i teologiji i da su namrštenih čela izrađivali skice svemira u nastojanju iznalaženja zajedničkog jezika. Da bi sumnjali, a zatim osudili, nije im bilo potrebno razumjeti (ili: bilo im je nužno ne razumjeti): buktinja je efikasno razračunala s čudnim zaključcima nove slike svijeta.

Sto trideset heretičkih misli

Sasvim egzaktno, Giordanu je, još u mladosti, izbrojano 130 heretičkih misli, a najstrašnija je među njima bila ideja poliocentričnosti, nasuprot voljenoj subjektivnoj egocentričnosti, antropocentričnosti, odnosno zemljocentričnosti. To da se Giordano privatno nije osjećao središtem

odgovor

štao određeni presjek, rez u historijskom smislu kojim sam mogao uspoređivati produkciju koja je stizala i iz hegemonijskih i ne-

strukturalno povezan s ostalim kulturnim središtima.

— Zanimalo me što se s kulturom događa u situaciji tranzici-

fakte u umjetnička djela osluškajući jedino zakonitosti potražnje. Ima li ono i drugačije djelovanje na umjetnički život neke sredine?

— Umjetničko tržište iznimno je važno za razvoj moderne i suvremene umjetnosti jer stvara mogućnosti arhiviranja te produkcije i kroz procese arhiviranja upisuje ih u povijesnu snimku. Kad kažem arhiviranje, time mislim otvaranje javnih zbirki privatnim sredstvima, uglavnom, u takozvanim hegemonijskim zemljama. I taj proces dopušta naraštajima povjesničara promišljanje tih djela. Mislim da tržište služi toj svrsi. To naravno mora biti stavljeno u navodne znakove, jer ne mislim da je tržište krajnji instrument, konačno sredstvo kojim se mogu snimati i promišljati djela. Kako mi se čini mogli bi se naći alternativni načini povezivanja umjetničke produkcije s ostalim područjima ekonomske aktivnosti da ne treba biti podložan pravilima umjetničkog tržišta. Izložba to pokušava propitivati,

**BEZVRIJEDNO
NEPROCJENJIVO
POJAM
VRIJEDNOSTI U
SUVREMENOJ
UMJETNOSTI**

bila protiv tržišta i umjetničkog tržišta. Ali isto tako znamo u kojoj je mjeri ona ponovno integrirana u umjetničko tržište posljednjih dvadeset godina. Tijekom osamdesetih i devedesetih godina pratili smo proces u kojem je sve što je izvorno bilo smatrano dokumentom postalo monumentom i potom kapitalizirano. Moramo toga biti svjesni kako ne bismo ponavljali iste greške ili kako ne bismo dopustili ponavljanje iste vrste procesa. To je ono na što sam htio upozoriti kad sam rekao da bi nas trebalo zanimati kako ponovno povezati umjetničku produkciju s ostalim područjima kulturne produkcije općenito, posebice ekonomskom aktivnošću. Govorim o mogućim vezama umjetničke produkcije i antropologije, urbanizma primjerice, ili ostalim sličnim disciplinama.

Naslov simpozija prirednog uz izložbu bio je Uporabna vrijednost kulture. Treba li umjetnost biti korištena?

— Svakako. Kultura se treba koristiti. Ovo je vrlo osobno: ono što sam dobio od umjetnosti lekcija je o životu, kako živjeti, kako bolje razumjeti život i s njim se uhvatiti u koštac... Na to se referiram kada kažem da se cijela dimenzija umjetničke produkcije ne može sabrati u njezinoj cijeni. Time ne mislim da umjetnici ne bi trebali biti sposobni zaraditi od onoga što rade i time uzdržavati svoje obitelji, nego samo pokušavam osporiti ono što vidim kao tiraniju logičkog univerzalnog ekvivalenta. Treba biti svjestan da novac funkcionira kao univerzalan ekvivalent cijelom nizu multipliciranih vrijednosti u samo jednoj određenoj vrijednosti, financijskoj vrijednosti, u cijeni.

No često se može vidjeti kako umjetnost može biti korištena u negativnom smislu te riječi. Primjerice, može je se ispolitizirati, ideologizirati...

— Naravno, iskusili smo isto tako kako umjetnost prisvajaju određene hegemonističke snage neovisno o njihovu zemljopisnom smještaju ili razne ideologije. Ipak to često nema veze s idejama samih djela koja će biti prisvojena. Moramo znati da je smisao umjetničke produkcije uvijek nešto sporno. Borba za njezin smisao također je politička borba. To je u velikoj mjeri jedna vrsta poprišta sukoba. Ta je vrsta političke uporabe kulture jedna od najvažnijih i ne mislim da će se taj proces ikada zaustaviti. Umjetnost će uvijek biti prisvajana i uvijek će biti pokušaja da je se podredi određenim hegemonističkim ideologijama. I uvijek će biti otpora političkoj moći koja će to pokušavati učiniti. ▣

Carlos Basualdo, kustos izložbe *Bezvrijedno/Neprocjenjivo*

Umjetnost i tržište u tranziciji

Čini se da je umjetnost u suvremenom društvu stvarno umjetnost, samo ako ima cijenu

Evelina Turković

Uz izložbu *Bezvrijedno/Neprocjenjivo, Pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti, Moderna galerija, Ljubljana*

Koja je vrijednost umjetnosti izvan njezine cijene, iza njezina imena, daleko od tržišnih zakonitosti? Odgovor je nejasan, no izvjesno je da ga velikim dijelom određuje sveprisutno tržište. Naraštaji umjetnika pokušavali su na to pitanje odgovoriti. Izložba *Bezvrijedno/Neprocjenjivo* s podnaslovom *Pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti*, trenutno postavljena u ljubljanskoj Modernoj galeriji, ne pokušava dati konačno rješenje. Iznoseći svu raznolikost mogućih pristupa kustos izložbe, argentinski kritičar koji posljednjih godina živi u New Yorku i jedan je od članova kustoskog tima *Documente XI*, Carlos Basualdo pokušava istražiti odnos umjetnosti i vrijednosti od početka dvadesetoga stoljeća do danas.

Na primjerima djela nastajalih tijekom dvadesetog stoljeća, od autora kao što su Marcel Duchamp ili Joseph Beuys, Piero Manzoni pa do mladih autora, Basualdo ne rekonstruira jednu jasnu razvojnu liniju. Umjesto toga on nastoji ilustrirati što više različitih načina na koje se generira ili dekonstruira pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti.

Zašto je pojam vrijednosti, prema vašem mišljenju, tako važan u suvremenoj umjetnosti?

— Promatrajući povijest moderne i suvremene umjetnosti shvatio sam da je ideja vrijednosti duboko ukorijenjena u umjetničkoj produkciji od početka stoljeća. Pokušavao sam je koristiti iz triju glavnih razloga: prvi je kako bih povezao izložbu s lokalnom publikom. Mislim da je baš

hegemonijskih situacija. Na neki način to je pokušaj pogleda ne s pozicije moći, recimo to tako, nego prije promatranje hegemonijskoga pristupa povijesti umjetnosti.

Govoreći o izložbi rekli ste kako vam je kontekst Slovenije bio iznimno poticajan te kako je izložba pripremljena za ljubljansku Modernu galeriju i bila moguća samo u tome socio-kulturnom prostoru. Pojasnili ste to pozicijom Slovenije. Taj prostor dovoljno je izmaknut iz kruga zapadno-europske ekonomije, a istodobno zadovoljavajuće infra-

je, kada cijelo društvo prelazi iz takozvanog socijalističkog režima u takozvani kapitalistički režim. U takvom trenutku, u takvoj situaciji kada ne postoji tržište, kada potpora koju vlast daje umjetnosti može doći u pitanje, u tako specifičnom trenutku vrlo hitno treba razmišljati o položaju koji umjetnost ima u suvremenu društvu. To je osnovni cilj izložbe.

Povezivanje umjetničke produkcije i ekonomske aktivnosti

Umjetničko tržište ponekad posve samostalno promovira pojedine arte-

U šezdesetim većina umjetničke produkcije bila je protiv tržišta

pokušava otvoriti to polje, a i prateći simpozij (održan dan nakon otvorenja izložbe u Ljubljani op. E. T.) isto je tako sugerirao i pokazao svu složenost odnosa između umjetnosti i umjetničkog tržišta. Istodobno je tako upozorio na činjenicu da bi možda bilo moguće da se umjetnička produkcija poveže s ostalim aktivnostima.

Istraživanje pojma vrijednosti umjetnosti kreće se širokim poljem između, kako ste to u predgovoru napisali, realnosti cijene i neodređenosti imena umjetnosti. Možete li to pojašniti?

— Zanimljivo je znati koliko cijena i činjenica da djelo ima cijenu doprinosi tome da se ono smatra umjetnošću. Čini se da je umjetnost u suvremenom društvu, u većini suvremenih društava, umjetnost, samo ako ima cijenu. S druge strane, mi kao kulturni djelatnici znamo da cijena djela ne uračunava i cijelu njegovu vrijednost. Znamo da ima i onih vrijednosti koje nisu podložne cijeni, bez obzira na to je li nam teško pronaći ih. Jedna od osnovnih namjera izložbe bila je pokušaj otvaranja toga područja i pokušaj razjašnjavanja da postoje aspekti djela koji ne ovise samo o razmjenjivoj vrijednosti, to jest da postoje aspekti vrijednosti umjetničkog djela koji ne koincidiraju s njegovom cijenom.

Dokument kao monument i njegova kapitalizacija

U posljednje vrijeme dominantni novi mediji, videoart, performans, zanemaruju umjetnički predmet, materijalni aspekt umjetničkog djela. Kako u tome kontekstu govoriti o cijeni umjetnosti?

— Znamo da je u šezdesetima većina umjetničke produkcije

Smisao umjetničke produkcije uvijek je nešto sporno

to pitanje iznimno važno u slovenskom kontekstu, posebice u Ljubljani. Drugi razlog zašto sam izabrao koncepciju vrijednosti jest taj što mi je taj pojam dopu-

tipotisak

Poduzeće za grafičku proizvodnju i trgovinu d.o.o.
Zagreb, Medarska 69

tel/fax: 01 378 2395, 098 233 907

TISAK I UVEZ KNJIGA, PROSPEKATA, BROŠURA, KALENDARA I DR.

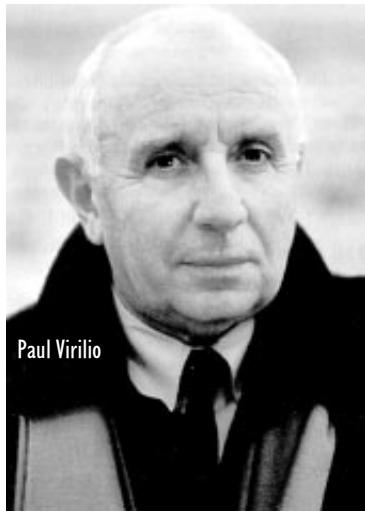
kritika

Građani-terminali i virtualna politika

Cyberspace je u stanovitom smislu kolonija potrebna preživljavanju zapadnih društava, na isti način kao što su to u industrijskim društvima bili prostori udaljenih zemalja

Mirko Petrić

Paul Virilio, *Brzina oslobađanja, Biblioteka Psefizma, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 1999.*

Paul Virilio

Ako piscu ovih redaka nije nešto promaklo, *Brzina oslobađanja* (*La Vitesse de libération*) prva je od brojnih knjiga jednog od najpoznatijih suvremenih francuskih mislilaca prevedena na hrvatski jezik. U moru mogućnosti koje potencijalnim izdavačima pruža bogat i poticajan Viriliov esejistički opus, urednički odbor biblioteke *Psefizma* odlučio se za recentan naslov (francuski izvornik objavljen 1995), posvećen vjerojatno najaktualnijem primjeru za točnost autorovih teorija o ubrzanju i estetici nestajanja: kompjutorskoj komunikaciji putem globalno povezanih elektroničkih mreža.

Umjesto robovanja historičističkoj logici srednjoeuropskog dobrog daka, po kojoj najprije valja upoznati temelje nekog opusa, da bi se postupno došlo do na njima zasnovanih novijih spoznaja, izdavač se odlučio zaviriti *in medias res* u problematiku poticajnu ne samo arhitektima i arhitekticama, nego doista najširoj hrvatskoj kulturnoj javnosti, podjednako gladnoj informacija iz područja novih medija kao i briljantnog esejističkog stila koji odlikuje pisce poput Virilija. Riječ je o odličnom potezu već i stoga što *Brzina oslobađanja* razmjerno pregledno ponavlja i najvažnije momente drugih autorovih eseja: skeptici kažu da Virilio ionako uvijek iznova piše istu knjigu, maestralnim stilom i s uvijek novim primjerima.

Logistika percepcije

Rođen 1932. godine ovaj hrvatskoj publici doista slabo poznat pisac u posljednja je dva desetljeća jedan od najcjenjenijih i najviše prevedenih francuskih intelektualaca. Predavao je na Sorbonni, bio direktor Ecole spéciale d'architecture i urednik časopisa *Espace critique*, *Esprit* i *Cause commune*. Član je utemeljitelj centra za interdisciplinarno proučavanje vojne strategije i mirovne studije CIPRES, a nakon početnog prevodilačkog interesa kod pomalo ekscentričnih europskih izdavača, berlinskog Merve Verлага, brojni su mu naslovi postigli zapažen uspjeh na sveučilišnom nakladničkom tržištu zemalja engleskog govornog područja.

U novinskom prikazu nemoć je, uz makar minimalan komentar, nabrojati sve točke autorova interesa, koje u širokim

potezima oslikava tematski niz, sastavljen od naslova nekih njegovih eseja i knjiga: zaobilazne strategije, kriptičnu arhitekturu,

moto kojim se otvara *Brzina oslobađanja*, a koji kaže: *Jednoga dana doći će dan kad dan više neće doći.* Suvremena prometna sredstva

poništavaju prostor: Airbus, kako kažu reklamni slogani, svodi Francusku na kvadrat koji se prijeđe za sat i pol, a ekspresni vlak TGV *neprestance pobjeđuje vrijeme vremenom.* Sredstva trenutne telekomunikacijske transmisije izazivaju pak rastuću nepokretnost *građana terminala*, preopremljenih interaktivnim elektroničkim protezama, pod neprestanim gospodarskim i tehnološkim imperativom proizvodnje mreža i kontinuiteta ondje gdje je još donedavno mogao biti i diskontinuitet (*Ukloniti udaljenost ubija*, kaže René Char).

Kako se naviknuti na život s povećanim mogućnostima nadzora vlastita okruženja, ali i mogućnosti da se bude nadziran, uz skoru i posve izglednu mogućnost proizvodnje *inteligentnih pilula i mikrorobota koji će polaziti u istraživačke pobode u ljudski organizam* (to nam obećavaju istraživači iz laboratorija motorne industrije Toyota), te rastuću *patologiju neposredne percepcije* što je dugujemo sada već stoljetnoj industrijalizaciji videnja, izazvanoj neprestanim napretkom strojeva za gledanje. Kako živjeti u doba mundijalizacije vremena i svakim danom sve veće virtualizacije prostora; *kako živjeti uistinu ako ovdje više ne postoji i ako je sve sada?*

Bez tehnološkog optimizma

Za razliku od (post)industrialaca Silicijske doline ili softwareskih mogula poput Billa Gatesa, Virilija se zacijelo ne može optužiti za tehnološki optimizam. Manje apokaliptičke i manje senzibilne čitalačke duše poneki će njegov navod zacijelo smatrati pjesničkim pretjerivanjem, no takvima valja reći da Viriliev esejistička tehnika ne počiva samo na pomno odabranim podacima, nego i na spisateljskom postupku koji ne zazire od onoga što su ruski formalisti nazivali *začudnošću*.

Viriliov ironičan, ali stilski pomalo pompozan nagovještaj posljednjeg velikog otkrića astrofizike (*onkraj prostora Zemljine sile teže nema više prostora dostojnog tog imena, nego postoji jedino vrijeme!*), primjerice, obrazložen je drugdje u knjizi i vrlo konkretnim znanstvenim i filozofskim izvodima. *Brzina oslobađanja* o kojoj autor govori i koju implicira suvremena elektronička tehnologija također nije samo metafora.

Brzina oslobađanja od sile teže na Zemlji, naime, iznosi 11.200 kilometara u sekundi: iako elektronički ekran koji gledamo posjeduje optička i geometrijska svojstva slična prozoru ili okviru slike, pojava videoskopske informacije, koja nas na njemu zapravo zanima, izravno ovisi o ubrzanju od 300.000 km/sek, a koje gravitacija uopće ne ograničava.

Neki među nama već danas imaju prilike okusiti tiraniju okolnosti u kojima su proteznost političkog teritorija i njegova po-

vijest nestali u ime jedinog stvarnog trenutka, kojim naposljetku nitko ne gospodari. Drugima autor, između redaka, obećava da će uskoro doznati o kakvoj je prostornosti uistinu riječ jednom kad izgubimo svaki oslonac, svaku nosivost, pa prema tome i svaku položajnu zasnovanost.

Otići nigdje

Uz viziju virtualizacije politike, u okviru koje će motorizirani čovjek modernizma postati *motilni čovjek*, što dobrovoljno ograničava polje utjecaja svog tijela na nekoliko pokreta za tipkovnicom kompjutorskog terminala, vrlo je zanimljiva i Viriliova interpretacija najnovijih i budućih gospodarskih kretanja. Prinuda zemaljske infrastrukture, kako kaže autor, neprimjerena je razvoju brzine komunikacije: već sada velike tvrtke mogu napustiti svoja sjedišta i *otići nigdje* (tj. u cyberspace), a u budućnosti ćemo svjedočiti, sve većoj zamjeni industrijskog kompleksa informatičkim, s posljedicama u usporedbi s kojima je *industrijska revolucija bila tek događaj od manjeg značenja*.

Cyberspace je u stanovitom smislu kolonija potrebna preživljavanju zapadnih društava, na isti način kao što su to u industrijskim društvima bili fizički prostori udaljenih zemalja. Novu tehnološku i političku realnost buduće gospodarske organizacije svijeta prve su shvatile Sjedinjene Države, koje prema autoru već očekuju budući *opći krab* svjetske ekonomije i osnivaju posebna tijela koja brinu o američkom nacionalnom interesu pri ublažavanju šteta *tehničkog integrizma informatičkih teletehnologija*.

Arhitektima i urbanistima, u izdanju čijeg društva je u nas objavljena ova Virilova knjiga, bit će zacijelo osobito zanimljiva vizija grada u novoj tehnološkoj paradigmi, u kojoj će svaki realni grad naposljetku postati tek neka vrsta predgrađa elektroničkom Omnipolisu, *čije središte ne bi bilo nigdje, a rasprostiralo bi se svuda*. Osobama zainteresiranim pak za nove medije i suvremenu umjetničku praksu osobito će pak biti poticajna poglavlja o *po-blepi oka* i gubitku tijela u cybersexu, te izvorniku knjige pridodan razgovor s autorom, prenesen iz časopisa *Art Presse*. U njemu nam se Virilio otkriva kao osoba privrženica zadovoljstvu sviranja s drugim kakvo nalazi u jazzu, *nasuprot rave-partyima i konfuznoj histeriji koju proizvode*, ali također i osoba koju od cjelokupne suvremene umjetnosti najviše zanimaju ples i videoinstalacije. Radovi Nam June Paika, Billa Viola, Garrya Hilla, bračnog para Vasulka i Michaela Snowa propitaju, naime, jednu od Viriliju najdražih i za našu epohu presudno važnih tema: pitanje tijela i njegove sve veće virtualizacije.

Može se bez odviše dvoumljenja reći da je ova tečno prevedena (Gordana V. Popović) i iznimno uljudno grafički opremljena knjiga (Dalibor Martinis) jedan od najvećih izdavačkih događaja u Hrvatskoj u proteklih nekoliko godina, nadajmo se prvo u nizu sličnih budućih izdanja što bi mogla pripomoći da se hrvatska čitalačka i intelektualna javnost približi kulturnom prezentu koji već žive zasad prilično izolirani segmenti hrvatskog društva. ☐

ik o v n o s t

Kobna, melan-kolija

Žeželjev autorski jezik, atmosferu postapokaliptičnog futurizma, moguće je smjestiti negdje između kreacija takvih velikana stripa kao što su Bilal i Pratt

Rade Jarak

Danijel Žeželj, *Kuga, originalne strip-table, Galerija Studentskog centra, Zagreb, veljača 2000.*

Fasciniraju me Žeželjeve prijeteće i sablesne perspektive — način na koji uspjeva izraziti kroz svoje priče i svoje likove — osjećaj melankolije nečeg uznemirujućeg i kobnog.
Federico Fellini

Zagrebačkoj je publici predstavljeno hrvatsko izdanje strip-albuma *Kuga*, prvobitno objavljenog u Italiji 1998. godine pod nazivom *La peste*. Autor stripa, Danijel Žeželj je — da upotrijebim sintagmu iz prošlih vremena — *naše gore list* koji je uspio u svijetu. Premda smo na nedavno održanoj tribini o *Zarezu* čuli zamjerke na račun ovih novina čije recenzije, navodno, nisu bile dovoljno polemične, Danijel Žeželj zadnji je čovjek na kojemu bi se mogla oštriti kritičarska koplja. Njegov je uspjeh čist *kao suza*. Postigao je svjetsku slavu zahvaljujući isključivo vlastitu radu i talentu. Premda je stripovski jezik

univerzalan i razumljiv na svim kontinentima, za razliku od književnosti kojoj je ipak potrebna nešto veća *logistika*, možda je uspjeh zbog toga bilo još teže postići. Uzgred, strip je kao i krimić *lagani* masmedijski fenomen koji je za razliku od visoke umjetnosti skoro čitavo prošlo stoljeće održavao takozvanu ideologiju priče na zadovoljstvo širokih konzumentskih masa.

Iz biografije saznajemo da je Danijel Žeželj rođen u Zagrebu, gdje je pohađao Likovnu akademiju. Negdje krajem osamdesetih počinje njegov uspon: proboj prvo u domaće studentske medije, potom u domaća fanzinska strip-izdanja. Zatim slijede objavljivanja u Italiji, Švicarskoj i Velikoj Britaniji. Potom Žeželj ostvaruje klasični američki san: 1995. godine odlazi u Seattle. U Americi objavljuje stripove, ilustracije u prestižnim novinama, sudjeluje u multimedijalnim projektima. Prošle godine dobiva dodatno priznanje u vidu tiskanja albuma u stripovski najjačoj europskoj zemlji, Francuskoj, tradicionalno kritičnoj prema stranim autorima. Dakle iza Žeželja je nekoliko strip-albuma objavljenih na talijanskom, engleskom, francuskom i hrvatskom jeziku, sve odreda ostvarenja u samom vrhu svjetske produkcije. Također treba dodati da je

Žeželj treći član kulturne autorske skupine *Slipa konfidencija*, druga su dvojica Greiner i Kropilak, koji se bave umjetnošću i dizajnom.

Za Žeželjev je autorski jezik karakterističan crno-bijeli grafizam oštrih zasječanih linija. Njegove figure ostavljaju dojam tromosti i težine, poput usporenog crno-bijelog spota. Radnja se odvija u prostoru kafkijanske izgubljenosti unutar turobnog i egzotičnog svijeta na rubu ili nakon apokalipse. Vizualno, u strukturi njegovog kadra primjetno je fokusiranje na detalj, često decentriran i gotovo nevažan, koje potpuno eliminira širinu scene, izbjegava definirati kontekst i proizvodi određene psihičke (emocionalne) efekte sužavanjem skopičkog polja. Naracija njegovih stripova slijedi ideološki i mitski tokove marginalnih, društveno odbačenih grupa. Žeželjev autorski jezik, atmosferu postapokaliptičnog ili patafizičkog futurizma, moguće je smjestiti negdje između kreacija takvih velikana stripa kao što su Bilal ili Pratt. Vjerojatno je stilski najbliži Franku Milleru, koji mu je očito bio uzor. Žeželjev je album *Sun City* zapravo replika ili protualbum na poznati Millerov *Sin City*. Od Millera dobrim dijelom preuzima način kadriranja, dinamički slijed naracije i vizualnu karakterizaciju likova.

Budući da su izloženi originali, na kojima su vidljivi Žeželjevi crtački postupci i ispravke, omogućeno je domaćim klincima, mladim autorima i strip-fanovima, nedovoljno educiranim i željnim sličnih izložbi, da se upoznaju s visokoprofesionalnim autorskim originalima. Žeželjeve table nastaju postupkom kolažiranja i preklapanja crno-bijelih površina, s tipično stripovskim kontrastima — podsjećajući donekle i na Lesiakove crteže — dok preciznim prelazima sive, prskanjem i tapkanjem nastaju adekvatni volumeni. Serijom fotokopiranja, umnažanja i prepletanja planova autor dobiva zadovoljavajuću kakvoću pojedine strip-table, koja uglavnom ostavlja dojam poetična, mistična i sirova svijeta.

Dakle, pred nama je izložba autora kojemu je zahvaljujući talentu i radu išlo glatko i čija karijera jednostavno nema slabe točke. ☒

likovnost

Radikalno i nježno

Kako je završila izložba Ivana Kožarića *Skulptura 1954-2000*

Antun Maračić

Kožarićevo dovršavanje brončanog kipa iz 1954. godine, produženjem njegove već i do tada ekscesno duge ruke, pomoću 350 metara trake alu-folije pokazalo se sretno neuspjelim.

Ne samo da su te stotine metara još uvijek tek simbolična slika želje za beskonačnim (pa i njena ironiziranja), nego ni sam vremenski kraj izložbe nije uspio okončati rad. Tu dugu zmiyu, naime, bilo je nemoguće transportirati, jednako kao što je i teško bilo pronaći mjesto kamo bi se ona pohranila.

Tako se prirodno rodila ideja da se rad podijeli ljudima.

Iz čisto praktičnih razloga, dakle, točno mjesec dana nakon otvorenja izložbe, na datum (22. 2. 2000) koji bi svojom asonancijom mogao zaintrigirati numerologe i kabaliste, dogodio se *happening* u Hrvatskom društvu likovnih umjetnika. Javno demontiranje izložbe i dijeljenje komada svjetlucave vrpce okupilo je neočekivano mnoštvo šarenog svijeta. Stvorila se radosna gužva stotine nestrpljivih pretendena koji su opsjedali prezaposlene rezače.

Vrpca je rezana na nejednake dijelove, velike prema pojedinačnim željama, od simboličnih komadića veličine dlana do dvadesetak metara dugih komada. Svaki taj dio umjetnik je uredno potpisivao.

Te su se večeri, odašiljući dobre vibracije, laki, srebrni komadi pod rukom vlasnika, u automobilima i na njihovim krovovima razmilili gradom poput pitomih prizemljenih zvjezdanih repića. Posijavši djelo široko među ljude, Ivan Kožarić ujedinio ih je svojim znakom. I još jedanput, radikalno i nježno u isti mah, ostvario je svoje temeljno vitalističko načelo otvorenog djela. ☒

u s p o m e n

Karmen Bašić

Pisma iz Indije

Pisala je to osoba oštrih opažaja i eruptivnih, ali treperavih osjećaja, djetinje znatiželje i mora asocijacija, profinjena jezika i snažna izraza

Gvozden Flego

Qsjećam se zbunjeno pred za života neobjavljenim istraživanjem Karmen Bašić o putnicima u Indiju iz naših krajeva. Možda i stoga večeras neću govoriti o tome radu i drugim Karmeninim rukopisima. Govorit ću o Karmen. Zapravo neću govoriti ni o Karmen. Želio bih da Karmen večeras razgovara s nama. Ili, barem, da nam pripovijeda. Da nam kazuje o fasciniranim susretima s jednim drugačijim univerzumom s kojim smo se uporno, iako još bez uporišta, hrvale u studentskim danima. Odbrao sam dijelove Karmeninih pisama iz Indije. Pisama iz Indije, posve osobnih zapažanja, koja nisu bila namijenjena javnosti. Pročitat ću ih u nadi da će nas pobuditi da opet budemo s Karmen. Barem nakratko.

Karmen, Rada Iveković i ja provodili smo studentske dane i noći raspredajući i svađajući se o novim svjetovima, naslućivanim u predavanjima profesora Radoslava Katičića i klasičnim indijskim tekstovima u koje nas je on uvodio i učaravao. Tako nabrušeni, jedva smo čekali da i fizički zakoračimo u taj svijet.

U Indiju je ponajprije otputovala Zdravka Matšić, a potom, 1970. g. i Rada. To ljeto, nakon Radina odlaska, Karmen je uporno kopala po Dubrovačkom arhivu i radila na svojem sada objavljenom rukopisu, a Radino prvopripjelo pismo ovako komentira iz Slanog 8. 8. 1970. godine:

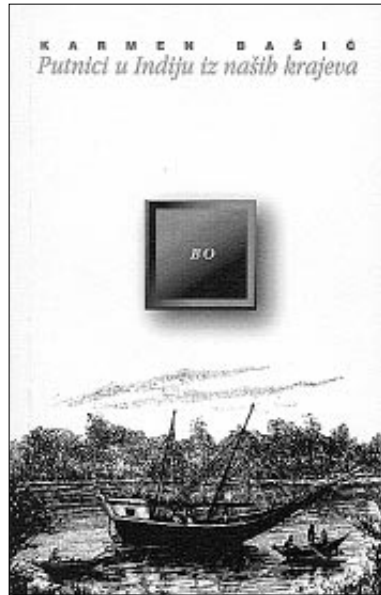
»Sve što je vidjela u Indiji nije vidjela nigdje drugdje na svijetu, a niti u snu, niti u mislima. Sve je iznenađujuće, a i ono što je znala nije onako kako je zamišljala. Treba dugo biti tamo i kad se čovjek vrati, ima veliko bogatstvo.«

Novi svijet

Godinu dana kasnije i Karmen se otiskuje u taj Novi svijet. Tako otpočinje intenzivna korespondencija u kojoj Karmen, opčinjena novim načinom egzistiranja, živo pripovijeda o svojim svakodnevnim iskustvima i brojnim putovanjima. Život u Indiji postaje poprištem svakovrsnih istraživanja, kako onog drugačijeg, tako i vlastitog. 28. 8. 71. g. Karmen pripovijeda o svojem putovanju u Rajasthan:

»Bili smo u Rajasthanu: Alwar, Ajmer, Jaipur, Udaipur, Chittor. Sjećam se iz učenja povijesti jauhara na Chittoru. Tamo su tri puta žene palile grad, a muškarci oblačili safransku uniformu prije smrti. Chittor je veliko plosnato brdo usred ravnice, opasano zidinama, s mnoštvom palača, hramova, svetišta, osmatračnica, jedna strašno uzbudljiva pozornica za one događaje. Prilazi se serpentinama oko brda.

Tako se penju i zidine i svaki zakret označuje velika kamena kapija. Mislim da ih ima osam.

Udaipur je zabijen u planinu i sav se nekako stisnuto penje uz njene kosine. Mali bijeli grad s velikim hramom i tobože moćnom palačom. Udaipurski maharana najmoćniji je i najugledniji od indijskih raja. Sve to naše gledanje je kao dobra dječja igra, mašta radi stalno i zabavljamo se do mile volje, verujući se po ulicama, terasama, napuštenim dvorištima. Ima mnogo takvih priča iz djetinjstva. To je zato jer se ne može smisleno ugurati u njihov život i ne postati nakazni član, a i zato jer su oni strašno djetinjasti i rade samo takve zgodne stvari. U Ajmeru smo slučajno naišli na jednu palaču kojoj je svrha da bude zaštitni omotač jedne sasvim fantastične sale, u kojoj su u zlatu umjetnici izradili palačui-gračku i toranjigračku sa svim najsitnijim detaljima.

U jaipurskoj smo palači vidjeli prekrasne slike, originalne rukopise, prastare tepihe i sve ono što smo učili na fakultetu i čitali u indijskim bajkama. Rajasthanske žene se oblače u krasne boje, a muškarci nose bijele krpe i na glavi ogromne turbane žute, narančaste i jarko crvene boje. [...] Tako npr. baniyan, ogromno drvo koje samo sebe održava, puštajući vrijeće s vlastitih grana koje se zarinu u zemlju i postaju nova čvrsta stabla. Tako bude čitava šuma od samo jednog centra, a sve je široko, veliko i prostrano.«

19. 9. 72. g. Karmen detaljno odvaguje dileme u svojoj disertaciji, razmišlja o putu u Benares i radu s panditima, ali i o svetkovini u Mathuri:

Slike drugog iskustva

»Htjela bih ti ispričati kako sam bila u Mathuri, Vrndavanu i Barsani na proslavi Radhina rođenja, u hodočasnom pohodu Kršni i Radhi. Bila sam već jednom prije u travnju i upoznala sina jednog od hramskih glavara. Tako sam opet otišla ovom prilikom, da prisustvujem slavlju i na kratko se posvetim zahtjevima Gita Govinde. Vrndavana je mjesto gdje se uz obalu Jamune, iza vrtova cvijeća i u gajevima oko zdenaca, Kršna veselo s pastircama iz okolnih mjesta, dok nije naišla Radha, kraljica iz Barsane, i svojom ljepotom oplemenila ovu igru. Sve se završava nji-

hovom nadzemaljskom ljubavi, gdje izvanredna mladića do boga uzdiže ljubav žene i pridonosi tako njegovoj božanskoj misiji. Jako je zanimljiv ovaj dio mita o Kršni, koji je u svakom pogledu vrlo interesantno indijsko božanstvo. Njegova božanstvena ljupkost i privlačnost izluduje pastirice i Radhu, zanosi ih i pretvara u nesebična, predana, sretna stvojenja, a on s druge strane u tom kontaktu s ljudskom ljepotom i čistim osjećajem (bhakti) bogati svoju kozmičku snagu i postaje obvezan ljudima. [...] Kako je Vrndavan hodočasno mjesto svaki hram predviđa prostorije za goste pa stanuješ u hramu. Tamo se dobiva i hrana na divan indijski način. Poredaju se tepisi u uskim redovima, svi posjedaju jedan do drugoga s prekrizanim nogama, na pod ispred tebe sluga postave tanjur od lišća, male glinene zdjelice i posudicu za vodu i onda se servira indijska hrana. Jede se rukama, zapravo kruhom, kako si možda vidio kod Jaina i atmosfera je izrazito prijateljska.

Slavlje je prava religiozna svečanost, kongregacijskog tipa. Svi posjednu ispred pripremljene pozornice na kojoj će se prikazivati Kršnalila, Kršnina igra, zapravo prikazanje događaja iz Kršnina života prema gotovim kazališnim djelima. Prije toga se jedan sat pjeva kirtan, ritmičko pjevanje, koje će bhaktu dovesti u stanje udivljenja i oduševljenja, pogodno za gledanje drame.

Postoji poetika ovog doživljavanja religioznog teatra i pjesme (Rupagovamin). Muzika je divna, svirači i pjevači profinjeno umjetnici, ritam priljepčiv i prostrudirano ili prirodno same stvari u postupnim usponima do klimaksa, pa opet ponovno. Iskrenost i emotivnost ovog svijeta, jednostavnost i daleki domet ove umjetnosti nešto je najuzbudljivije što sam doživjela u Indiji. U neka doba se pojedinci podižu i naprosto plešu, žene posebno, ples Kršninih pastirica, koji izgleda divno. Vidjela sam ovaj

put dvije starije žene kako su posve zanesene ustale i stale plesati. Teško mi je sad prenijeti to sve značenje njihova uživanja, jer je to sve u utvrđenoj tradiciji i svaki pokret ima svoje značenje, ali samo ovako, dolazeći iz suvremenog zapadnog svijeta, odjednom sam shvatila gdje je čar diskoteka i koju osnovnu potrebu čovjekovu zadovoljavaju. Još da imaš sliku njihove odjeće i načina kako vezuju sari, onih indijskih teških mirisa, u bojama neba kao na lošim razglednicama i općeg oduševljenja, koje se u jednom trenutku pretvara u samostalnu energiju nad njihovim glavama, skoro oblikovani zvuk. Kako je Radha rođena u četiri sata ujutro, provela sam noć (...) spavajući na kamenom tlu hrama u Barsani, među ostalim svijetom. Slika ne pripada nikakvom vremenu koje postoji u mom znanju. Odjednom je sve bilo toliko nevjerovatno (rano ujutro, u prasad zore, baš prije nego što će se Radha vratiti od Kršne, kad su čula malo izmirena a mozak radi automatski). Ogromna dvorana,

vijeda o klimatskim mijenama no o radu na tekstu ili o vlastitim raspoloženjima. Izabrao sam ona mjesta iz kojih se, čini mi se, kroz poetiku doživljaja nazire poetika događaja.

Dio ljeta '77. g. Karmen se iz delhijske vrućine i sparine sklanja na obronke Himalaja pa 23. 7. 77. godine piše:

»U Manaliju bijeli vrhovi nad oblacima, iznad uzbudljivog brodivitog pejzaža u kojemu žive ljudi, lebde kao metafora prirode za vrijeme: statični i monumentalni kao prošlost i otvoreni svemu što se može dogoditi. To je kad ovako bezuspješno nastojiš da ih integriraš u svoj pojmovni svijet. Kao doživljaj u stvari ne postoji jer ih ne možeš savladati, naprosto nigdje ne spadaju. Kad im prideš (penjali smo se jednom na 5000 metara), pretvore se u prostranstvo bez kraja u kojemu vlada neka etika slobode koju moraš moći izdržati, izazov želji za samotnošću kad je jedino što čuješ zvuk vlastitoga bivanja.«

Naporna zemlja

Možda bi opise promjena vremena i zbivanja u prirodi trebalo osjećati metaforama o raspoloženjima, o perfekcionističkim dilemama u disertaciji, o pokatkad složenim zdravstvenim tegobama. U dva zadnja pisma, s kraja kolovoza i početka studenog 1977. godine, Karmen oslikava sljedeći diptih, u kojem nazirem svojevrstni sažetak njezinih refleksija o Indiji:

»S druge strane, drveće i nebo nadmašuju i ispunjavaju i najkreativniju maštu. U tom pejzažu živi svijet bez povijesti, narod koji se nada i utječe bogovima, a ne mjesnim starješinama, miliciji ili bilo kakvoj ispostavi organizirane uprave. Za usporedbu, gdje je ona Nadina lavinija koja osjeća da se lomi sigurnost njena dosadašnjeg života? Ovdje se ništa ne lomi i nitko stvarno nije ugrožen u svome trajanju. Mislim da je to fantastično, Željko o tome pravi filmove koji se svima sviđaju i koji pogadaju tamo gdje je čovjek uopće najkonzervativniji, u emotivno-estetske mehanizme, ali tako katkada spašavaš razum.«

»Vani je na prostranim nebesima purnima, kako Indijci odvajkada kažu za pun mjesec. U takve noći svijet je dobar, vile šetaju između drveća i provlače se kroz paunove repove, pastirice se skupljaju oko Kršne, mali patuljci čine dobra djela, a princjevi zapasuju svoje bijele konje. Izbačim li se iz ovih prvih asocijacija, reći ću ti da su monsunske noći u Indiji, ovako zatečene svjetlom mjeseca, neodoljivo kompaktne i stimulativne. Otvorila sam prozore i ugasila *aircondition* koji inače vazda šumi pa ne čuješ ni vlastite misli. I kod mene se čuju cvrčci. Vrućine su prošle, ali još uvijek se vraćam kući potpuno mokra od znoja. Ovo ne valja pričati nekome tko nije bio u Indiji. [...] Sve vrijeme jedva čekam da se vratim, ili bolje, da ostavim ovu napornu zemlju. Indija je lijepa, sasvim neizrecivo, ali teška i složena baš u ovo doba mog boravka ovdje.«

Pisala je to osoba oštrih opažaja i eruptivnih, ali treperavih osjećaja, djetinje znatiželje i mora asocijacija, profinjena jezika i snažna izraza. Karmen je, koliko znam, posvuda tako djelovala — i umom i srcem, no iznad svega osobnom snagom. Punim angažmanom, čudesnom energijom i rijetko gorljivom strašću. ☒

Klima teksta

Karmen se vraća u Zagreb '73. no '76. g. ponovno odlazi u Indiju. Intenzivno radi na disertaciji, ali sada mnogo više pripo-

Nedavna kratka anketa o koristi ženskih studija za život iznenađuje nedostatkom odgovora koji bi se referirao na žensku povijest. Indikativno je da su odgovori usmjereni na ideološke ili psihološke spoznaje, poput spoznaje o negativnoj konstrukciji feminizma u javnosti ili spoznaje o »vlastitom glasu«, ali o povijesti žena ili specifičnoj povijesti feminizma nema nikakva spomena.

Počnimo od starog argumenta. Činjenica je da akademsko obrazovanje tek izuzetno sadrži informacije o ženama u povijesti. Kada bi se sudilo samo po zapisima koje su povjesničari (s iznimkom onih najboljih), ostavili o prošlosti, došli bismo do zaključka kako žene uopće nisu postojale. Povjesničari privilegirane, tradicionalne historije, koja kao objekt istraživanja uzima teme rata i mira, diplomacije, ideologije, nisu pokazivali interes za povijest svakodnevnice, ekonomsku ili socijalnu povijest. Odgovornost u prvom redu počiva na prevladavajućem mišljenju po kojem je samo aktivnost u javnom životu *povijesna*, a ta je najčešće muška, i da je privatnost, »prirodna« domena žene, nepromijenjena i nevažna.

Povijest žena stoga predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost žena u svoj svojoj kompleksnosti. Današnje spoznaje o povijesti žena iznimno su razgranate, a sistematizacija koju je o ženskoj povijesti ponudila još 1979. godine Gerda Lerner, jedna od najutjecajnijih američkih povjesničarki i prva predsjednica American Historians Association, strukovne organizacije američkih povjesničara, do danas je ostala najkorisnija. U prvoj, ranoj kompenzacijskoj fazi treba pokazati jednostavnu činjenicu da žene postoje u prošlosti. Tko su bile žene, što su postigle i zašto su uopće upamćene u povijesti? To je mjesto s kojeg se istražuju slavne žene u povijesti, gdje su žene u središtu istraživanja kao subjekti priča i agenti promjene. Tu pripadaju istraživanja vremena i uloge Marije Terezije, kraljice Viktorije ili općenito biografije iznimnih žena. U Hrvatskoj je dobar primjer takvog istraživanja Lasićeva uvodna studija za biografiju Marije Jurić Zagorke ili biografija Koraljke Kos o glazbenici Dori Pejačević. Slavica Stojan, s nekoliko knjiga o dubrovačkim umjetnicama, naslanja se na Zdenku Marković, čiji je interes za poznate Dubrovkinje od ranih sedamdesetih godina inspirirao današnja istraživanja. Prije dvadesetak godina knjiga Jovanke Kecman o ženskim i radničkim organizacijama između dvaju ratova, iako stilski rigidno djelo, otkrila je bogatstvo sadržaja koji je nadživio autoričinu metodu.

U drugoj, kontribucijskoj fazi povijesti žena potrebno je odgovoriti na pitanje kako su žene zajedničkom ili pojedinačnom akcijom pridonosile razvoju određenih pojava, pokreta i ideologija u prošlosti. Kako su žene utjecale na razvoj demokratskih ideja u prošlosti? Postoji li i kakva je njihova uloga u formiranju nacionalizma kao ideologije? Relativno je dobro poznat odnos socijalista, komunisti, nacista, ili, primjerice, fašista prema tzv. »ženskom pitanju«, no kakva su iskustva samih žena u dodiru s tim moćnim ideološkim sustavima? Kakvo je žensko iskustvo revolucija, rata i svakodnevnih opresija?

Kulturna determinacija različitosti

Namjera je povijesti žena (odnosno, kako je danas uobičajeno reći, povijesti roda, jer ne radi se samo o ženama ili o muškarcima, već o skupu različitih, često kontradiktornih značenja koja se pripisuju pojedinom spolu) ispitati sve povijesne društvene odnose iz feminističke i (možemo se sporiti je li to sinonim) ženske perspektive. Takav napor podrazumijeva analizu svih institucija koje uzimaju u obzir specifičnost rodnih karakteristika. U osnovi se radi o pitanju društvene konstrukcije, odnosno kulturne determinacije različitosti. Ova se faza bavi otkrivanjem, neki bi rekli i konstrukcijom, ženskih uzora, modela ponašanja i ženskih aktivnosti tijekom prošlosti. Registriraju se djelatnosti ženskih pokreta koji su se od Francuske revolucije na ovamo u pravilu bavili političkim zahtjevom za pravom glasa. Radi se dakle o dektiranju sufražetskij, odnosno feminističkih akcija, pokreta ili organizacija. Nemoć je izlistati bibliografiju djela koja su u evropskoj i američkoj historiografiji posvećena ovim temama. No izuzetno je važno na ovom mjestu spomenuti antropološki i povijesni doprinos Lydije Sklevicky koja je postavila upravo ova pitanja u hrvatskoj historiografiji. Jednako tako je nemoguće zaboriti Dunju Rihtman-Auguštin, antropolo-

ginju koja je za jedan od predmeta svog istraživanja uzela kućne zadruge, te je kroz njih otkrivala ili konstruirala oblike ženskih modela ponašanja i aktivnosti u jednom do tada zanemarenom i izoliranom segmentu društva. Obje znanstvenice su u određenom smislu nasljednice Vere Erlich Stein, zagrebačke začetnice kulturne antropologije, prve autorice studije o južnoslavenskoj kućnoj zadruzi i patrijarhalnoj obitelji.

Treća, totalna, kako je Lerner naziva, holistička historija, koja se u najširem smislu može smatrati kulturnom poviješću, po-

prepoznavanja ženskog elementa. No segregacija ženske povijesti, kakva se često prakticira u zemljama u kojoj je ona nesumnjivo razvijenija nego u nas, dovodi do izolacije žene i kao povjesničarke i kao istraživačice. Isključivost pri istraživanju rezultira skromnim rezultatima. Bilo bi to kao kad bi povjesničar, koji se bavi socijalnom poviješću, svoju interpretaciju određene razdoblja izvodio isključivo iz iskustva i istraživanja jedne društvene klase, primjerice radništva. Potrebno je prekinuti s doista raširenim segregacijom ženske povijesti

propita iz nove, do tada zanemarene perspektive. Povijesna analiza tako uzima u obzir specifičnost rodnih karakteristika, ali i način na koji se kroz povijest konstruira različitost.

Zaključak bi tako mogao biti kako kreacija i očuvanje ženskih i muških identiteta, socijalnih uloga, institucija, sistema vrijednosti i vjerovanja, uvijek pretpostavlja različite razine pregovaranja i kompromisa, a često i otvorenu borbu. Poput sadašnjosti i prošlost je sve prije nego jednoobrazna, jednolična i homogena. U raspravi o prošlosti nužno je pitanje profesionalizma, povijesne imaginacije, ali i stila.

Interdisciplinarni istraživački pristup

Za razvoj ženske povijesti odlučan je i posebno inspirativan interdisciplinarni istraživački pristup. U istraživanju se konzultiraju novi izvori, čiji raspon ide od istraživanja umjetničkih djela, arhitekture, topografija gradova i sela, do logičnih ostataka prošlih života, kao što su privatna pisma, dnevnic, zapisi. To dakako znači povratak istraživača u arhive: državne, gradske, privatne, ali s novom svijesću o vrijednosti materijala. U europskim zemljama i SAD-u razvili su se specijalizirani arhivi, često vezani uz sveučilišne knjižnice, ali kao autonomne znanstvene institucije koje sakupljaju specijaliziranu građu. Kako je nov materijal potrebno ne samo pronaći i čuvati, već ga i približiti znanstvenoj publici, grada se sakuplja, snima na mikrofilmove, tiska i objavljuje u posebnim izdanjima. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata razvila se metoda tzv. *oral history* ili usmene povijesti, a temelji se na razgovorima sa živim svjedocima prošle stvarnosti. Posebno se inspirativnom ona pokazala u istraživanjima nacističke svakodnevnice. Claudia Koonz, autorica knjige *Mothers in Fatherland*, na temelju razgovora s Njemicama nakon završetka rata dokazala je dubinsku povezanost nacističke ideologije i utjecaj koji je ona imala upravo na sferu privatnosti, odnosno svakodnevnice, i na žene izravno. Da se poslužimo tom paralelom: što znamo o razdoblju NDH, svakodnevnicu tog vremena? Vjerujem da bi temeljito istraživanje odgovorilo na mnoga otvorena pitanja koja o tome vremenu postoje, ali na njih nije dan odgovor.

Profesionalna udruženja poput *Međunarodne federacije za istraživanje ženske povijesti* pospješuju komunikaciju među povjesničarima i povjesničarkama čiji je akademski interes usmjeren na ovu temu. U Hrvatskoj je, usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest žena, odnosno ženska povijest još uvijek nepriznata kao legitimno akademsko i studijsko područje. Ipak, nakon dvadesetak godina feminističkih aktivnosti, sazrijeva spoznaja o važnosti ženske povijesti. U svijetu je ona povezana s predavanjem povijesti — na školama i fakultetima, što u Hrvatskoj nije slučaj. Rijetki su diplomski ili magistarski, odnosno doktorski radovi s temama rodne povijesti, a ne postoje ni posebni kolegiji koji bi se u redovitom *curriculumu* time bavili. Izuzeci samo potvrđuju pravilo. Rezultati pojedinačnih istraživanja više govore o privatnom interesu nego o sustavnoj odluci da se ženskom poviješću bave akademske institucije.

Političnost i ideologiziranost

Postoji još jedan razlog zbog kojega je ženska povijest često zanemarivana kao ozbiljna znanstvena disciplina, a taj je njezina navodna političnost i ideologiziranost. Inspiracija ženske povijesti izravno je vezana za feminističke i društvene pokrete šezdesetih i sedamdesetih godina ovog stoljeća. Ovo je potrebno naglasiti jer je (naročito u Hrvatskoj) kod historičara i historičarki prisutan zazor od tradicije alternativnih pokreta i politike (koja se najčešće razumije kao ekskluzivno negativna, nerijetko ideologizirana djelatnost pojedinaca ili političkih skupina, a manje kao sudjelovanje u brizi za javno dobro).

Ženska povijest je u posljednjih trideset godina postala veliko, popularno i uspješno područje istraživanja kojim se bave profesionalni povjesničari i povjesničarke. Upravo je povijest Hrvatske i jugoistočne Europe insuficijentna u temama i razradi ženske povijesti. Moglo bi se zaključiti kako danas, na kraju tisućljeća, muza povijesti Clio ima problem. Ona je emancipirana žena, svjesna svojih sposobnosti i prilično dobro obrazovana, no još uvijek se počesto suočava s predrasudama i stereotipima o njezinu »pravu mjestu« u prošlosti. ▣

Esej Paradoks ženske povijesti

Povijest žena predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost žena u svoj svojoj kompleksnosti

Andrea Feldman

U Hrvatskoj je, usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest žena, odnosno ženska povijest još uvijek nepriznata kao legitimno akademsko i studijsko područje

ŽENSKI STUDIJI

drazumijeva analitičku kategoriju roda kao jednu od komponenti povijesne sinteze. Potrebno je na osnovi ponovnog promišljanja reinterpreterati povijest, odnosno s novih pozicija izazvati stare interpretacije. Civilizacija se u najširem smislu sastoji od integriranih aktivnosti muškaraca i žena. Da bi se ona u potpunosti shvatila, nužno je postaviti nova i drugačija pitanja. Tako će biti moguće doći do novih periodizacija povijesti, kao i do novih interpretacija kakva je ona o nepostojanju renesanse za žene ili novo viđenje »mračnog srednjeg vijeka« koji, kad su žene u pitanju, možda nije bio tako mračan. Iako je činjenica da su povjesničari u većini ostali slijepi za prošlu stvarnost žena i važnost žena kao sudionica i subjekta povijesti, ne znači da se povjesničari i povjesničarke nisu i ranije bavili ženskom prošlašću. Ako se prisjetimo djela Jacoba Burckhardta, povjesničara devetnaestog stoljeća koji je promijenio način dotadašnjeg razmišljanja o civilizaciji renesanse u Italiji, možemo reći kako je kvaliteta njegova rada razmjerna njegovom interesu za žene renesanse. Žene su u Burckhardtovoj interpretaciji funkcionirale kao majke, suptuge i kćeri političkih moćnika, kao vještice koje pripremaju moćne afrodisijake, ali i kao središta društvenog života i moći.

Segregacija ženske povijesti

Postavimo pitanje o ženama u ilirskom preporodu, koji je relativno dobro istražen, i je li moguće dobiti sveukupnu sliku tog pokreta bez uključivanja spoznaja o ilirkama i njihovom prilogu? Znamo li uopće nešto o njihovom značaju?

Paradoks se skriva u pozivu na univerzalnost: nema univerzalne povijesti bez

(a u širem smislu i ženskih studija) i uključiti ih u opće povijesno ispitivanje. Ako se reintegrira istraživanje ženske povijesti u tzv. opću povijest, bit će to na korist povijesne znanosti.

Ženska povijest i sama ima svoju povijest, no malo je toga što se danas kod nas o tome zna. Jedna od rodonačelnica ženske povijesti u Americi, Mary Ritter Beard, koja je još dvadesetih godina našeg stoljeća prva u SAD-u pokrenula raspravu o problemu istraživanja ženske povijesti, tvrdi: *Žena jest povijest i stvar povijest. Sub specie aeternitatis.* A ipak nije mogla izbjeći primarnu identifikaciju u historiografiji gdje su je redovito predstavljali kao suprugu Charlesa A. Bearda. Pokušala je — bez uspjeha — zaintrigirati povjesničare za istraživanje ženske povijesti i napisala nikada prihvaćen prijedlog na 55 stranica o predavanju ženske povijesti. Godine 1946. izlazi njezina knjiga *Žena kao sila u povijesti* koja je, iako se danas čini zastarjelom kako metodološki tako i osnovnom tezom o podčinjenosti žene, ipak tri godine prije pojave Simone de Beauvoirina *Drugog spola* inicirala raspravu o ženskoj povijesti. Godine 1952 — 1953. na Radcliffe Collegeu, ženskom Harvardu, profesorica Alma Lutz prvi je put održala seriju predavanja i seminara o ženskoj povijesti. No tek se s tzv. »drugim feminističkim valom« ženska povijest čvrsto uspostavila kao dio akademskog *curriculumu*. To se posebno odnosi na SAD, rodno mjesto ženske povijesti, gdje su ova istraživanja najrazvijenija.

No ne radi se o tome da povjesničari pod utjecajem popularnih trendova stvaraju novu historiju poput mađioničara. Razvoj ženske povijesti, kao dijela kulturne povijesti, nastaje iz namjere da se povijest

Biljana Kašić, politologinja i osnivačica Centra za ženske studije

Država se ne događa nekome drugome

Recepcija *Ženskih studija* bila je slična recepciji svakog alternativnog misaonog angažmana, te su pojedini šovinističko-mizogini istupi više ovjeravali patrijarhalno i ženomrzačko okruženje nego što su bili izravno usmjereni na djelatnosti *Ženskih studija*

Razgovarala: Nataša Govedić

Razgovoramo s uglednom politologinjom i jednom od osnivačica Centra za ženske studije, Biljanom Kašić

Danas u svijetu postoji čitav niz nevladinih studija, među kojima po učestalosti ipak prednjače tzv. »Ženski studiji«, ali tu su i »Chicano studies« (o meksičkoj kulturi tj. studij usmjeren protiv hegemonije bijele Amerike, baš kao i »Afroamerican Studies« itd.) te čitav niz tzv. postkolonijalnih te multidisciplinarnih sveučilišnih novopridošlica. Kako objašnjavate njihov nastanak i opstanak?

— Doista ne vidim ni jedan pravi razlog za održavanje nekreativnih sveučilišnih ustanova i zastarjelih modela proizvodnje znanja pa ni u našem okruženju. Jer zalagati se za novi model akademske zajednice primjeren građaninu/gradanki svijeta, kako bi rekla poznata američka filozofkinja Martha Nussbaum u svojoj knjizi *Cultivating Humanity*, spada u red etičkih imperativa na prijelazu u novo tisućljeće. Riječ je ne samo o »kultiviranju humanističkih znanosti« na sveučilištu, već o »kultiviranju spoznaje« na način da ona prepoznata, analizira i artikulira to simbolički *Drugo* (žena kao *Drugo*, rasa kao *Drugo*, etnička manjina kao *Drugo*, tzv. Treći svijet kao *Drugo*). Kada su se primjerice potkraj šezdesetih godina osnivali ženski studiji i to najčešće kao »antisveučilišta«, oni su ubrzo sami otvorili pitanje unutarnje dramatske veze s postkolonijalnim, afroameričkim studijima, te studijima etničkih manjina. Zašto? Ponajprije stoga što ignoriranje *opresiranih identiteta* i znanstvenog govora o njima nije bilo održivo s pozicije same znanstvene spoznaje, a da ne govorimo o globalnoj diskriminacijskoj praksi u obrazovanju, kulturi i politici. Jasno je zašto se istraživanje multikulturalnosti, multietičnosti i multirodnosti nametnulo ključnim pitanjem sveučilišnog obrazovanja posljednjih desetak godina. Mnogi prestižni fakulteti danas u svoje obrazovne programe stavljaju upravo one studije koji su dosad bili »nevidljivi«, proglašavani »neakademske«, ili su pak, poput marginalija, obrublivali okosnicu nosivog obrazovanja, a radi se upravo o studijima koje vi spominjete, dakle »studijima ne-zapadnih kultura«, »afro-američkim studijima«, »žen-

skim studijima«, »studijima ljudske seksualnosti«. Motivi su različiti, no posve je sigurno da se time otvaraju novi uvidi u različitim polja spoznavanja civilizacijskih nedominantnih kultura i subjekata, te veze moćnih i onih opresiranih kategorija i identiteta, a koje su upisane u različitim tipovima kulturne dominacije, epistemologijske, političke, simboličke, kao i putem mnogostrukih kodova proizvodnje znanja i spoznaja. No nije dovoljno, o čemu svjedoče iskustva sveučilišta, samo uvesti, na primjer, žensku književnost ili žensku povijest unutar ženskih studija, već promijeniti načine i metodičke obrasce prenošenja znanja. Otvoriti pitanje seksizma ne znači samo navoditi primjere seksističkog ponašanja ili seksizma u jeziku, kojim hrvatsko društvo vrvi, već moći se suočiti s pitanjem autoriteta moći koji pronosi i podupire takva ponašanja, spoznajne predrasude i znanja. A to se ne tiče, što znamo iz iskustava, samo određenih nositelja moći, već sveučilišta samog koje je muškocentrično i zatvoreno prema svakoj spoznajnoj novini. I tu vidim ključni problem, odnosno otpor promjeni stanja.

Vježbaonice pamćenja

Kako biste odredili strukovne i demokratske nedostatke klasičnog državnog humanističkog sveučilišta, tipa »Filozofski fakultet« u Zagrebu?

— Prije svega, nadam se da govorimo o autonomnom, a ne državnom sveučilištu. Isto tako, ne smatram korektnim davati proizvoljne sudove o sveučilištu, posebno ne o njegovim programskim konceptima bez primjerene analize. Ono što zasigurno mogu reći iz jednog iskošenog motrišta, posebice zahvaljujući petogodišnjem iskustvu rada sa studenticama različitih fakulteta, to je, uz rijetke iznimke, u pravilu odsustvo rodne perspektive unutar obrazovnih programa fakulteta, odnosno pojedinih znanstvenih disciplina i, ono što me čini podjednako tjeskobnom, nedostatak kreativnosti, mašte i inovativnosti u metodičkim postupcima posredovanja i komuniciranja spoznaje. Fakulteti su i dalje više vježbaonice pamćenja nego vježbaonice kritičkog spoznavanja i mišljenja, a da ne spomenem sintagmu »kontekstualizacija spoznaje«, koju uvažavaju svi ti tzv. marginalni studiji multikulturalnosti. Što se tiče mogućnosti dijaloga s postojećim Hrvatskim sveučilištem, važno je reći da suradnja s krugom profesorica sa Sveučilišta postoji od samog početka djelovanja *Ženskih studija*. Mnoge od njih predaju u Centru za ženske studije, a neke su i osnivačice Centra. No prvi konkretan oblik suradnje sa Sveučilištem kao ustanovom, potaknut je od strane *Povjerenstva za jednakost Republike Hrvatske i Ministarstva znanosti* još 1998. godine, a pretočen je u projekt javnih predavanja i tribina na Sveučilištu koji je započeo u siječnju ove godine s predavanjem na Pravnom fakultetu u Splitu na temu: *Ženska perspektiva u znanosti*. Riječ je o gotovo petnaestak različitih tematskih predavanja koja će se do kraja ožujka ove godine održati na mnogim fakultetima u Hrvatskoj. Očekujemo da će se u sljedeće dvije godine *Ženski studiji* integrirati u redovan obrazovni program na Sveučilištu.

Možete li objasniti kako je (mislim i na legalni put i na profesionalne motivacije) došlo do formiranja »Centra za ženske studije«?

— Kada je nastajao Centar za ženske studije u Zagrebu početkom 1995. godine, motivi žena koje su ga osnivale bili su različiti. Dijelom su proizlazili iz potrebe artikulacije svega što se ženama u vremenu rata događalo i što ih je uznemiravalo, a dijelom su se ticali jedne gotovo estetske potrebe za ženski orijentiranim znanjem koje bi im omogućilo »smještanje« u vlastitu kontekstu, u spoznaji osobnih identitetskih pozicija i artikulaciji iskoraka iz predrasuda o ženskosti, o spolno/rodnom ulogama, o modelima ponašanja, o diskriminatornim mjestima u znanosti i kulturi. Profesionalni motivi u koje zacijelo spadaju epistemologijski užici oko otkrivanja različitih tema o ženskosti unutar povijesnog, umjetničkog i tjelesnog rastera bili su integrirani u zajedničko htijenje da se kreira i iskuša novi model komuniciranja znanja putem interaktivnosti, procesa samospoznaje i osvještavanja

spoznajnih predrasuda. Oko toga i dalje nastojimo. Ideja Centra je sve vrijeme osmišljavati i razvijati vlastiti model obrazovanja, te siguran i studenticama motivirajući prostor za kreativno učenje.

Pristup političkoj vidljivosti

Nedavno ste bili na tribini povodom 25 brojeva *Zareza*, a jedan od vaših temeljnih interesa jest proučavanje javnosti. Mislite li da je kod nas uopće moguća javna debata u kojoj sugovornici ne drže dugačke monologe, nego eventualno jedni druge i slušaju? Mislite li, nadalje, da je tzv. hrvatska »javnost« u stvari »muška javnost«?

— Ako po strani ostavim sadržaj razgovora koji se ne može pričati, a imao je nakanu propitati moć medija, začudena sam tipom govora dijela uvodničara. Bolje rečeno, njihovim javnim neprištankom na promjenu obrasca koji je u monologizirajuće-propovijednoj maniri »osigurao« nemogućnost razgovora. Neupitno monologijsko uvjeravanje ne samo da spada, kako je jedna feministkinja duhovito primijetila, u ocvali diskurs, već ne otvara mogućnost govora dijaloga i argumentacije, govora slušljivosti, ili, kako bismo jezikom nenasilne komunikacije rekli, načina aktivnog slušanja. Neslušljivost sugovornika, a napose sugovornica koje su, za razliku od njihovih kolega, demonstrirale govor korektnosti i uvažavanja te pokušale usmjeravati razgovor k sadržaju, običajni je kôd, a čini se isto tako i dalje sastavni dio ritualne prakse

unutar krugova medijske i znanstvene elite. I ovaj javni susret kao i mnogi drugi bili su za mene znakovita podsjetnica konteksta. Živimo u kulturi muške javnosti koja najčešće ne iskoračuje iz okvira kompetencije i poništavanja glasova sugovornika, dakle onih drugih. To me, moram priznati, i rastužuje i plaši. Ono što me napose zbunilo jest nevjerojatni previd suvremene diskurzivne prakse, ignoriranje moći i nemoći multimedijalnih načina komuniciranja i načina na koji oni stvaraju tekstualnu mrežu, odnosno utječu na procese orijentacije u svijetu.

Kako biste komentirali nedostatak utjecajnih ženskih glasova na hrvatskoj političkoj sceni (Vesna Pusić je rijetka iznimka)?

— Vaše pitanje sadrži zapravo dva pitanja. Prvo se tiče sudjelovanja žena u prostoru tzv. tradicionalnog političkog odlučivanja, dakle i na hrvatskoj političkoj sceni. Ne samo što je donedavno bio posve zanemariv broj žena u političkom životu, već je tzv. velika politika bila »kontejner« različitih neobičnih kreatura koje su mačizam »upražnjavale« u paketu s otvorenim šovinističko-nacionalističkim zahtjevima. Načelo političke odgovornosti nije postojalo, sve se svodilo na zgodan mizogin vic ili poneku gestu provincijalne isprike. Pitam se je li unutar jedne takve arhaično-nedemokratske politike, koja se u osnovi služila kombiniranim tehnikom politike incidenta i politike straha, bilo moguće ženski glas učiniti moćnim & snažnim ili je dostatno zadovoljiti se povremenim prigovaranjem ili ponekim osobnim istupom. Mogu reći da se tu u posljednje vrijeme zbiva zanimljiv pomak. Riječ je o probudnim ili ponukanim ženskim glasovima, koji ženska pitanja u politici sve više prepoznaju važnima. To je dijelom posljedica jedne ohrabrujuće interaktivnosti žena u političkim strankama i žena u civilnim inicijativama, a, s druge strane, sve više osviještene potrebe za temeljno drukčijim ženskim statusom u politici. U više navrata, posebno putem seminara za žene u politici koje je Centar za ženske studije organizirao tijekom posljednjih triju

»Umnožavanje« zaborava, koje se sve više ubrzava tijekom posljednjih dviju godina u neobičnoj je vezi s krpanjem javnih imidža

godina, bile smo svjedokinje ženske potrebe za jednakopravnošću, ali i drugim stilom političkog ponašanja.

Drugo pitanje tiče se meni intrigantnije teme: naime, iz kojeg mjesta je uopće moguć utjecajni ženski glas u politici? Jer Vesna Pusić ima osviještenu i artikuliran ženski glas sve vrijeme, no nikada nije bila toliko »glasna«. Ni glas feministkinje s početka osamdesetih, ni glas sociologinje i profesorice s Fakulteta, ni glas glavne urednice *Erasmusa*, nije ju uspostavio u »javnosti glasova« (poslužiti ću se glasom kao metaforičkim mjestom za žensku vidljivost), odnosno nije dao moć njenom ženskom glasu. Dakle, moja opaska smjera k tipu politike koji promovira ženu. Ni dalje ne vidim mogućnost izmještanja iz uskopolitčkog konteksta kada se radi o prepoznavanju ženskog glasa, odnosno, afirmaciji različitih ženskih glasova.

Biljana Kašić jedna je od koordinatorica i suosnivačica Centra za ženske studije. Doktorica politologije, prigovaračica savjesti, teoretičarka feminizma i aktivistkinja na feminističkoj sceni u Hrvatskoj od ranih osamdesetih godina. U Centru za ženske studije vodi kolegij *feminizam, žene, est/etika javnog*. U svojstvu gošće predavačice predavala na nekoliko sveučilišta te škola civilne demokracije u svijetu.

Razgovor

Sanja Iveković, umjetnica

Opasnost dolazi s Istoka!

Dokle god se temeljito ne razmontira modernistička paradigma o umjetniku koji nešto lijepo radi izvan konkretnog vremena i prostora, teško je očekivati da će se na sceni desiti značajnije promjene

Rosana Ratković/Sabina Sabolović

Događa se da umjetnici koji ispovijedaju vjeru u »čistu« umjetnost, koja izvan političkih okvira nastaje kao djelo osobnog nadahnuća, lako stavljaju svoju »čistu« umjetnost u službu vladajuće ideologije. Sanja Iveković pripada drugoj skupini umjetnika koji svjesni neraskidive povezanosti političke stvarnosti i umjetničkog djelovanja ostaju dosljedni svojim stavovima i ne pristaju na ustupke vladajućim strukturama ma kojoj orijentaciji one pripadale. Ispitivanje odnosa između privatnog i javnog, s osobitim naglaskom na položaj žene unutar tih okvira, stalno su prisutna pitanja Sanjina umjetničkog djelovanja. Sanja je bila prva umjetnica iz svoje generacije koja je u sedamdesetima jasno iskazala feminističke stavove, a u devedesetima, kada feministički angažman postaje opozicija vladajućem sistemu, Sanja izvodi radove u kojima su feministički stavovi prisutni kao iskaz neslaganja s vladajućom politikom. Udobno smješteni i neometani u Sanjinom stanu usredotočili smo se na dugi razgovor u kojem se preplitanje pitanja umjetnosti i politike pokazalo neminovnim.

Povod našem razgovoru je temat koji obilježava pet godina Ženskih studija a vi ste bili uključeni u taj projekt od samog početka. Bili ste i prva umjetnica koja je izrazila jasno feministički stav. Danas je na sceni prisutan veliki broj umjetnica, no može li se reći da u Hrvatskoj postoji feministička umjetnička scena?

— *Wishful thinking!* Čudo hrvatske umjetničke scene jest da uopće postoji, a do feminističke scene ćemo se još načekati! Vjerujem da će ova serija tribina na sveučilištima koje je organizirao Centar za ženske studije biti povijesni »iskorak« u javnost i moguće je da će »hit« ovog proljeća biti feministički diskurs. No, teorija nam je tu, po starom običaju, jako ispred prakse. Veseli me činjenica da postoji velik broj izuzetno kvalitetnih mladih kritičarki likovne umjetnosti koje suvereno vladaju scenom i koje nemaju problema s feminističkim diskursom, što se nažalost ne može reći za većinu umjetnica. Ipak — i tu se vide promjene. Sjećam se još prije par godina, kada sam osnivala Electru, pozvala sam umjetnice različitih generacija da

se uključe i prvo pitanje koje su postavile na našem prvom sastanku (koji smo održale u prostoru Ženskih studija) bilo je za-

tema roda i spola, to su i nacionalizam, šovinizam, fašizam, vlast, novac, rat, religija, nasilje, Srbi, seksualnost, siromaštvo, itd. itd. — ukratko sve one teme o kojima svaki dan čitamo u novinama i koje nam »život znače«. Naši likovni umjetnici još uvijek se bave »umjetničkim« temama kao što su umjetnost, prostor, vrijeme, svjetlo, materijal (čast izuzecima). Nema straha da politička umjetnost kod nas postane pomodna stvar — mi još živimo u predpolitičkom vremenu. I u tom smislu smo pravi »istočnjaci«.

Problem kritične mase

Bojana Pejić baš o tome govori u svom *interviewu* u prošlom broju. Njeno je iskustvo da termin *politička umjetnost* u ovim našim zemljama baš nije popularan — umjetnici s kojima je razgovarala tijekom pripreme izložbe *After the Wall* odbijali su pristati da ih se nazove političkim umjetnicima. S druge strane, ona kaže da američki umjetnici, poput Hans Hackea ili Marthe Rosler, s tim nemaju problema. To me podsjetilo na susret koji sam lani u Hamburgu imala baš s Marthom Rosler i Mary Kelly, a u vrijeme NATO-ova bombardiranja Srbije. O ratu smo pričale jednu večer do četiri sata ujutro. I kod nas se, jasno, u to vrijeme pričalo, no razlika je u tome što su one o toj temi radile radove! Ne želim moralizirati ni propovijedati, želim samo reći da mislim da dokle god se temeljito ne razmontira ta modernistička paradigma o umjetnosti i umjetniku koji nešto lijepo radi izvan ovog našeg konkretnog vremena i prostora, a ona je

je kod nas još uvijek »na snazi« — teško je očekivati da će se na sceni desiti značajnije promjene. Postojao je, dakako, uvijek mali broj umjetnika koji su drugačije promišljali umjetnost, pojedinaca je uvijek bilo i bit će, no očito da je u ovako maloj sredini stalni problem — problem kritične mase.

Mislite li da se u Hrvatskoj dogodio pomak u recepciji feminističkih radova od sedamdesetih do danas? Da li eventualne promjene u recepciji publike imaju veze s političkim i/ili društvenim promjenama?

— Naravno da se promijenilo, bilo bi zbilja tragično da nije. Sjećam se da sam 1982. godine jedva iznudila od Marjana Susovskog da u svom tekstu kataloga mojih *performanca*, koji je izdala Galerija suvremene umjetnosti (današnji Muzej suvremene umjetnosti), napiše da se bavim feminističkom problematikom. Bio je prilično sumnjičav i pitao me da li sam sigurna da mi to baš »treba«. Sigurna sam da će danas tvrditi da nije imao nikakvih problema s upotrebom termina »feminizam«. I reći će istinu. Bitke su se vodile oko manje »ozbiljnih« tema, o tome na primjer, da li je ono što radimo mi konceptualci uopće umjetnost. Jer ne želim biti nepravедna. Oni malobrojni umjetnički kritičari koji su podržavali takozvanu *Novu umjetničku praksu* sedamdesetih bili su izloženi žestokoj paljbi vrlo moćnih kritičara koji su po novinama napadali tu »retardiranu« umjetnost. U *Vjesniku* se tako pojavila kritika Jermanove i moje izložbe koju je napisao jedan već onda ugledni kritičar (koji je danas direktor jedne važne muzejske institucije), a u kojoj je za naš rad doslovno rekao da se radi o »patološkim pojavama« na domaćoj likovnoj sceni. Nije to bilo tako strašno davno — bile su to kasne sedamdesete ili čak početak osamdesetih. Ne spominjem imena jer mi uopće nije stalo nekoga prozivati, uostalom svatko ima pravo zastupati svoje stavove

jenim kao umjetnike i uopće me ne smeta što nam krađu *agendu*. Daj bože da ima više muških umjetnika koji u svojoj umjetničkoj praksi promišljaju spolne/rodne uloge!

Guerilla girls

Moja je nelagoda druge prirode — bojim se da se feminizam u našem umjetničkom kontekstu opet ne pojavi i nestane kao modni trend. Nekako ne vjerujem da se radi o fenomenu koji američka likovna kritika naziva *gender switch*. O tome iz vlastite ženske, feminističke perspektive govori u jednom svojem starom *interviewu* iz osamdesetih i Jenny Holzer.

Njoj se čini zanimljivijim da se američke umjetnice (misli pritom na Barbaru Kruger, Adrian Piper, Cindy Sherman, Marthu Rosler i druge) više bave »stvarnim svijetom« od svojih muških kolega, poznatih slikara (kao primjer navodi Clementea) koji su se okrenuli fantaziji i čiji je rad vrlo osoban, privatn i mističan, koji se, drugim riječima, bave osjećajima, dakle tradicionalnom »ženskom« temom. Na pitanje misli li da se to događa kao posljedica utjecaja feminističkog pokreta koji je i muškarce emancipirao, pa su oni sada zaposjeli za njih novi teritorij na koji su licencu do sada imale žene, Holzerova odgovara da je to vjerojatno istina i da je dobro da muškarci istražuju svoju subjektivnost. Ali na to još dodaje da zapaža da bi za mnoge od tih umjetnika mogla reći da su oni zapravo »konfuzni« (*musby-beaded*) i da se samo skrivaju iza svoje osjećajnosti. Žene su te, kaže Jenny, koje rade radikalne pomake, čija je umjetnost zaista zanimljiva. I onda još zaključuje da je prirodno da se žene u svojoj umjetnosti bave važnim društvenim problemima, da se bave politikom — *politika ih jače lupa po glavi*.

I sad ću reći nešto što će zazvučati kao ženski agit-prop, ali ja zaista tako mislim i spremna sam braniti to mišljenje — najbolja hrvatska umjetnička produkcija je ženska produkcija. Ima umjetnika koji zaista rade izvrsno, ali za većinu bih rekla da su *musby-beaded*. Scena definitivno pripada ženama. I zato me depri-mira očita diskriminacija koju domaće umjetnice još uvijek stiču podnose. Osobno me ne uzbuđuje toliko činjenica da muškarci u struci uopće ne primijete da prakticiraju seksizam. »Događa« se to i saborskim zastupnicima, ali i slavnim arhitektima. (vidi skicu nacrtu budućeg Muzeja suvremene umjetnosti, *Zarez* 24, str. 19). Problematično mi je što ni same žene, koje su u prilici da predstave domaću likovnu scenu, isto tako ne primjećuju da im na listi ima uvijek više muškaraca nego žena. Uvijek će tu »proraditi« oni famozni »objektivni« kriteriji po kojima kod nas nikad nema dovoljno žena umjetnica — ili ih nema, ili nisu dovoljno »kvalitetne«. Može to možda biti argument kada govorimo o domaćem filmu, ali to naravno nije istina s likovnom produkcijom. Ne znam da li se sjećate — 1995. godine je u popularnoj »džamiji« održana velebna izložba *125 vrbunskih djela suvremene hrvatske umjetnosti* na kojoj je predstavljeno 116 umjetnika. Znaete koliko je tu bilo žena? Devet! Ukratko, momentalno mi se čini puno urgentnije osnovati hrvatske *Guerilla girls*, nego prigravarati da nemamo feminističku umjetnost.

Najbolja hrvatska umjetnička produkcija je ženska produkcija

pa ma kako smiješni, konzervativni, desničarski bili. Ovo je samo jedan paradigmatički slučaj, ali kao takav trebao bi nam poslužiti kao zanimljiv *case study* i ozbiljno ga studirajući mogli bismo nešto iz toga naučiti. Mislim naime da primjer uopće nije zastario.

Ali da se vratimo na vaše pitanje recepcije feminističkih tema danas. Krajem lanijske godine bila sam na projekciji Gotovčevih ranih šesnaestmilimetarskih filmova koji neosporno spadaju u najbolja djela hrvatske kinematografije. Tom je nakon projekcije govorio o tim svojim filmovima i bilo mi ga je izuzetno zanimljivo slušati jer je stilske postupke koje je koristio počeo objašnjavati kao interpretaciju »muških« i »ženskih« principa! Trbuljak je također lani radio seriju u kojoj se poigravao s temom obiteljskog nasilja. I jednog i drugog izuzetno ci-

Electra

Vi ste pokrenuli žensku umjetničku grupu Electra — koji su njeni ciljevi?

— Prvo, ne radi se o umjetničkoj grupi, nego o ženskoj nevladinoj udruzi. Tu se krije ona važna mala-velika razlika između sedamdesetih i devedesetih. Nije da je vrijeme umjetničkih grupa prošlo, dapače. Baš se početkom godine zatvorila u Bečkom Kunsthalle velika izložba pod naslovom *Art as teamwork is Activity as a Manifesto* koja se bavi tom temom zajedničkog umjetničkog rada. Tradicija umjetničkih grupa i zajedničkog rada kod nas je mršava, ali ipak postoji, ali kao što znate pravna mogućnost osnivanja udruga kratkog je vijeka.

Electru smo osnovale 1996. godine s velikim nadama, no od projekta koji je ambiciozno bio zamišljen kao petogodišnji projekt nije se baš puno toga ostvarilo. Jako sam uživala kada smo pisali tu žensku bilježnicu, no pokazalo se da je *real life* nešto sasvim drugo. Polovica devedesetih bila je dobro vrijeme za takvu inicijativu, postojala je mogućnost potpore od Instituta otvoreno društvo koju smo na početku i dobili, a i dvije strane ženske fondacije su nam dale neke manje pare. To je bilo dovoljno za realizaciju samo nekoliko projekata, puno lijepih ideja nismo uspjeli izvesti. Brzo smo se suočili sa činjenicom da nećemo dobivati stalnu potporu i da ćemo teško doći do vlastitog prostora, opreme i sl. Nije me obeshrabrilo to što nismo imali novaca da iznajmimo neki prostor koji bi postao galerija, u tom trenutku mi se činio veći izazov »preživjeti« bez stalnog izlagačkog prostora. Problema sam međutim više imala s vlastitom pozicijom, to jest ulogom kustosi-ce koja se nekako od mene očekivala. Uz sve ostale uloge, ova mi se u cijeloj priči činila najmanje poželjnom, no nisam među umjetnicama naišla na inicijativu za promjenu tog standardnog oblika suradnje. Dvumila sam se, na primjer, da li koncepciju moram potpisati kao autorica projekta. Na koncu sam zaključila da je to neka vrsta odgovornosti koju naprosto moram preuzeti na sebe. Tako sam nastojala da svaki put samo iniciram neki projekt, na taj način da predložim prostor u kojem se radi, a katkada je to značilo i odabir medija. To je recimo slučaj projekta *Poruke* koji se sastojao od toga da smo zakupile reklamni prostor električnih *displaya* u tramvajima za koje smo ispisale poruke. Svaka od umjetnica imala je na raspolaganju maksimum 200 znakova, a to znači da je trajanje emitiranja teksta 23 sekunde. To je dakle, bio zadani format rada. *Poruke* su se vrtjele 13 dana. Upravo nam je u toku projekt koji sam nazvala *Samo za tvoje oči* a trajat će do početka travnja, a možda i duže. Izlagačka adresa — izlog na fasadi kuće u Frankopanskoj 2. Kako sada nemamo ama baš nikakvu potporu, realizaciju projekta imamo zahvaliti činjenici da je vla-

snica izloga opet jedna sjajna žena s kojom sam studirala na Akademiji i koja nam je besplatno ustupila ovaj fenomenalni prostor koji bi mnogi obrtnici skupo platili. Centar za ženske studije nam je kao i obično spremno »uskočio« plativši poštarine, a svoje radove sponzoriraju, naravno, same autorice. Ovaj put pozvale smo na suradnju i troje umjetnika, ali vam neću reći njihova imena!

Radite sa ženama žrtvama nasilja u obitelji, predajete na Ženskim studijima, spomenuli smo Electru; smatrate li ove angažmane integralnim dijelom svog umjetničkog djelovanja?

— Ne, naravno. Loša sam predavačica, ali se trudim. Nisam ni naročito dobra aktivistica — često markiram. Nakon sudjelovanja na Manifesti dobila sam neke pozive od pariških njujorskih ga-

nog »profesionalizma« to je bila vrlo neprofesionalna odluka. Naime, tamo sam potrošila novce s kojima sam mogla otići u New York i tamo napraviti možda dobar *business*. Kažem, možda.

U vrijeme naših 'olovnih godina' Ženski studiji su uz *Arkzin* bili jedina oaza u kojoj si se mogao osjećati normalnim, gdje nije bilo nacionalističkog diskursa i fašistoidne retorike, gdje si mogao disati...

A onda su došle promjene. I onda otvorim svoj TV — to se događa prije nekih desetak dana — i vidim našeg veselog Joška Marušića koji u podugačkoj emisiji tipa »portret umjetnika« na pitanje da li je baš sve bilo loše u zadnjih deset godina kaže da ipak treba priznati da je bivša vlast učinila nešto dobro — smanjila je broj etničkih manjina!!! Kako je Joško poznat kao šaljivdija, a u

nja copyrighta, itd. Reakcije su bile različite: *Zaposlena* je odmah objavila jedan *oglas*, ali tu se pojavio problem *copyrighta*. Naime predstavnica Chanella za Hrvatsku to je morala »po dužnosti« prijaviti centrali u Parizu i glavni *office* je hitro reagirao. Poslali su pismo uredništvu u kojem jasno napominju da je *oglas* za hrvatsku tvrtku Končar neovlašteno upotrijebio njihov *oglas*, odnosno, fo-

Wall i Aspects/Positions koje su se, svaka na svoj način, bavile umjetnošću s istoka i predstavljale su možda i kraj niza projekata koji su obrađivali to područje. Što mislite o toj poziciji umjetnika s Istoka i izlaganju u tom kontekstu?

— Nadam se da smo se sada riješili mita o Europi. Svatko od nas tko ima imalo iskustva s uvjetima u kojima se producira i prakticira umjetnost na Istoku i na Zapadu neće imati nikakve dileme da kaže da se radi o dva različita iskustva. Uostalom radi se o povijesno različitim kontekstima, koji su različiti i politički, i ekonomski itd. Jedino nam je patrijarhat dosta sličan. Absurdno je to ignorirati. Činjenica je da se u zadnje vrijeme desio niz izložbi o umjetnosti bivše Istočne Evrope. Ne znam zašto se mi toliko oko toga brinemo. Mi uvijek imamo neke ekstremne stavove koji

Bojim se da se feminizam u našem umjetničkom kontekstu opet ne pojavi i nestane kao modni trend

Sanja Iveković, Stanarke Autonomne ženske kuće, Zagreb u ožujku 1999, razglednica, izdavač Galerija Rigo, 1999.

Nema straha da politička umjetnost kod nas postane pomodna stvar — mi još živimo u predpolitičkom vremenu. I u tom smislu smo pravi »istočnjaci«

lerista na koje nisam uopće odgovorila. Otišla sam umjesto toga u Bangkok jer me pozvala grupa žena koje su radile žensku izložbu koja je imala lijep naslov — *Womanifesto*. Bilo je to vrlo uzbuđljivo iskustvo. Tamo sam nastavila raditi svoj projekt *Ženska kuća* sa ženama koje su ne samo žrtve obiteljskog nasilja, nego su još i zaražene virusom AIDS-a. Stvarno je bilo potresno. I Azija je fantastična, a Tajland je prekrasan. Ali sa stajališta takozva-

toj emisiji često je ozbiljne i pametne izjave »filao« vicevima, pretpostavljam da mu je ovo bio još jedan. No radi se o dosta ozbiljnoj temi i taj uvrnuti humor me malo sledio. Kako živimo u zemlji u kojoj je sve moguće, ja sam u vezi stavova poznatih umjetnika i profesora malo nesigurna. Moja je reakcija valjda normalna.

Gen XX

Kakve su reakcije bile u drugim medijima na vaš projekt Gen XX koji ste započeli u suradnji s Arkzinom?

— Osim u *Arkzinu* bilo mi je izuzetno važno objaviti *Gen XX* i u drugim časopisima. Još je jedan *oglas* objavljen u *Frakciji* i jedan u *Konturi*. Nećete vjerovati, cijela se naklada tog broja *Konture* prodala, ja nemam nijedan primjerak, nisam ga stigla kupiti! Ciljala sam naravno na ženske časopise, one komercijalne. Željela sam vidjeti kako će taj *art* funkcionirati u drugim kontekstima. Ispostavilo se da je to dobar projekt jer je na nekoliko razina doticao neka ozbiljna pitanja — politička, pita-

to grafiju. Meni je to bilo baš sjajno, no razumjela sam urednicu kojoj nije bilo do smijeha ni do takvog *arta*, ona je sasvim ispravno zaključila da se ovdje više ne radi o umjetničkoj slobodi, nego o parama. Bojali su se da će ih Chanell tužiti. Tu se mogla razviti cijela nova zanimljiva diskusija o pravima umjetnika u odnosu na prava kompanije koja ima *copyright* npr. fotografiju. Pokušala sam u *Mili* i *Gloriji*, ali tamo nisam uspjela pregovarati o popustu, a cijena za reklamu u tim je časopisima stvarno paprena. Najduže sam se natezala sa *Svijetom* gdje mi je glavna urednica rekla da će mi objaviti *oglas*, ali ne besplatno i ne na cijeloj strani. I još je zahtijevala da u istom broju objavi veliki *interview* sa mnom o tom projektu. To sam odbila. Kad sam kustosima Manifeste, koji su znali povijest projekta, predložila da se jedan *oglas* objavi u katalogu, prvo su malo vijećali, a onda su pristali da budu medijatori u slučaju da se Channell javi.

Prošle godine ste sudjelovali na dvjema velikim izložbama After the

su očit dokaz naših frustracija. Prvo smo frustrirani zato što nas zovu na izložbe, a onda smo frustrirani zato što nas ne zovu. Meni je dosta toga da se ljutim što sam došla s Istoka, to je naprosto gola istina, ne pristajem da me se gurme u taj postkolonijalni diskurs.

Moram priznati da mi je tu moje kratko azijsko iskustvo strašno pomoglo. Zaista je ljekovito vidjeti te fantastične žene koje su tako kreativne, organizirane, koje se ne daju eksploatirati ni ugnjetavati od nama tako dragog razvijenog Zapada.

Sasvim je jasno zašto se baš tamo, u tom *Trećem svijetu*, upravo događa najuzbudljivija umjetnost. »Opasnost« nam dakle opet dolazi s Istoka!

Na čemu trenutno radite?

— Upravo sudjelujem na izložbi koju Tadej Pogačar organizira u svojoj galeriji P74 u Ljubljani. Naslov izložbe je *I touch myself*. Tema: masturbacija! Projekt je *podprlo* slovensko Ministarstvo za kulturu. Baš me zanima da li bi naš novi ministar pružio potporu jednom takvom sličnom, na primjer, ženskom projektu. ☐

Razgovor

Nadežda Čačinović, teoretičarka

Žene s odobrenjem

Kvintesencijalni Letica: u dosluhu s vlašću i vlastitim interesom

Andrea Zlatar

Možete li usporediti današnji interes za ženske studije u Zagrebu s feminističkim kretanjima sedamdesetih godina?

— Ne znam da li mogu. Te su stvari snažno obilježene kontekstom: tadašnje su feminističke inicijative bile jedan od načina dovođenja u pitanje jedino ovlaštenih institucija i govornika. Briga za žensku ravnopravnost tada je bila sastavni dio proklamirane politike, znalo se tko je ovlašten da se time bavi. Kao i na mnogim drugim područjima proklamacije su imale dvostruki učinak: s jedne su strane doista prikriivale patrijarhalni sklop društva i dvostruku opterećenost žena; ali je samo po sebi razumljivim bilo školovanje i zapošljavanje žena (bilo je, doduše, neobičnih trendova ranog pogradačenja po direktivi, prihvaćanja posebne uloge drugarica supruge, Đilasova *Anatomija jednog morala* i sadržajem i kao primjer veoma je zanimljiv tekst za povijest službenih ženskih uloga). Samoupravljanje je (unatoč baroknoj strukturi i nepriznatom oslanjanju na partijske odluke) dalo barem povremeno glas upravo onima koje su bile dvostruko nemoćne: ženama čistačicama, ženama na traci... U usporedbi s tim ženama sudionice su feminističkih kružaka bile višestruko privilegirane, k tomu im se još predbacivalo da je sve to čime se bave »uvezeno«, da služi osobnoj promociji. Aktivizam se nije mogao razviti na širokoj fronti traženja zakonske regulative, prava na abortus: naši su zakoni bili i gori i bolji od onih u nekim drugim zemljama. Iskorak je nastao tek s borbom protiv obiteljskog nasilja. Pritisak tzv. znanstvene zajednice bio je još mnogo veći nego danas. Što god da smo radile (a mnoge su bile aktivnije od mene) radile smo s nemirnom savješću.

Dakako da su ženski studiji i u ovom posljednjem razdoblju bili dio alternative: ali su unutar nevladinih organizacija, pa i na oporbenoj sceni posve priznata. Aktivistička je scena ionako snažno feminizirana. Prevladavajuće paradigme u društvenim i humanističkim znanostima također su mnogo povoljnije za ženske studije.

Ženomrzačka filozofska tradicija

Možemo li već govoriti o nekoliko generacija feminizma i teorijskog interesa za ženske teme? Mora li svaka generacija početi iz početka, sva pitanja odraditi za sebe, iznova, ili postoji neka vrsta tradiranja iskustva i znanja?

— U refleksiji se ne počinje iz početka utoliko što su jezik, knjige itd. razmjerno dugovječni; počinje se iz početka u feminističkom stavu, ali to je vjerojatno neizbježno. Feminiz-

am nastaje iz iskustva nepravde, zapriječenosti, asimetrije na bilo kojem području, a ta su iskustva raznovrsna. Patrijar-

— Nadam se da će se moći bilo što studirati interdisciplinarno, danas je mogućnost dopunjavanja izabranih studij-

Butler vs. Nussbaum

Na ženskim studijama atmosfera je ugodna, zbog različite naobrazbe i interesa rječnik mora biti interdisciplinarnan, teme su uvijek egzemplifikacija povezanosti različitih znanja... Moji studenti u Nizozemskoj (iz najrazličitijih država i stilova studiranja: Amerikanci, za koje je profesor osoba što je valja što bolje iskoristiti, traže dodatna objašnjenja, prekidaju, a Japanci, pa i Nijemci, vole zaokružene nastupe, predavanja: to je naravno pojednostavljeno) koji imaju najbolje uvjete ljute me kada teoriju tretiraju kao veliko samoposluživanje u kojima se slobodno bira najnovija i najprivlačnija ponuda, a sustavi referencija ili genealogije smatraju se smetnjama. Ženski studiji, *queer theory*, potrebni su zbog znanja, a ne umjesto znanja.

Hoćete li komentirati Letičinu tvrdnju da današnje generacije više ne znaju tko su »Vještice iz Rija«. Da li se hrvatsko društvo posljednjih godina toliko patrijarhaliziralo i mačiziralo da šutke prelazi preko ženskih tema? Koliko su žene interiorizirale podređenu ulogu?

— Letičinin *modus operandi* počiva na tomu da se mnoge stvari prebrzo zaboravljaju, a ono nešto malo posebnoga što ga odlikuje jest cinizam kojim sam progovara o tomu kako računa na to da smo zaboravili kakve svinjarije je radio. Način predstavljanja, prozivanja, karakteriziranja tih »vještica« kvintesencijalni je Letica: u dosluhu s vlašću i vlastitim interesom, pri čemu ovo potonje ponekad nalaže oporbenu mimikriju. Što se patrijarhalizacije tiče, u hrvatskom je javnom životu bilo žena, ali uglavnom žena s odobrenjem velikog vođe, žena sljedbenica. Ne mislim da se žene osjećaju podređene, što dakako upravo može značiti potpunu interiorizaciju (»ne vide svoje okove«). S druge strane, ne valja kada se doživljavaju kao žrtve. Identificiranje s položajem žrtve vodi u slijepu ulicu.

Svakako postojeći tip javnosti i stranačku politiku mnoge žene ne smatraju svojim poslovima. Većina politički aktivnih žena djeluje u nevladinih organizacijama. Vidjet ćemo koliko će se stvari promijeniti.

U kontekstu suvremenih svjetskih trendova u ženskim studijama, kojima biste teoretičarka dali najviše šanse, za koje probleme mislite da će biti u žarištu diskusije sljedećih godina?

— Sasvim pojednostavljeno: mislim da će se i dalje nastaviti podjela na liniji što je sažeto možemo prikazati kao Judith Butler vs. Martha Nussbaum. Judith Butler predstavlja radikalnu teoriju, mogli bismo reći čak arogantno odbacivanje svega što se može smatrati izvan i ispod teorijskog diskursa što ga ujedno smatra i najvišim mogućim subverzivnim djelovanjem; Martha Nussbaum, stručnjakinja za poznoantičku etiku, zanima se za strategije poboljšanja kvalitete života što većeg broja danas živih žena (ne samo njih). Između tih pozicija postoje svakakve varijante. Nadam se da će se stvari razvijati u pravcu posvemašnje propusnosti. ▣

halni elementi nacionalizma, pokušaj ponovnog afirmiranja tradicionalnih žensko/muških podjela svakako su bili novi poticaj.

Ženski studiji koncentrirani su u Zagrebu. Ima li nekih naznaka za njihovu »decentralizaciju« u Hrvatskoj? Kakva su radna i komunikacijska iskustva feminističkih scena bivše Jugoslavije? Kakva je suradnja s Beogradom i Ljubljanom danas?

— Kako je ženska aktivistička scena decentralizirana, ona na neki način drži vezu i s tzv. »teorijskim« dijelom. Nedorvoljno, ali ipak. U tek započetu akciju predstavljanja ženskih studija na sveučilištima uključena su naravno sva u Hrvatskoj.

Jedna od sjajnih stvari u posljednjim godinama bila je neprekinuta veza između mnogih ženskih organizacija pa i ženskih studija na čitavom području bivše Jugoslavije. To ne dopušta, naravno, zaključak da su žene »kao takve« solidarne mimo nacionalnih okvira: samo dokazuje da je u jednom tipu djelovanja to moguće. Kao što znate bilo je i ženskih grupa koje su raspirivale mržnju; u raspravama o strategijskom silovanju to su radile i neke grupe koje su se smatrale feminističkima.

Budući da predajete paralelno u Zagrebu na Sveučilištu i na Ženskim studijama i u Nizozemskoj na postdiplomskim studijama, kakve su razlike institucionalnog i izvaninstitucionalnog podučavanja? Kako vi danas doživljavate Zagrebačko sveučilište, mislite da će se na njemu moći u skorije vrijeme studirati interdisciplinarna antropologija, ženski studiji, gay literatura i takve teme koje su danas prilično daleke od sveučilišnog dubovnog obzora?

Socijalna konstrukcija/rodna konstrukcija

Govoreći o socijalnoj konstrukciji govorimo o načinu proizvodnja istine: ne o tomu da je nema

Nadežda Čačinović

Počinem s vjerojatno najpoznatijom rečenicom feminizma općenito, s rečenicom iz *Drugog spola* Simone de Beauvoir: »Ženama se ne rađamo, ženama postajemo« ili u pojmovima naše teme: ženskost je socijalna konstrukcija.

Nitko danas ne smatra sintagmu »socijalna konstrukcija« upitnom. Sociološki klasik *Socijalna konstrukcija* zbilje Bergera i Luckmanna najpoznatiji je primjer. Oni pokazuju da nam se svijet ukazuje u društvenom kontekstu; pokazuju kako je konstruirana svakodnevica koju prihvaćamo kao samu po sebi razumljivu. No i bez ovakvog otvorenog isticanja sintagme o socijalnoj konstrukciji referentni okviri poput Cassirerove filozofije simboličkih formi — koja govori o čovjeku kao »simboličkoj životinji«, ovisnoj o ne-nasljednim informacijama, o simboličkoj posredovanosti naše egzistencije — uče nas tomu. To je također jezgra onoga što saznajemo i iz kritičke teorije s malim ili velikim početnim slovom. Filozofijski su radovi 20. stoljeća umnogome pokušaj nadilaženja metafizike: učenja o nepobitnim, nepromjenjivim danostima. U jednom drugom klasičnu, Kuhnovoj *Strukturi znanstvenih revolucija*, saznajemo kako dolazi do promjena paradigme i na koji se način transformiraju prirodne znanosti. Ni tu nemamo linearnu kumulaciju objektivnih spoznaja.

Socijalna konstrukcija znači i proces i proizvod procesa. I u najneutralnijoj primjeni implicira da su se stvari mogle odvijati i drugačije. A posljednjih desetljeća počela je prevladavati krajnje kritička uporaba sintagme: kao »socijalno konstruirane« ističu se one pojave koje po mišljenju istraživača treba dekonstruirati, razotkriti. Takvi radikalni zahtjevi često završavaju u krajnje naivnom očekivanju: »razotkrivene« stvari prestat će postojati. U feminističkim aktivističkim očekivanjima, dokažemo li da rodni stereotipi nisu vječita priroda ženskosti, dokinut ćemo njihovu moć. Da je to doista tako, ne bismo trebali rodnu perspektivu u znanosti, samo opće znanstveno razrješavanje predrasuda. No upravo su nam znanstvena istraživanja pokazala da su stvari složenije, da su prisrijedi i pitanja moći (moći koja se disperzivno reproducira) pa i pitanja proizvodnja značenja, već spomenute simboličke strukturiranosti naše egzistencije, naša ovisnost o govorenju, o znakovlju. Antropolozi su ukazali na različite sadržaje rodni konstrukcija u različitim kulturama, ali i na to u kojoj je mjeri binarna opozicija žensko/muško temeljni model organiziranja zajednica. Očita asimetrija, povijesna pa i aktualna, u ženskom i muškom sudjelovanju u javnim poslovima, kulturi nije samo ženski problem, ali je problem rodne perspektive u znanosti. Bez nje i dalje se može reproducirati privid univerzalnog važenja i neizbježnosti odnosa, institucija, pojmovnih konstrukcija koji proizvode asimetriju.

Što, dakle, posebno naglasiti? Ovo što radimo jest napredovanje u spoznaji. Kao na svim znanstvenim područjima mnogo je toga sporno. Judith Butler odbacuje razlikovanje spolnog i rodnog identiteta po kojemu je ovaj potonji izgrađen na neupitnom prvom. Za nju je i spol socijalno konstruiran, negira neko pred-diskurzivno, čisto stanje prije imenovanja, to jest uvučeniosti u odnose moći. Zbog toga i smatra subverzivnu gestu značajnijom od promjene zakonodavstva ili nekog drugog unutarstemskeg postupka koji su po njezinu (ovdje pojednostavljeno) mišljenju integralni dio proizvodnja porobljenosti. Neće se svi složiti ni s mojim prijedlogom teorije kao radikalne samorefleksije trajno suočene s ne-identičnim u adornoovskom smislu, odnosno s mojim materijalističkim, prosvjetiteljskim uvjerenjem da u istraživanju socijalnih konstrukcija i njihova funkcioniranja, posebice konstrukcije roda, postoji provjerljivost, bolji sklop argumenata, postoji istina. Govoreći o socijalnoj konstrukciji govorimo o načinu proizvodnja istine: ne o tomu da je nema. Rodna je perspektiva način rješavanja »mainstream« problema suvremenih društvenih i humanističkih disciplina.

Nemojmo zapasti u performativno proturječe dokazivanja da se istina ne može dokazati. Mi je dokazujemo: nalazimo proturječnosti, pokazujemo što slijedi iz ovoga ili onoga, pokazujemo dvosmislenosti, razjašnjavamo zbrku, pokazujemo što su pretpostavke nekih stavova i slijepe pjege analize. Za kraj ću navesti davne riječi Janet Radcliffe Richards: »Ima muškaraca koji su posve jednako sposobni za korisno logičko razmišljanje i znanstveno istraživanje kao što su to žene.« ▣

Ženski studiji

Zna se tko je gazda

Kao većina žena, od jako ranog doba mislila sam o silovanju kao o dijelu moje prirodne okoline

Vesna Teršelić

Tematiziranje nasilja je priča o prisutnoj odsutnosti. Unatoč ratu i povećanju nasilja nad ženama i djecom — gotovo da nema teme koja više određuje naše živote — tema skoro nije prisutna na Sveučilištu. Višestruka ubojstva u sudnici i školama postala su dio naše svakidašnjice, no njima se prije svega bave stupci crne kronike i inspektori. Je li to tema koju doista smijemo ostaviti novinarima i policiji? Ovdje govorim u prvom redu kao aktivistica zainteresirana da se razumijevanju nasilja i u znanosti posveti veća pažnja.

Zar nije svaki naš identitet, svaka od naših uloga, povezana s nasiljem, bar mogućim nasiljem? Ima li uopće ljudi koji nemaju problema s nasiljem? Ako ih ima, tko su? Da li ti ljudi žive u Hrvatskoj? Ili žive u nekoj od država koje nemaju problema s nasiljem? Ili u najmanju ruku nemaju problema s posljedicama ratnog nasilja i svakidašnjim nasiljem? Mogu li žrtve tematizirati nasilje? Ili je tematiziranje nasilja iz perspektive žrtve nešto što sa znanošću nema nikakve veze. Može li se znanost posve apstrahirati od uloga počinitelja, promatrača, pomagača, žrtve. Ili to ne treba ni pokušavati?

Sličan Bogu

Suočeni s pukotinama koje se javljaju u društvenom tkivu nakon svakog nasilnog čina znanstvenici su se češće izmicali, nego suočavali s velikim pitanjima koja su pred nas stavili osobito krvoločni ratovi u toku ovog stoljeća. Freud je poistovjetio instinkt sa željom za ubijanjem ili uništavanjem objekta agresije, Thanatos i Eros slijepi su porivi koje moramo slijediti. »Čovjeku nije lako živjeti bez zadovoljavanja potrebe za agresivnošću... Uvijek je moguće povezati znatan broj ljudi koji se vole sve dok ima onih spram kojih mogu biti agresivni...« Nadovezao se na tradiciju podjele na dopustivo i nedopustivo nasilje. Njegov učenik Carl Gustav Jung pisao je o nasilju u svim djelima koje je napisao nakon Prvog svjetskog rata. »Novo doba i sadašnjica čine mi se poput pojedinih epizoda drame što je otpočela u davno minulo doba i proteže se svim stoljećima u daleku budućnost. Ta drama je osvješćivanje čovječanstva... Kada je sudbina priredila Europi najgnusniji rat koji je trajao četiri godine, rat koji nitko nije želio, gotovo se nitko nije pitao tko je zapravo prouzročio taj rat i njegov nastavak. Nitko nije priznavao samom sebi da je Europljanin bio opsjednut nečim što ga je lišilo svakog slobodnog odlučivanja. To opsjednuto i nesvjesno stanje trajat će podjednako i dalje, sve dok Europljanin ne »zadrhti od svoje sličnosti Bogu«. Ta preobrazba može početi samo od pojedinca, jer mnoštva su slijepe životinje.« Pokušavao je potaknuti proces suočavanja sa sjenom u brojnim knjigama i radio-

Sanja Iveković

emisijama. Mnoge je i potakao da se zagledaju u sebe i prepoznaju svoju mračnu stranu, no osim osvjetljavanja procesa u svjesnom i nesvjesnom nije uspio pridonijeti širenju diskusije o društvenim uzrocima nasilja.

Vrlo značajan pomak koji se dogodio tek kroz pokret protiv rasizma i kasniji novi val feminizma u SAD-u najavljen je u knjizi Gordona W. Allporta, *Nature of Prejudice*. Za razliku od Freuda on ne vidi agresivnost kao instinkt već kao nešto što se ne javlja nužno. Allport usmjerava pozornost znanstvenog istraživanja na odnose među grupama koje imaju manje i koje imaju više moći u društvu, na odnose među dominantnim i nedominantnim grupama — što će kasnije u vrlo praktičnom radu u zalaganju za prava crnaca i u radu za zalaganja žena koristiti kao teorijsko polazište brojne građanske inicijative.

Strah od silovanja

No nasilje samo postaje tema žustrih diskusija tek krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina kad su radikalne feministkinje postavile pitanje »Tko je vlasnik ženskog tijela? Tko kontrolira žensko tijelo?« Žene iznose vlastita iskustva i u istraživanja kreću od sljedećih pretpostavki:

— Reagirane na nasilje obaveza je i odgovornost — važno je reagirati, ne dozvoliti da se nasilje nastavi u skrovitosti privatnosti, svatko može reagirati

— Interdisciplinarnost — žene koje se bave nasiljem ukrašavaju prizme znanosti koje se bave pojedinim aspektima nasilja, i promatraju ih ne više kao odvojene procese, već kao složene dinamike koje možemo razumjeti samo ako kombiniramo psihološke, sociološke, medicinske, pravne aspekte

— Iščitanje konteksta — u kojem se jasno stavlja naglasak na odnose moći u kojima jednoj strani pripada uloga žrtve, a drugoj uloga počinitelja

— Vlastito sudioništvo — polazište je i za reagiranje i za iščitavanje konteksta

Od Susan Brownmiller koja je prikazala povijest silovanja u knjizi *Protiv naše volje* do feministkinja u Hrvatskoj sve šira grupa žena proučava nasilje nad

ženama i djecom. Time silovanje prestaje biti bilješka u pravnim analima i tema o kojoj prije svega treba šutjeti. Silovanje postaje tema o kojoj se po prvi put javno raspravlja. Žena koja živi u strahu od silovanja tema je pisanja brojnih feministkinja. Susan Griffin piše o strahu svake žene: »Nikad se nisam oslobodila straha od silovanja. Kao većina žena, od jako ranog doba mislila sam o silovanju kao o dijelu moje prirodne okoline, kao o nečemu čega se treba bojati i moliti se da se ne dogodi — kao o strahu od požara ili udara strijele.« U prvom valu diskusije progovaranje o strahu dobiva vrlo važno mjesto što kod nekih žena izaziva odbojnost jer se ne žele vidjeti u ulozi žrtve. Smatraju da već i govor o tome oslabljuje njihovu moć.

Razumijevanje nasilja bitan je izvor modernog ženskog pokreta. Žene stvaraju mrežu podrške, mrežu telefona i skloništa za žene žrtve nasilja. Otvaraju krizne centre za žene koje su preživjele silovanje. U Hrvatskoj je prvi telefon proradio 1988. a sklonište 1990. godine. U to vrijeme bilo je gotovo nemoguće navesti novinare da objave i kratku noticu o specifičnoj temi nasilja nad ženama. Nakon desetogodišnje kampanje nasilje nad ženama postalo je tema o kojoj se redovno priča i razgovara i na najutjecajnijem mediju — televiziji. S više medijske pozornosti postaje nešto jednostavnije namaknuti sredstva. Prošle je godine u Zagrebu otvoreno još jedno prihvatilište koje podržava žene i djecu. No i da ih ima dvadeset u svim dijelovima Hrvatske, još ne bi pokrile potrebe.

Žrtva u centru

Razvijanje mreže podrške za žene žrtve nasilja sustavni je pokušaj sustavnog osnaživanja onih pripadnica (ili pripadnika) nedominantne grupe koji su zapravo najviše izloženi maltretiranju od strane dominantne grupe. U stotinama napisanih knjiga fokus znanstvenog zanimanja postaje žrtva nasilja, a ne sam počinitelj. Specifični doprinos znanstvenica je i postavljanje pitanja »Tko definira što je nasilje?« Jesu li to pravne institucije ili javno mnijenje ili naslijeđeni običaji? Da li se doista mora uvažiti običajno pra-

vo poput »Zna se tko je gazda?« Feministkinje su vrlo odlučno i jasno rekly da sama žrtva definira što je nasilje i time otvorile prostor govora ne samo za žene žrtve nasilja, nego i za druge pripadnike i pripadnice nedominan-

vama rata. Tisuće izbjeglica žrtva nasilja dobile su podršku svojih kolegica koje su u ratu bile bolje sreće.

Ženska analiza nasilja i ženska praksa podrške rezultat je ženskih znanstvenih i praktičnih napora u zadnjoj polovici dvadesetog stoljeća. Rezultati koji su ostvareni civilizacijska su postignuća jer se u javnosti izokrenuo drevni zakon moći nad drugima — »tko jači taj kvači«. U javnosti je žrtva dobila glas i krenula na dugi put subjektivizacije. Jer oni koji govore nisu više samo oni koji drže bič. Cathy Young autorica je nedavno objavljene knjige *Ceasefire* koja je izazvala žučljive diskusije u SAD-u. Posebno je brine kako su kampanje protiv nasilja nad ženama i silovanja politizirale konflikte među partnerima i sam koncept privatnosti pretvorile u poprište rata među spolovima. Sumnjičavost spram bliskih odnosa postala je norma.

U javnosti je žrtva dobila glas i krenula na dugi put subjektivizacije

Pita se jesu li ciljevi kampanje protiv nasilja zapravo odnosi među partnerima. Autorica smatra da nas bitka oko toga koji je spol nasiljniji ne vodi k uravnoteženoj diskusiji. Predlaže prekid vatre u vremenu kad se muškarci i žene osjećaju sve nelagodnije.

Rat protiv nasilja

Nadye Burton u eseju *Resistance to Prevention* uvida da je naglasak na strahu od silovanja zapravo pridonio povećanju nelagodnosti i da nije osnažio žene. No prije svega ističe da su tekstovi feministkinja tokom sedamdesetih probili zid tišine. »Mada su bili kritični izazov tradicionalnoj i mizoginjoj analizi nasilja protiv žena, koristili su retoriku koja leži u pokušaju da žene oslobodi od nasilja, čime se podcijenila sposobnost žena da se odupru. Dok se oslanjamo na vrijedno nasljeđe ranih tekstova, sadašnji rad ne treba marginalizirati otpor i prevenciju, nego treba njegovati žensku sposobnost. U svakom radu protiv nasilja trebamo postavljati jednostavna pitanja: da li promovira ženske jake strane i povećava našu pokretljivost i slobodu, da li unapređuje kvalitetu naših života?«

Tek se slute teorijski koraci k boljem razumijevanju postepenog oporavka žrtava i počinitelja, i obiteljskog i ratnog nasilja. Disciplinu razumijevanja nasilja u Hrvatskoj sad njeguju institucije poput Centra za ženske i Centra za žene žrtve rata, MEDICE u Zenici, posebno okrenut prema podršci ženama i djeci žrt-

Ženski studiji i institucija, primjer: Francuska (izlaganje na okruglom stolu Rodna perspektiva u znanosti)

S obzirom na svoj tridesetogodišnji razvoj, ženski studiji u svijetu već imaju povijest, kako na institucionalnom planu, tako na razini istraživačkih tema i sadržaja sveučilišnih programa. Ako uzmemo za primjer Sveučilište Pariz VII koji najbolje poznajem, možemo na njemu pratiti uzastopne etape u razvoju francuskih ženskih studija na sveučilištu. O tome piše Claude Zaidman u članku *Institucionalizacija ženskih studija* (Cahiers du Cedref, br. 4-5, 1995) na kojem se temelji povijesni dio ovog pregleda.

Između aktivizma i akademizma

Početak sedamdesetih pojavljuju se na plimnom valu ženskih pokreta i prva istraživanja i prvi programi iz feminističke perspektive. Na Sveučilištu Pariz VII osnivaju se prvi pojedinačni kursevi iz ženske povijesti, književnosti, sociologije. Grupa za feminističke studije (GEF) u to vrijeme funkcionira kao mjesto povezivanja između militantizma i još sporadičnih i rijetkih sveučilišnih kolegija.

Dolazak ljevice na vlast u osamdesetim omogućit će institucionalizaciju ženskih studija i olakšati pregovore s vlašću. Veliki kongres organiziran 1982. godine u Toulouseu pod naslovom *Žene-Feminizam-Znanost* pokazat će sve bogatstvo pristupa i tematsku raznolikost ove problematike. Nakon tog skupa koji možemo smatrati povijesnim, prvi će se put službeno naći sredstva za financiranje velikog broja ženskih istraživanja i projekata. Institucionalno priznavanje jedne nove znanstvene discipline i metodologije mijenja status ženskih studija na sveučilištu. Osnivanje CEDREF-a, Centra za dokumentaciju, istraživanje i obrazovanje na području feminističkih studija na Sveučilištu Pariz VII značio je još samo jedan korak naprijed: ova je grupa okupila dvadesetak sveučilišnih nastavnica i istraživačica, bila (i još je) priznata i financirana kao sveučilišna istraživačka ekipa. Taj će razvoj dovesti 1989. godine do osnivanja autonomnog studija *Spolovi i društvo* koji završava stjecanjem diplome magisterija (D.E.A.) s mogućnošću upisivanja doktorata.

Feministički studiji, ženski studiji ili nešto treće?

Što se tiče istraživanih tema, ženski studiji imaju također svoju povijest (vidi epohalno djelo Michelle Perrot *Je li povijest žena moguća?*, Rivage 1984). Iz nje je razvidno da su feministkinje najprije usredotočile svoja istraživanja na žene u borbi za oslobođenje, a potom su nastojale izgraditi teorije koje će promišljati odnos dominacije kao takav. Tako se je prešlo od položaja žene u povijesti na studije o spolnoj razlici ili na proučavanje društvenih odnosa među spolovima, s jasnim stavom da i muškarci također predstavljaju mnoštvo utvrđenih spolnih i rodni partikulariteta, a ne prvenstveno »univerzalnog«, spolno nedefiniranog čovjeka. Ova je evolucija zacijelo proširila polje ženskih studija, ali i dovela u opasnost da se one razvedne u analizama iz kojih će nestati

žene kao društvena grupa kojom se dominira, odnosno da će to prestati biti središnja tema.

Od samog početka može se uočiti terminološka nesigurnost: prvi programi, prvi kolegiji, nazivali su se »Feministički studiji«, oni kasniji »ženski studiji«, da bi se posljednjih godina sve više govorilo o »Povijesti žena«.

Ova nejasnoća odgovara, naravno, različitosti usmjerenja unutar samih ženskih studija. Tako na Sveučilištu Pariz VIII postoji već desetak godina speci-

U logici institucionaliziranja ove discipline čini se uputnim izbristati plakativni militantni naboj (iz naslova kolegija ili studijske grupe). Ali za lakšu integraciju u instituciju plaća se cijena oslabljivanja motivacije i heurističke energije što potječu upravo iz preokretanja tradicionalne perspektive, a koja je bila moguća zahvaljujući militantnoj kritici.

Od početka se postavlja pitanje da li feministički studiji, u načelu višedisciplinarni, imaju namjeru osamostaljivanja ili

sebe vide prvenstveno kao profesorice povijesti, ili književnosti ili sociologije, a feministička dimenzija se pojavljuje tu kao druga, ako ne i sporedna ili dodatna dimenzija. Čini se da se radi o znanstvenoj hijerarhizaciji: glavna disciplina mahom je univerzalnija, općenitija, temeljnija, a na nju se nadograđuje govor i refleksija o ženama kao specifična motivacija ili interes: spolna dimenzija (ili rodna) ukazuje se kao partikularni vid društvene egzistencije. Izgleda da francu-

spolnih i rodni specifičnosti i njihovom usložnjavanju, nego o onom prvobitnom, u nas još itekako potrebnom, militantnom (političkom) angažmanu.

Da zaključimo: iako prisutni već dva desetljeća na sveučilištu, ženski studiji se u Francuskoj još nisu konstituirali u autonoman sektor: karakterizira ih institucionalna krhkost unatoč naglom razvoju *fem-istraživanja* i njihovom impaktu na polju znanosti. Još uvijek postoji trajan problem kako uopće unutar institucije koja funkcionira po načelima hijerarhije, natjecateljstva, elitizma razvijati takvo razmišljanje koje ima u temelju društveni pokret što osuđuje upravo ta načela? Kritika odnosa moći, koju je razvio ženski oslobodilački pokret, ne nalazi svoje mjesto u institucionaliziranoj nastavi. Kod nas postoji opasnost da se bez prerade preskoči faza radikalne političke kritike iz sedamdesetih i otprve prihvati model participacije, što ga nudi *ženski lobby* devedesetih.

Skidanje etikete

Demokracija kao proces čini se nezamislivom bez feminističke refleksije koja radi upravo na samoartikuliranju žene i pripremanju simetričnijeg odnosa spolova, takvog koji bi trebao omogućiti demokratski dijalog s koliko-toliko ravnopravnih pozicija. (Potpuna simetrija je srećom ionako nemoguća, a i nepoželjna jer bi valjda dovela do atrofije!). Ženski studiji mogu na tom planu mnogo učiniti: temeljna uloga im je uspostavljanje žene kao povijesnog, političkog i kreativnog subjekta. Ljudski par je filozofska i društvena paradigma *kontinuiteta u različitosti*, tj. dijaloga i razmjene. Ali ova je moguća samo ako se »jaki (s)pol« otvori i relativizira svoju moć te ako »slabiji (s)pol« postane više subjekt, u usporednom i suprotnom gibanju. Samo žena-subjekt (ni žena-žrtva, ni mitska super-žena) znat će unaprijediti demokraciju i pripremiti svoju djecu za nju. Zato ženski studiji upravo pri instituciji, prvenstveno na sveučilištu, ako ne već u školi, mogu igrati ključnu ulogu rasadnika novih ideja, koordinatora između disciplina, prostor generacijske transmisije znanja. Mogu pospješiti proces istraživanja i timskog rada, mogu ustanoviti diplome i voditi projekte, mogu širiti polje znanstvenog istraživanja ili ga drukčije usmjeriti na temelju *prosvjetiteljske* etike i prakse iz ženske perspektive; mogu postići to da se upravo legaliziranjem i razvijanjem svoje discipline kao *spoznanje* s nje skine etiketa društvene zazornosti, izlišnog »hira« ili »mode«. Krajnji cilj je komunikacija kao proces, put boljem zajedništvu, što je laički ideal modernog doba: on daje smisao čulnosti, sadržaj demokraciji, smjer životu. ☑

* Sveučilište Pariz VII (Denis Diderot) nalazi se u samom središtu Pariza, a osnovano je sveučilišnom reformom nakon 1968. Broji oko 30.000 studenata, okuplja pod istim krovom humanističke i mnoge prirodne znanosti. Odsjek za francusku književnost (*Tekstovi i dokumenti*) vodi ugledna semiotičarka Julija Kristeva, odnedavno i sama promotorica »ženskih vrijednosti« nakon što je cijeli svoj opus posvetila razvijanju manje-više bespolnih znanstvenih perspektiva u lingvistici, semiotici, filozofiji i dr. I sama sam na tom Odsjeku vodila četiri semestra seminar o M. Duras i to upravo iz ženske hermeneutičke perspektive.

Ženski studiji

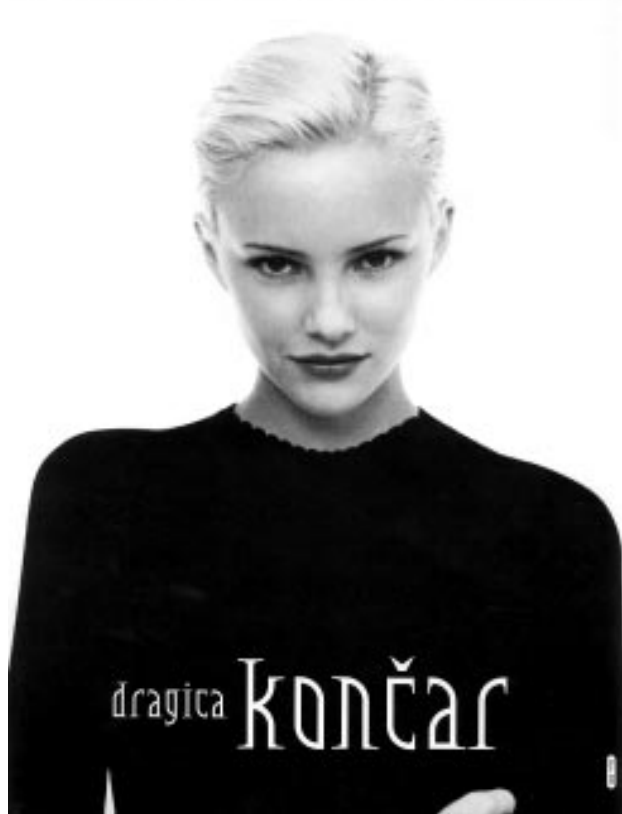
Cilj je komunikacija

Demokracija kao proces čini se nezamislivom bez feminističke refleksije koja radi upravo na samoartikuliranju žene i pripremanju simetričnijeg odnosa spolova

Ingrid Šafranek

jalizacija iz ženskih studija kojima se na čelu nalazi poznata teoretičarka i pjesnikinja Hélène Cixous, polazeći od svoje osobne poetike. Takvi »neofeministički« ženski studiji najrazvijeniji su kod predavačica koje se bave književnošću, filozofijom ili psihoanalizom; one se više zanimaju za problematiku razlike između spolova, te stavljaju težište na artikuliranje ženske kreativne, tj. podsvjesne i libidinalne različitosti, ženske simbolike i estetike. Feministički studiji češće su kod predavačica iz društvenih i humanističkih znanosti: one proučavaju društvene odnose među spolovima, društveno i povijesno konstruiranje rodne razlike. Divergencija između tih dviju struja nije naravno samo metodološka, nego i politička. Za razliku od Sveučilišta Pariz VIII, grupa CEDREF, uključujući tu i književnost, bavi se dogovorno u prvom redu društvenom proizvodnjom *roda*. (Da se oba pristupa nadopunjuju pokazu-

Ženska zbog anti-feminističke dominacije. Matru i skopu u Zagrebu 1912. Skopu u turskoj smrti 27 godina

Sanja Iveković, Gen XX

U Hrvatskoj feministička misao i perspektiva još nije nažalost uspjela bitnije djelovati na mijene mentaliteta, pa ni politike i obrazovnih sadržaja

je primjer George Sand koju je tek fem-kritika izvela u prvu ligu francuskih romanopisaca 19. st. i to kao predstavnicu ženskog književnog govora (= pisma), ali i kao autoricu koja je prva sustavno fikcionalizirala ideje modernog feminizma.)

Izolacionizam ili integracija?

Smatra se da ovo terminološko »plivanje« ima veze i sa strateškom de-radikalizacijom feminističkih zahtjeva i ciljeva, jer se pokazalo da će institucija — od sveučilišta, preko ministarstva do države — lakše udomiti i financirati *globalne studije o ženi*, ma što to značilo, nego konkretne feminističke programe što će dovesti u pitanje legitimitet cijelog sustava društvenih odnosa razotkrivanjem njihove asimetrije, neravnopravnosti i nepravde.

kane ostati vezani uz svoje discipline (povijest, sociologija, psihoanaliza, književnost, umjetnost, kritika itd.). Ključno pitanje je u sljedećem: da li kapacitet ženskih studija — s jedne strane, da utječu na cjelokupno znanstveno polje, a s druge, da se sami razvijaju — počiva na autonomiji ili na konfrontaciji, na kritici ili na integraciji i dijalogu. Nema jedinstvenog odgovora na to pitanje. Prvi je odgovor bio institucionalan: feministički studiji su mogući kao stručna specijalizacija unutar neke druge matične discipline. Činjenica je da u Francuskoj mnoge intelektualke feminizam zanima kao važna dimenzija njihova javnog i profesionalnog života, ali one ga odbijaju prihvatiti kao etiketu, kao ograničenje svojim znanstvenim interesima:

ske intelektualke zahtijevaju tu »dvostruku pripadnost«: one odbijaju separatizam, žele zastupati diskurs od univerzalnog značenja, s više-manje artikuliranom svijesti o razlici. To im doduše omogućuje bavljenje tom problematikom, ali istodobno koči učvršćivanje autonomnog polja djelovanja za ženske, odnosno feminističke studije.

Osnivanje i održavanje novih *fem-studija*, izvođenje nastave i vođenje doktorata ovisi o osobnom angažiranju profesorica koje se nalaze na hijerarhijski jakom položaju. Kako nema prave političke volje za promoviranje feminizma, čini se da ponuda profesora i programa utječe na potražnju studenata, a ne na obratno. Međutim, problem podmlatka uvijek je naravno problem transmisije znanja između naraštaja. Čini se zato da smo uvijek ponovno, bar što se tiče Hrvatske, uvijek zamalo na samom početku, jer se ni kontinuitet, ni postojeća tradicija ne prepoznaju u široj recepciji kao takvi i prisutni. Načelno je jasno da nema divergencije između feminističkog, političkog i društvenog angažmana i ženskih studija vezanih uz struku nego naprotiv.

Rat spolova

U Hrvatskoj feministička misao i perspektiva još nije nažalost uspjela bitnije djelovati na mijene mentaliteta, pa ni politike i obrazovnih sadržaja. Ipak je sretna činjenica da postoji izvan-sveučilišni Centar za ženske studije koji upravo slavi petgodišnjicu svoga postojanja i uvjerljivog razvoja. No u razvijenijim sredinama poput Francuske čini se da je slika feminizma sedamdesetih općenito odbačena kao slika rata spolova i separatističkog radikalizma. Danas se više radi o nijansiranom propitivanju

kritika

Testament iznimna života

Ova je knjiga svjedočanstvo o tome koliko su žene izgubile odbacivanjem racionalističkog i humanističkog projekta prosvjetiteljstva i prihvaćanjem različitih ideoloških sustava proteklih dviju stotina godina

Andrea Feldman

Mary Wollstonecraft, *Obrana ženskih prava*, Zagreb, Ženska Infoteka, 1999, prevela Marina Leustek

Mary Wollstonecraft napisala je 1791. godine ovo klasično djelo feminističke teorije i radikalni feministički program u furioznom tempu, za samo šest tjedana, gotovo u jednom dahu. U ovoj knjizi predstavila je sintezu prošlosti kako ju je vidjela iz svoje perspektive, govorila o svom iskustvu i nagovijestila nadu koja će promijeniti budućnost. Njezina argumentacija izrasla je na intelektualnom predlošku prosvjetiteljstva, a njezina liberalna i egalitarna ideologija ušla je u osnovu mnogih modernih političkih programa.

Mary Wollstonecraft započela je raspravu o pravu glasa za žene i ženskoj emancipaciji koja će se nesmanjenim intenzitetom odvijati dvije stotine godina nakon njezine smrti. Jedna od začetnica feminizma u Velikoj Britaniji prije ove knjige objavila je *Thoughts on the Education of Daughters* (*Misli o odgoju kćeri*, 1787) i time se nastavila na rasprave o ravnopravnosti žena, njihovu mjestu u obitelji i spolnoj određenosti društvenih uloga koje su bile itekako prisutne u Engleskoj tog vremena i bile značajne u dnevnom promišljanju kao politike tako i morala. O feminizmu se i tada gorljivo raspravljalo i sporno. U društvu je vladao jak utjecaj evangelističke teologije koja je poticala bolje obrazovanje za žene, ali samo kao pripremu za poziv majki i supruga. Hannah More, antijakobinska propagatorica, radikalna na drugačiji način, suprotstavljala se Mary Wollstonecraft, a napetosti među njima odražavale su napetosti među terminima kao što su jednakost i različitost, do danas neriješeni konflikti feminizma.

Depresija istraživačica ženske povijesti

Na početku knjige Mary Wollstonecraft svjedoči o depresiji koja je obuzima dok istražuje povijest, a tu depresiju dijele istraživačice ženske povijesti i nakon dvaju stoljeća:

»Što nam otkriva povijest osim dokaza o ženinoj podređenosti te o tome da je malo žena koje su se oslobodile mučnog jarma premoćnih muškaraca?...

Razmišljajući na ovaj način, počela sam zamišljati kako su one malobrojne iznimne žene, koje su se u različitim smjerovima razbježale iz orbite propisane nji-

taštima, pretjerano frivolnima, previše sklonima užicima i senzualnosti da bi mogle biti primjer racionalnih i skromnih žena, onakvih kakve po njoj žene trebaju biti. »Tko je ikad ocrtao uzvišeniji ženski lik od Rousseaua?«, pita Wollstonecraft, »premda se općenito neprestano trudio umanjiti vrijednost ženskog roda. Zbog čega mu je do toga toliko stalo? Zapravo, da bi sam sebi opravdao naklonost zbog koje su ga slabost i vrlina nagnale da voli onu ludu Theresu.«

Nevinost je pristojan naziv za neznanje

Ova se knjiga u osnovi zalaže za jednakost između građanki i građana — kako u obrazovanju tako pred zakonom i spram političkih prava. Razlozi zaostalosti žena leže u društvenoj okolini, a ne u njihovim prirodnim sposobnostima. Za Mary Wollstonecraft je nevinost vrlina kojoj se pridavalo previše značaja kad su djevojke u pitanju, samo pristojan naziv za neznanje. Jedini izlaz iz takvog bolesnog stanja predstavlja put slobode, a jedina je zdrava politika ona koja širi duh slobode.

Zanimljivo je čitati ovu knjigu kao testament jednog iznimna života. Maryin je život (ne samo literatura) bio previše skandalozan da bi druge uvjerio u ispravnost njezinih teorija. Sama je imala nesretno djetinjstvo, njezinu majku je osiromašio nasilan otac pijanac. Pisala je romane i, što je bilo gore, polemike i rasprave. Živjela je nekonvencionalno, imala izvanbračno dijete sa čovjekom koji ju je napustio, nakon čega je uslijedio pokušaj samoubojstva i društveni prezir. Kasnije se udala za radikalnog društvenog teoretičara i filozofa Williama Godwina i umrla pri porodu druge kćeri, pet godina nakon prvog izdanja ove knjige, u 38. godini. Živjela je bez priznanja javnosti u malom, izdvojenom intelektualnom krugu koji je obitavao u blizini Britanskog muzeja u Londonu i družila se s pjesnikom Williamom Blakeom. Romantični pjesnik Percy Bysshe Shelly, kasnije muž njezine kćeri Mary Godwin Shelly, proslavljene autorice romana *Frankenstein*, čini se da je upravo uspomeni na svoju punicu posvetio pjesmu *Queen Mab* i stihove: »Can man be free, if woman be a slave?«

Mary Wollstonecraft pomogla je svojim primjerom, svojim nastojanjima i radom generacijama žena, sufražetkinjama, feministkinjama i svim ženama koje su se borile i izborile svoje mjesto u društvu, povijesti i politici. Njezina je knjiga svjedočanstvo o tome koliko su žene kao grupa (ali ne samo žene) izgubile odbacivanjem racionalističkog i humanističkog projekta prosvjetiteljstva i prihvaćanjem različitih ideoloških sustava koji su ga pokušali nadomjestiti za proteklih dvije stotine godina. ☐

U povodu nagrade
Goranov vijenac
Borisu Maruni

Kolonade

Boris Maruna

Mramorno stupovlje obavijeno zaraženim bršljanom
osovljava se iz dvospolne trave u zalazu sunca što
žestoko grije prazne duplje domovine moje
I rastemo među razvalinama u sjeni gnjilih debelih žena
I čekamo da padnu kiše, da dođu zdrave djevojke i da nas
kao ždrjebad povedu na potok i pokažu nam mjesto
gdje ćemo neslavno pasti

I ustajem rano prije zore, iz usta nam izlaze krvavi
hulni leptiri dok nam niz kralježnicu plaze nježne
povorke crnih mravi: naši blagi učitelji obavljaju
svoj posao

Između kamenih ploča izbija troskot i sljez
Po tržnicama punopravne vračare govore o dolasku
tetoviranih lovaca na ljudske kože, o mučkim
izdajama, o prijetnji i gnjevu onih svetišta što se
nekad dizahu kamo god bi stupila noga
namjernika

I evo već pakosni vjetar ostrim noktima razmata dim naših
krovova, što se svakog časa urušavaju pošto smo
ih s mukom podigli iznad naših glava
Ja koračam čim dalje od kolonada, koračam s mišlju na
gnojne plodove, s mišlju na zeleni strah i prve
pobačaje ljupkih kržljavih djevojčica
Moji tihi osjećaji krivnje obasjavaju zlatna stubišta
kud se sada uspinju u nebo i kuda silaze u podzemlje
debele kćeri onih istih žena i gnjilo se smiješe
iznoseći teške plodove u crvenim otečenim rukama

Naravno, tako oblikovana domovina dopustit će prije ili
poslije da iz blata njezinih neplodnih grudi nikne
trulo cvijeće ponad naših grobova.

Los Angeles, 1966.

Za žene koje hoće više

NOVI BROJ U PRODAJI

Boško Petrović, vibrafonist Veliki dečko jazza

Ambasador jazza obljetnice slavi radno

U povodu 65. rođendana i 50. godišnjice djelovanja našeg poznatog vibrafonista

Davor Hrvoj

U petak, 18. veljače u B.P. Clubu održana je promocija kompakt-diska koji je proslavljeni jazz-glazbenik Boško Petrović snimio s *Boilersima* na nekoliko nastupa u istom klubu početkom godine. Bila je to ujedno proslava šezdeset petog rođendana i pedesete godišnjice djelovanja ovog najznačajnijeg glazbenika u povijesti našeg jazza. Nakon čestitanja i brojnih poklona uslijedio je promotivni koncert albuma koji je u rekordnom roku od mjesec dana nakon snimanja objavila tvrtka Jazzette Records. Posvećen je velikanu jazza Milesu Davisu i nosi naziv *St. Miles Infirmary* parafrazirajući poznatu pjesmu *St. James Infirmary*. Kako je rekao Petrović, cjelokupna današnja jazz-scena nalazi se u svojevrsnoj ubožnici u kojoj ju je svojom smrću ostavio legendarni trubač Miles Davis.

Pomirbeno ročište

Izuzetno raspoložen za svirku, Boško Petrović je u *Boilersima* (Da-

Boško Petrović pisao je glazbu za film, televiziju, teatar, bio je jedan od prvih koji je počeo pisati *jinglove* za televiziju, vodio televizijske serije, jazz-serije na radiju... Danas vodi međunarodni sastav *B.P. Club All Stars*, organizira koncerte najvećih jazz-zvijezda u B.P. Clubu, a pokrenuo je i izdavačku tvrtku *Jazzette* koja je do sada objavila pedesetak albuma. Tijekom pedeset godina glazbenog djelovanja bio je »ambasador« našeg jazza u svijetu i ambasador svjetskog jazza u Hrvatskoj. No i nakon toliko godina profesionalnog i »profesionalnog« rada ovaj posao i danas radi sa zanosom i osobitim šarmom uz svoj poznati — mnjauc, mnjauc.

vor Križić — truba, Matija Dedić — klavir, Mladen Baraković — kontrabas i Krunoslav Levačić — bubnjevi) našao dostojne suradnike. Izvedbama naslovne, te još tri-

imena poput Charlija Parkera, Louisa Armstronga, Stana Getza... Strašno sam želio svirati tenor-saksofon na način Bena Webstera ili Colemana Hawkinsa. Tražio sam roditelje da mi kupe tenor-saksofon, ali su majka i otac nekako uspjeli nabaviti jednu malu Hohnerovu harmoniku što je ipak bilo korak bliže jazzu. Godine 1954. nakon mature vratio sam se u Zagreb gdje sam upisao fakultet. Već te

prve godine zapazila su me dva glazbenika koji su mi puno pomogli u prvom periodu. Bili su to Mihajlo Schwarz i Radan Bosner. Schwarz koji je po mojem mišljenju u to vrijeme bio vodeći jazz-pijanist, ne samo u Hrvatskoj, volio je moj talent i način razmišljanja u jazz-glazbi, ali se formalno zgražao od zvuka harmonike. S druge strane, Radan Bosner »žrtvovao« je taj čudnovati harmonikaški zvuk za ljubav mog talenta. Napravio je kvartet u kojem sam imao priliku svirati s njim, Krešimir Remetom i Ivicom Geregom. Bosner i Schwarz su mi otkrili jako puno toga o harmoniji i razmišljanju prilikom improviziranja.

Mladi i entuzijasti

Gdje ste svirali u to vrijeme?

— Negdje '55. godine nekoliko nas mladih dobilo je ponudu da napravimo band i da nastupamo u Radioklubu. U bandu je bio klavirist Vlado Vuković, kontrabasist Mladen Kos, bubnar Zlatko Pečeli, klarinetist Braco Kramarić, pjevač i saksofonist Drago Diklić i ja kao harmonikaš. Ubrzo je taj band i taj plesnjak postao popularan među mladima tako da se subotom i nedjeljom praktično nije moglo ući unutra. Mladi i entuzijasti kakvi smo bili, išli smo preko tjedna po kinima, skidali najnovije šlagere koje smo čuli u američkim i europskim filmovima. Godine 1959. klavirist Zlatko Kružić, basist Zdravko Štrak, bubnar Ivica Gereg i ja kao leader napravili smo kvartet Boška Petrovića.

Kako je došlo do povijesnog koncerta u Gavelli?

— Imao sam širok krug poznanstva baš u tim umjetničkim krugovima glumaca, režisera, slikara. Sastajali smo se u Klubu Dramskog u Frankopaskoj ulici. Tako mi je Dramsko dalo dvoranu. Napravili smo koncert koji je bio kreat i na kojem smo prema mišljenju kritike imali lijep uspjeh.

Bio je to početak 1960. godine. Poslije tog koncerta na moj prijedlog uzeli smo ime Zagrebački jazz-kvartet i iste godine pod tim imenom nastupili na prvom jugoslavenskom jazz-festivalu na Bledu. Već na Bledu primijetili su nas u to vrijeme možda najznačajniji europski jazz-manageri Horst Lippmann i Fritz Rau iz Frankfurta, a također i vodeći europski jazz-kritičar Joachim Berendt. Potpisali smo s njihovom agenturom, a oni su nas opremili s, za ono vrijeme, nečuvenim stvarima. Imali smo svoj booklet, knjigu s fotografijama, s našom biografijom, dva puta godišnje organizirali su nam europske turneje po mjesec dana, po tridesetak koncerata. Snimili smo ploču za Philips/Fontana. Prije toga u Zagrebu smo, prilikom jednog gostovanja Bucka Claytona i »Big« Joca Turnera, 1964. ili '65. godine, snimili za istog izdavača ploču koja je po Melody Makeru bila ploča mjeseca. Zagrebački jazz-kvartet vrlo je brzo stekao reputaciju u svijetu jazza, u Europi, ali i u Americi. Bili smo pozivani na mnoge festivale, imali smo turneje, počeli smo svirati s velikim svjetskim imenima.

Ili svi, ili nitko

Ušli smo u svijet velikih dječaka jazza, pisalo se o nama i sve je izgledalo jako lijepo dok Silvije Glojnarčić nije dobio poziv da na godinu dana pređe u Berlin i zauzme mjesto bubnjara u velikom orkestru u Berlinu. Lippmann i Rau su nam predlagali da predemo u Njemačku jer smo uvijek imali problema s vizama. Mnoge turneje i festivali su nam propali jer smo morali tražiti putovnicu i čekati dva mjeseca odgovor. Predlagali su nam da budemo ritam-sekcija velikog orkestra u Kölnu koji je radio po principu da je dva tjedna mjesečno orkestar bio zajedno na probama i snimanjima, a dva tjedna su glazbenici bili slobodni da mogu obavljati svoje poslove. No Miljenko Prohaska je bio vezan za Zagreb dirigentskim položajem u Big Bandu. Predlagali su nam da dovedu Jimmyja Wooda koji je u to vrijeme došao iz orkestra Dukea Ellingtona iz Amerike u Europu. No odlučili smo — ili svi ili nitko i tako smo ostali.

Kako to da je prve ploče Zagrebačkog jazz-kvarteta objavio PGP RTB, a ne Jugoton?

— Jugoton nije imao interesa. Ploča je snimljena ovdje u Zagrebu u dvorani Istra iznad današnjeg B.P. Cluba. Prilikom gostovanja orkestra Quincyja Jonesa u Zagrebu svirali smo nekoliko jam-sessiona s njima i dogovorili zajedničko snimanje. Opet sam to ponudio Jugotonu i opet dobio negativni od-

govor. U očajanju sam nazvao RTB u Beogradu. Rekli su: »Kako ne«. Quincy je iz Zagreba išao u Beograd. »Dodite s njima i snimate. Mi ćemo sve platiti.« Ploča se zvala *Meeting In The Studio*, a s nama su svirali Jerome Richardson, Julius Watkins, Joe Harris i Buddy Catlett. Istovremeno, već na prvom jazz-festivalu na Bledu, paralelno sa Zagrebačkim jazz-kvartetom nastupio sam u triju s Damirom Dičićem i Zdravkom Šatrom.

Glojnarčić i ja smo kasnije reorganizirali Zagrebački jazz-kvartet u Zagrebački jazz-kvintet. Prve godine su to bili, uz Prohasku, Glojnarčića i mene, Ladislav Fidri i Ozren Depolo, a druge godine je kao gost umjesto Lacića po festivalima i koncertima nastupao Art Farmer.

Tijekom sedamdesetih godina više ste surađivali s mladim glazbenicima koji su došli iz okruženja rocka nego s jazzistima.

Riskantne promjene

— Došlo vrijeme za promjenu. Uzeo sam mlade glazbenike i otišao u jedan, kako su rekli moji kolege, generacijski ludi, preriskantan projekt. Bio je to B. P. Convention, u prvoj postavi s bas-gitaristom Bertom Krasničijem, bubnjarem Ratkom Divjakom, klaviristom i flautistom Branislavom Živkovićem i gitaristom Vedranom Božićem. Bilo je to doba mode takozvanog jazz-rocka, pa je taj zvuk koji sam s njima mogao dobiti bio vrlo popularan. Morao sam se odreći be bopa i ostalih težih i kompliciranih, ozbiljnijih programa. Pisao sam jednostavnije ritmičke stvari. Punili smo Kulušić kao prvi jazz-klub u Zagrebu koji je jednom tjednom imao na programu jazz.

Taj trend se nastavio i u drugim klubovima poput *Lapidarija*, a uskoro su kao gosti počeli dolaziti i strani glazbenici.

— U Kulušiću je prodano po sedamsto ulaznica svakog utorka. Slično je kasnije bilo s *Lapidarijem* što je omogućilo da iz Münchena, Graza, Milana ili Beča dovedemo nekog tko je bio na turneji ili je tamo živio. Bila je to plejada sjajnih glazbenika poput Johnnyja Griffina, Arta Farmera, Duška Gojkovića, Alberta Mangelsdorffa, Giannijsa Bassoa, Aladara Pegea i drugih. Sredinom sedamdesetih godina B.P. Convention imao je četiri stalne svirke u punim klubovima — Kulušić, SKUC i dva dana *Lapidarij*. U to vrijeme smo išli na puno festivala i turneja, radili smo dvadesetak koncerata godišnje u režiji tadašnje Muzičke omladine. ☒

Rijetka prilika

Stilski osmišljeno suprotstavljavanje baroknih genija

Zrinka Matić

Koncert Zagrebačkih solista, Nancy Argenta i Catherine Mackintosh, Zagreb, Hrvatski glazbeni zavod, 15. veljače

Doživljaj vrhunske stilske interpretacije skladbi baroknih majstora Johanna Sebastiana Bacha i Georga Friedricha Händela pružen nam je prilikom gostovanja vodeće svjetske interpretatorice Händelove glazbe, sopranistice Nancy Argenta te violinistice Catherine Mackintosh na baroknoj violini i violi.

Izvršno odabran program suprotstavio je dva glazbena genija,

različita u glazbenom izrazu i doživljaju svjetovnog i duhovnog. Od oba skladatelja čuli smo izbor iz njihovog instrumentalnog i vokalno-instrumentalnog stvaralaštva.

U prvom dijelu programa izvedeni su *Concerto grosso* u F-duru Op. 6 br. 9 G. F. Händela i crkvena kantata *Ich habe genug* za sopran, flautu, gudače i basso continuo BWV 82a J. S. Bacha. *Concerto grosso* tipična je barokna forma za koju je karakteristična dinamičnost koja se očituje u izmjenjivanju veće i manje instrumentalne skupine, kontrastnih raspoloženja i glazbenih karaktera. Međutim kod Händela je ova karakteristična kontrastnost i pokretljivost, kakvu srećemo kod Bacha u *Brandenburškim koncertima*, ublažena kroz mnogo manja suprotstavljavanja glazbenog materijala te kroz prirodu tog materijala koji je mirniji, laganiji i tehnički linija nego što su to Bachovi motorični i dramatični potezi u polifonnom radu. Iako, dakle različiti od puno

poznatijih *Brandenburških koncerata*, koji su uzor u skladateljstvu ove glazbene vrste, oni su svojom kvalitetom protuteža i uzor za drugačiji pristup istoj formi, stilskom i tehničkom izrazu, s drugačijim emocionalnim učinkom na slušateljstvo. Pod umjetničkim su vodstvom Catherine Mackintosh Zagrebački solisti osjetili energiju i lakoću koju je violinistica prenijela i na ansambl. Sviranje Catherine Mackintosh savršen je spoj spontanosti i osmišljenosti koji proizlazi iz najvišeg stupnja poznavanja skladbe i daje sigurnost izvedbi. Ovdje je Händelova glazba poprimila svoj puni smisao, u kojem svaka nota, naglasak, nijansa u dinamičnosti ili tempu, dobiva pravo značenje.

Za ovom skladbom slijedila je Bachova kantata *Ich habe genug*, koja pripada manjem broju kantata za solo glas i instrumentalni ansambl. Izrazito interpretacijski zahtjevana, sa svim poteškoćama koje Bach u svojim djelima zadaje pjevačima, iziskujući od njih u svakom trenutku i tehnički i izražajni maksimum, poprimila je u interpretaciji Nancy Argente ponegdje lakoću koja možda više pristaje

Händelu. Ipak, nemoguće je bilo izbjeći težinu i dramatsku silu koju sadrži Bachova glazba. Posebice se to osjetilo već u početnim taktovima koji su napisani tako da ih se ne može otpjevati s lakoćom, već s naporom i stalnom koncentriranošću snage glasa, što se i osjetilo u izrazu Argente. Instrumentalni sastav pratio je pjevačicu u stalnim napepostimama i dramatskom raspoloženju skladbe.

Bachov *Koncert za dvije violine i orkestar* BWV 1043, izveden nakon kantate, odsvirali su uz pratnju Solista, Catherine Mackintosh i Andelko Krpana. Izuzetno lijep koncert, izrazite polifonijske invencije, virtuozan, s prekrasnim srednjim stavkom, jedan je od najljepših Bachovih koncerata. Sve kvalitete skladbe su većinom i ostvarene u izvedbi, iako su karakteri sviranja solista različiti, te izražajnost i odlučnost Mackintoshove ne mogu biti u potpunosti harmonijski s malo suzdržanijim i kolebljivijim sviranjem Krpana. Ipak, ljepota glazbe učinila je da te razlike budu u drugom planu; solisti i ansambl učinili su inspiraciju Bachove glazbe osjetnom.

Za kraj koncerta ostavljeni su najsvjetliji momenti Händelova stvaralaštva, arije iz njegovih opera: iz *Alceste* arija *Gentle Morpheus*, iz *Alcine* *Mi restano le lagrime*, te iz *Rodelinde* *Mio caro bene*. U tim skladbama uspjela se pokazati sva ljepota glasa i umijeće pjevačice Nancy Argente. Izuzetne kristalne kolorature, prekrasni visoki tonovi, finoća piano dinamike, neke su od odlika koje ona posjeduje a koje u Händelovoj glazbi pronalaze idealnu mogućnost izraza. U ovim arijama vidimo koliko je kompozitor bio dobar poznavatelj ljudskog glasa i koliko se posvetio tome da što bolje i prirodnije iskoristi sve njegove mogućnosti. Tu je Händel bio jedan od najvećih majstora u povijesti vokalne glazbe.

Obojica veliki skladatelji, Händel i Bach, dali su u svom stvaralaštvu sve ono što je potrebno da se zadovolje naša glazbena čula. Na ovom koncertu napravljen je odličan izbor skladbi koji točno ocrtava različitosti među skladateljским ličnostima, koje se međusobno nadopunjuju i na taj način uspijevaju pružiti cjelovitu sliku barokne epohe. ☒

Korak do dokolice

Neglazbene okolnosti iz odličnog su koncertnog događaja napravile hibrid

Dina Puhovski

Uz nastupe Ramba Amadeusa u Zagrebu u sklopu miniturneje po Hrvatskoj, 18. i 23. veljače 2000.

Q nedavnim koncertima Ramba Amadeusa u Hrvatskoj možda ne bi trebalo pisati. Ne zato što koncerti to ne zaslužuju, jer, radi se, barem što se tiče zagrebačkih nastupa, o odličnim koncertima, već zato što su ipak neke druge stvari zasjenile koncerte te zato da se, nakon što je prvi jugoslavenski izvođač odradio gostovanje u Hrvatskoj, cijela priča pospremi u ladicu s natpisom *normalna stvar*. Zgodna je zanimljivost s koncerta kako toliki hrvatski građani pjevaju tekst *po šumama i gorama* na melodiju pjesme *House of the Rising Sun* ili kako ponavljaju *Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska*. Nadalje ona je pogotovo zanimljiva za kakvog sociologa ili nekoga tko se bavi pitanjem recepcije na koncertima, iako su svakako zanimljivi i Rambovi reciklažni postupci s

poznatim melodijama i tekstovima, kontrafakture i poigravanje aluzijama. Zanimljiva je možda i uključenost publike u zazivu Čo-

njim(a), oduševili ih, ukratko, postigli sve ono što čini ideal *rock*-koncerta i što odavno više ne zaslužuje naročito isticanje.

bane, vrati se / ovce tvoje / ne mogu bez tebe, čiji bi se tekst također mogao zanimljivo protumačiti, dok je druga zanimljivost kako skupina iz publike, oduševljena basistom Mihajlom Krstićem, viče *Mibajlo, Mibajlo*, što će možda podsjetiti da se neki drugi ljudi, možda i njihovih godina, možda donedavno i oni sami, drugdje zgražaju, ili su se zgražavali, nad time što se netko uopće zove Mihajlo — i još dolazi u Hrvatsku.

Krvna zrnca

Međutim ove pojave imaju sve manje veze s hrvatskim i srpskim imenima ili partizanskim pjesmama ili čak ideologijama, već su bile dio koncerta, odličnog koncerta u kojem su izvođači iskoristili kolektivnu svijest publike, naveli ih da pjevaju s

Međutim *šuškanja* oko prvog jugoslavenskog muzičara koji je došao u Hrvatsku, rasprodane karte, i, konačno, policijske posjete nakon koncerta nisu dopustile ovo promatrati kao običnu turneju, koja je podesno, iako prerano, završila koncertom u zagrebačkom *KSET-U*. Praćen odlično uigranim bendom, *Etno-mutantima*, Rambo Amadeus na ovih je nekoliko koncerata u Hrvatskoj svoje *zafkancije* i reciklaže oživio pred publikom, a u *KSET-ovom* manjem prostoru komunikacija publike i benda funkcionirala je izvrsno. Samozvani Rambo izrazio je zadovoljstvo time što dio tekstova ne mora pjevati jer to čini publika, jedna je plavuša iz publike završila na pjevačevim ramenima, a zadovoljni bend nagradio je publiku izvikujući *KSET, KSET*. Gužva

je bila dovoljna za *vruću »rock«* (*»funk«*?) atmosferu, ali ne prevelika. S druge strane, na velikom prvom koncertu u *Tvornici* našlo se zacijelo i ljudi koji su došli gotovo zbog *šminke*, koristeći pojavu da je vrlo popularno voljeti glazbu *odande*, čak i ako je prije niste slušali. Usput rečeno, trajna je pojava kod nas, što je bilo vidljivo i po glazbi puštanoj prije i poslije koncerta u Zagrebu, da se glazba iz Srbije/Jugoslavije, kao i ona iz bivše Jugoslavije, tretira kao *žanr*; uslijed slabije dostupnosti i političkih pritisa dogodio se obrat pa su ljudi, pritiscima usprkos, počeli slušati, recimo, srpsku glazbu, u *paketu*, pa makar i glazbeno različitu. Takvih je ipak sve manje, a kad analiza krvnih zrnaca potpuno izađe iz mode, i na tu će se glazbu gledati samo kao na — glazbu. Publike koja u *Tvornicu* nije došla iz glazbenih afiniteta nije ipak bilo toliko da bi se time pokvarila atmosfera koncerta, nešto napetija od već opisane u *KSET-u*. Scenski nastup, *ludiranje* gosta Dina Dvornika i još reciklaža poznatih melodija od Albinonija do *Galeba* oduševili su masu koja je doslovno preplavila *Tvornicu*.

Radna dozvola

Konačnu riječ imala je ipak policija. Prateći turneju po Hrvatskoj inspekcija je svaki put (!) zaključila da glaz-

benici nemaju radnu dozvolu. To pak otvara niz problema — ako su ih trebali imati, čiji je propust što ih nemaju, te zašto nije dovoljna preporuka Ministarstva kulture Ministarstvu rada i socijalne skrbi, ako su vize za održavanje koncerta tražene i dobivene, a ne nešto drugo. Uslijedile su i usporedbe s dolascima jugoslavenskih nogometaša u Hrvatsku, koji su sigurno imali manje problema s posjetom, kao i spekulacije o tome tko je inspekciju poslao. Neglazbene okolnosti iz odličnog su koncertnog događaja napravile hibrid u kojem nema mjesta za obično bavljenje koncertom, dok, opet, ne bi trebalo dopustiti društveno-političkim okolnostima da u priči zauzmu previše mjesta. Jednog dana Rambo Amadeus dolazit će stalno, pratit će ga vjerna šačica obožavatelja i uživati će se u dosadi stalnih njegovih turneja. Neki njegov album bit će nominiran za *Porina*, kao najbolji inozemni album, a tek pokojem preostalim tvrdokorcu nedostajat će što ipak ne može više glasno psovati svakog Srbina (ili Makedonca, ili Nigerijca, ili Eskima) za kojeg čuje. No dokle god među predstavnicima glazbenih krugova u Hrvatskoj postoji sumnja da je upravo drugi dio predstavnika tih istih krugova, organiziran u Hrvatskoj Glazbenoj uniji (inače jednom od suorganizatora *Porina*), poslao inspekciju, dokle god je takvo što moguće od dokolice do tada vjerojatno neće biti ništa. ☒

Rambo Amadeus

Prvi, a ne sedmi

Napravit ćemo mi ovdje Ameriku

Dina Puhovski

Q ko gostujućih se *zvijezda* obično novinari s drugim novinarima bore za izjavu ili čekaju da im kakav menadžer ugovori termin. U ovom je pak slučaju konkurencija bila nepravedna, jer je izvođače i organizatore nakon koncerta htjela intervjuirati policija, pa smo ovih nekoliko riječi teško dobili od već umornog samozvanog *medijskog manipulatora*.

Koliko misliš da je publika došla zbog Ramba Amadeusa, a koliko zbog »cirkusa« oko toga da je prvi muzičar iz Jugoslavije došao svirati u Zagreb?

— Nek' su došli... to je u stvari svejedno, jer i Rambo Amadeus je jedan veliki cirkus.

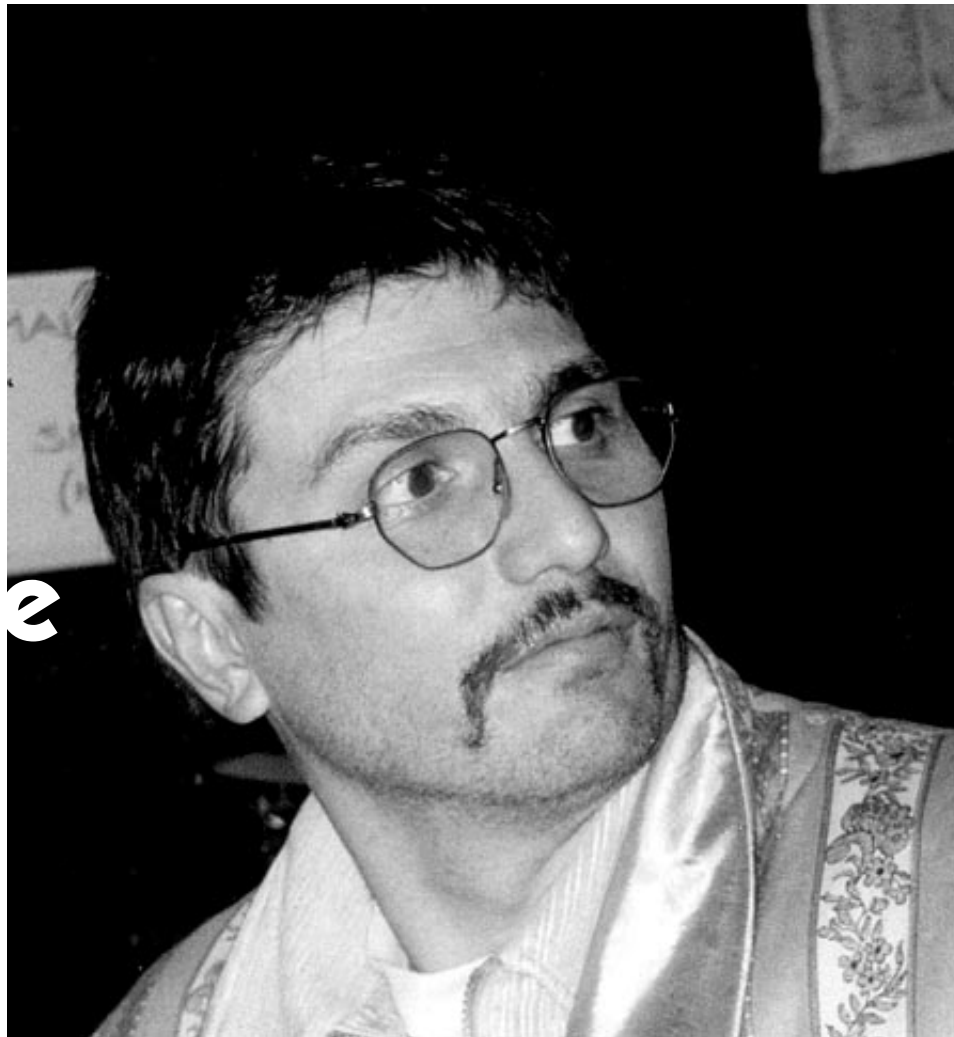
Kakva je hrvatska publika, možeš li uočiti razlike između publike tamo i ondje?

— Ja ne radim razliku, ali onima tamo stalno dosadujem, vidjet ćemo što će biti kad i vama počnem dosadivati...

A kad će to biti?

— U ljeto bih trebao da dođem ponovno, kad budemo imali radne dozvole... trebali smo ovdje da imamo još jedan koncert, ali to nije moguće zbog takozvanih organizacijskih problema.

Svirate li drugačije, druge stvari s obzirom na to gdje svirate? Ovdje obradite Galeb i ja, drugdje kakvu drugu pjesmu?

— Meni je svejedno sviram li ovdje, tamo, ili u Japanu, ne mogu da pravim razliku.

Otkud toliko reciklaže poznatih melodija...?

— Reciklaža je svjetski trend, u Americi ne smiješ da sviraš bez reciklaže...

Ali nismo u Americi.

— Ma napraviti ćemo mi ovdje Ameriku!

Je li to neki trik da se poznatim melodijama privuče publika, približi nekom tvom tekstu?

— Pa, jest, i to je trik.

Otkud tolika fasciniranost poznatim ličnostima, Tito, Hirobito, Che Guevara, u pjesmama i na omotima?

— Svi su oni mnogo veće ličnosti od mene, zato ih koristim...

Draže ti je svirati u manjim prostorima?

— Jest, mnogo su mi draži. Lakše je doći do publike — uvijek je lakše zagrijati malu rernu...

Koliko improvizirate na koncertima?

— Ako poznaješ muziku, znaš da svaki ton, svaki akord, vodi nekamo dalje...

Imaju li tvoje pjesme nešto što može privući ljude na svim ovim bivšim prostorima, prepoznatljivu priču, tipične likove?

— Eto, svi su ovi jezici, hrvatski, srpski, slovenski, makedonski, dovoljno slični da se sve može razumjeti...

Ne mislim na razumijevanje riječi, već sadržaja, likova kao što je Čoban?

— Ne znam, nećeš moći da razumiješ o čemu se radi, ako ne znaš jezik... Možda tu i nema posebne priče u pjesmama.

Misliš li, dakle, i da si ljudi zamisle priču, otkrivaju poznate likove tamo gdje ih nema...?

— Pa, da...

Kako to da si baš ti prvi glazbenik iz Jugoslavije koji je došao ovamo gostovati?

— Odlučio sam da tako bude.

Zašto?

— Zbog niza prijatnih pogodnosti.

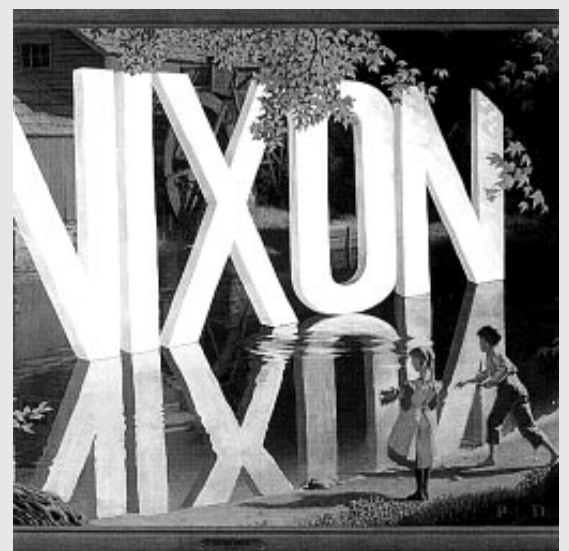
Kojih?

— Zbog pažnje i interesa koju sam tako privukao. Jednostavno, drugačije bi se na mene gledalo da sam došao sedmi, a ne prvi... ☒

CEBETKA

37. predsjednik

Lambchop: Nixon, 10 pjesama/50 minuta, City Slang/Dancing Bear

Kornelije Hećimović

»...a frightened bird the written word
our daily logic has become absurd...«

Q ako je slušatelju već iz naslova sumnjivo da su *Lambchop* pokušali iskoristiti našu slabost prema vokalima *Kurta Wagnera* i sjetnim gitarskim dionicama — da bi na taj način podvalili svoje radikalne političke stavove i uvjerenja koja dijele s 37. predsjednikom SAD-a iz naslova albuma — na sreću nije tako.

Nixon je prekrasan, ničim opterećen album za koji ne mogu sa sigurnošću reći da je logičan nastavak njihove karijere, jer u toj karijeri logike nema. Američki *band*, koji se javio u isto vrijeme kada su Europljani počeli upoznavati *Tindersticks* na putu prema novom tisućljeću te iste *Tindersticke*, ostavlja daleko iza sebe. *Lambchop* na *Nixonu* konačno uspijevaju spojiti naoko nespojivo: radikalne primjere crne i bijele američke glazbene tradicije.

Country i *soul* šetaju ruku pod ruku u totalnoj opoziciji kasnih '60-ih i ranih '70-ih godina kada su oba pravca živjela zlatne godine, a *Nixon* bio otac nacije. Isto kao što SAD, nakon sada već pokojnog *Richarda Milhousa Nixona*, nisu više one stare, tako je i nakon *Nixona* svaka usporedba *Lambchopa* s *Tindersticksima* posve bezlična, neupotrebljiva i ničim opravdana.

Nadam se samo da se sljedeći album *Lambchopa* neće zvati *Clinton* jer bi time sve dosada izrečeno pomrlo u krvavom klanju sjekire mesa-rova sina. U obzir dakle dolaze samo metafore. ☒

kazalište

Premijere

U potrazi za izgubljenom kulturom?

Uz premijeru *Istoka* u teatru EXIT (režija Matko Raguž), te premijeru *Zlatnog teleta* u DK Gavella (režija Krešimir Dolenčić)

Nataša Govedić

Navala predstava i filmova koji nas u posljednje vrijeme nastoje uvjeriti kako nam je jedino preostao nekrofilski užitak promatranja još toplog leša hrvatske kulture (svedene na seks i nasilje) vjerojatno svjesno ispušta iz vida činjenicu da *kultura* ipak nije fenomen star deset godina. Prema jednoj od najčešće korištenih antropoloških definicija, onaj Clifforda Geertza, kultura je: *historijski prenosiv obrazac značenja koji utjelovljuju različiti simboli; kultura je sustav naslijeđenih koncepata izraženih simboličnim formama, posredstvom kojih ljudi komuniciraju, stječu i razvijaju svoje znanje te stavove o životu*. Pogledate li iz današnje perspektive značajnije filmove jugoslavenskog perioda, primjerice Šijanov *Tko to tamo peva* ili Golikov *Tko pjeva zlo ne misli*, odmah će vam postati jasno da su oba urlala ili pjevušila o »simboličkom sadržaju« *tzv. manjka civiliziranosti; o krčmarskom zajedništvu muškaraca te krajnje nerafiniranom ili karikiranom konzumiranju pasivnih žena. Na otmotnici Jugotonova izdanja Golikova filma lijepo stoji ovakav opis sadržaja: 1935. smo godine u domu zagrebačke malograđanske obitelji Šafranek. Tata pije špricere i u gostioni riješava svjetska pitanja, mama uz kubanje pomalo vene i sanja o kavalirima iz ljubavnih romana, a mali Perica promatra odrasle i opisuje ih u svom dnevniku. Dakle kultura baš nije umrla na dan pobjede HDZ-a; već joj je i ranije stanje bilo osjetno slabo. No dok su se umjetnici jugoslavenskog režima barem rugali općoj primitivnosti (klasičan je primjer Hamleta u selu Mrduša Donja), umjetnici hrvatskog režima najčešće su je uzdizali na razinu »općeg« *i »univerzalnog«* principa. Zato mi se i pored svih aktualnih političkih pripovijedanja (pa i propovijedanja) o *promjenama* na socijalnoj sceni ne čini da najnovije kazališne premijere donose ikakav pomak od uigrane hrvatske metode prikazivanja sirovosti/surovosti kao globalnog, pače i nepromjenjivog načela. Što se pak tiče antropologije, takvo je brisanje finijih individualnih razlika među kulturama u svakom slučaju lažno.*

Fetiš zlata

Dolenčićeva režija dramatičanog romana *Zlatno tele* (1931) Iljfa i Petrova nastoji nam prikazati svijet posvemašnje financijske korupcije. No ipak je malo previše *sićušno i drbturavo* što se ni redatelj ni dramaturški par Borisa Svrtna i Magdalene Lupine usuduje povući *izravnu* paralelu osiromašenog SSSR-a tridesetih godina sa sadašnjom Hrvat-

skom, a još je jasnije iz prizora u prizor svjedočiti sve naglašenijim *globalnim metaforama* predstave: Ostapa Bendera tobože bismo

i lice — ali ne i simboličku ili stiliziranu gestiku koreodrame, ne može se napraviti predstava tzv. »fizičkog teatra.« *Dodajmo da je*

Možda kultura ipak nije za dio ljudi a priori nedostupna, već putovi do nje vode preko bolnog raskida sa »starim društvom« *i starim navikama. Kako veli Les: Dobijemo ono kaj zaslužujemo. Mi ne znamo misliti da zaslužujemo bolje pičke pa ih onda nikad i ne dobijemo*

Vladimira Spindler

trebali doživjeti kao univerzalnog varalicu i hohštaplera, kao princip obmanjivanja osobno, kao lik koji početkom komada još hoda po zemlji, no kasnije sve češće »doskače« *na scenu u tri magična ili bajkovita skoka. Ozračje »nigdine«* stvaraju i brojne replike protagonista; primjerice pitanje koje postavlja lik Kazimirovića: *A kuda da odem kad je svaka vlast ista?* Trosatnom predstavom nadalje dominira gotovo mrzovoljna redateljska koliko i glumačka nemaštovitost (zamorenost, tromost, bezidejnost), znači izvedbeni stil u nenamjernoj, koliko i otužnoj suprotnosti s okosnicom radnje koju čini strastvena *potjera*. U kazalištu — za razliku od filma — vrlo je teško realizirati slične pikarske avanture pojedinih junaka, ako zbog ničeg drugoga, onda zato jer se drama temelji na visokoj napetosti obično unutarnjeg konflikta, a ne na nizanju junakovih vanjskih i površnih pustolovina. Bilo kako bilo, »Gavellina« *je pozornica gotovo posve lišena dekoracije; glumci su u prnjama ili neutralnim sivim poslovnim odijelima. Iznimka je Boris Svrtnan (Bender), odjeven u ljetno bijelo odijelo te Edita Majić u crvenoj haljini. Čini se da je redatelj težio učinku koji na praznoj sceni verbalnim evociranjem bajkovitih slika postiže Münchbausen Vilija Matule, ali za to bi bila potrebna sasvim drugačija disciplina i neusporedivo veća razrađenost fizičke geste »Gavellinih«* glumaca.

Gluma izbrisanog tijela

S ansamblom koji je godinama radio *statične* predstave, gdje glumci znaju dobro koristiti glas

vatski Bender dakako ne može parodirati komunističko »ukidanje bogatstva« *(jer kod nas na-prosto nije na snazi utopija posnovčanog svijeta), ali mogao bi, među ostalim, parodirati hrvatske novobogataše — novac potrošen na luksuzne hirove i neukusne besmislice. No redatelj i njegovi dramaturzi nipošto nisu htjeli ispasti aktualni. Njihov Bender okončat će predstavu bacanjem novčanica uvis, histeričnim smijehom i vrtnjom u krug: gotovo pa gubitkom razuma (Boris Svrtnan u ulozi Bendera čitavo vrijeme više igra na ciničnost i nervozu nego na smirenu, kao podmazanu snalažljivost i »sladak«* šarm izvornog lika). Podvucimo kako je bagatelizacija platežnih sredstava u posljednjem prizoru naročito nepoštena u zemlji u kojoj se trećina ljudi nalazi na rubu gladi. Ali *Zlatno tele* nema sluha za probleme koji nadmašuju podrugljivost. Od opće površnosti odudara jedino glumačka minijatura Slavka Brankova u ulozi Panikovskog (liričan prizor umiranja lopova uz sanjarenje o hvatanju bijelih guskaka) te minijatura Predraga Vušovića (kao poštenižaka neshvaćenog među varalicama).

San o pljački, java redaljki

Premijerom Berkoffljeva *Istoka* (1975) redatelj Matko Raguž još jednom je potvrdio vlastiti interes za kazalište klasnih netrpeljivosti: ovaj put posjećujemo londonski *East End* ili urbanu sirotinju koja od devet do pet radi potplaćene i teške poslove e da bi kasnije pila, tupo zurila u zid ili psihofizički zlostavljala slabije od sebe. Tako barem tvrdi Berkoff, rođeni Eastender. Zanimljivo je da hrvatski redatelj Matko Raguž gotovo doslovce preuzima Berkoffljev i kulturalno i poetološki specifičan stil *režije* (minimalistička scenografija, centralna dramska snaga pohranjena u glazbeno ritmiziran i poetiziran jezik, komplicirana koreografija fizičke geste glumca), kao što i imena likova te njihov *dramski kontekst* ostavlja neizmijenjeno engleskim. I na samom plakatu za hrvatsku predstavu Raguž kapitalizira upravo akrobatski jaku scenu Berkoffljeve režije i njegova kazališnog prvijenca: mislim na prizor vožnje motorom u kojem jedan glumac igra *Harley Davidsona*, a drugi (posjednut prvome na leđa) vozača motora. Rečeno još jednostavnije, Ragužovo oduševljenje Berkoffom, dakle karizmatičnim britanskim performerom, redateljem i dramatičarem, toliko je bezrezervno da, domaći redatelj ne usuduje tekst *Istoka* promisliti niti do kraja, niti vlastitom glavom, niti hrvatskim socijalnim kontekstom. Nije čak siguran bi li ga vezao za zagrebačku Dubravu (taj pokušaj izvršen je prijevodom) ili bi radije govorio o nekom univerzalnom »istoku« *tj. primitivizmu opće prakse uz ritam prabubnjeva. Prevagnula je druga varijanta. Zbog toga je, na žalost, zagrebačka premijera Istoka stvorila konfuzan, nedovršen i rascjepkan dojam; bilo je previše glumačkog ispadanja iz ritma, praznog hoda izvodača koji dramaturgijski bezrazložno stoje ili sjede na sceni, famozno neinventivnog »gašenja svjetla«* među prizorima. Recimo ponešto i o radnji, komponiranoj kao nizanje kratkih ispovijedi. Les (izvršni, melankolični Franjo Dijak) i Mike (Rakan Ruskaidat, pomalo ambivalentan oko zla

koje iskazuje) zbratimljeni su prijatelji koji dijele reminiscencije na seksualna iskustva s *istom* djevojkom Sylv (Nina Violić u mnogo puta isprobanoj maniri pripite holivudske ljepotice ispranog mozga), a Mikeovi roditelji, arhetipizirani Otac (Željko Vukmirica) i Majka (Slavica Knežević), pričaju nam u prvom licu o vlastitim usamljenostima, mržnjama i životnim zgađenostima. Mimo napatuka originalnog teksta, ni Vukmirica ni Kneževićeva ne igraju opasne psihotike s društvenog dna (još k tome *poratne* generacije pedesetih godina), nego više-manje simpatične galamdžije iz susjedstva.

Prag osvješćivanja

Spomenimo i da je tekst konceptualno lociran na razmeđu grčke tragedije s obaveznim motivima incesta (Mike ima seksualni odnos s Majkom), šekspirijanske farse (Mike komentira: *Rekao sam joj da ode u samostan ili drugim riječima da ode*) te *benrimilerovskih* »himni pički«. Raguž blago obilježuje, ali ne istražuje ni incestuoznu, ni šekspirijansku dimenziju drame, maksimalno se baviši na glumačku akrobatiku te na eksploatiranje registra mačističkih obreda. U vječitoj »balkanskoj« *tradiciji Sylv je prikazana kao kurva, s tipičnim prizorom njezina »zavođenja«* u formi silovanja, pri čemu Sylv ponavlja i ponavlja uzvik *Ne!*, sve dok ne svrši kratkim *Da*. U prijevodu, a bez daljnjeg komentiranja kriminalno pogrešne logike takvog pristupa, žene »jedva čekaju« *da budu silovane. Nije mi baš sasvim jasno što se dobiva doslovnim prijenosom okrutnosti ulice u kazalište; čini mi se da teatar posjeduje različita oruđa refleksije, kojima se primitivnost može itekako detronizirati. Zamjeram Raguževoj režiji što gadosti pokazuje bez odmaka i bez komentara, kao alfu i omegu svijeta u kojem živimo. Isto me tako brine i pokušaj da se za maloljetni kriminal te bezdušnost današnje generacije jednostavno okrivne roditelji. Ta neistina pada u vodu čim se sjetimo da je upravo Steven Berkoff, znači nekadašnji član iste te istočnolondonske *mit-ske obitelji* koju opisuje u drami, uspio izaći iz geta primitivizma, dok likovi njegovih drama to nikako nisu u stanju. Možda ipak nije stvar u *općenitostima*. Možda kultura ipak nije za dio ljudi a priori nedostupna, već putovi do nje vode preko bolnog raskida sa »starim društvom« *i starim navikama. Kako veli Les: Dobijemo ono kaj zaslužujemo. Mi ne znamo misliti da zaslužujemo bolje pičke pa ih onda nikad i ne dobijemo*. Nevolja je s kulturom da ona ostaje »izgubljena« *samo za one ljude koji ne ulažu ogroman napor da je konstantno iznova pronalaze. Nesumnjivo je »lakše«* opaliti šamar ili zalupiti vrata nego razgovarati, ali između prvog i drugog scenarija nalazi se poraz ili pobjeda tzv. kulture. O tome svjedoče i Sofoklov *Edip* i Berkoffljev teatar zarobljenosti u edipovsko sljepilo onih koji ne misle da »zaslužuju nešto više«. U oba slučaja, zaključimo, naglasak je na vriednostima *borbe* s demonima samopodcjenjivanja kao i na vriednostima *traganja*, a ne na patetičnoj žalopojki za »izgubljenom« *kulturom.**

Je li moguća obnova socijalne države?

Knjiga izlaže program reformirane socijalne demokracije britanske vlade novih laburista, ali ima pretenzije da bude artikulacija nove političke paradigme

Kiril Miladinov

Anthony Giddens, *Treći put. Obnova socijalne demokracije*, Zagreb: Politička kultura, 1999. Prevela: Mirjana Paić-Jurinić; Pogovor: Rade Kalanj

Treći put Anthonyja Giddensa s punim se pravom smatra iznimnim događajem i u teorijskom i u političkom smislu. Radi se o knjizi koja u bitnome izlaže program reformirane socijalne demokracije koji je osnova politici britanske vlade novih laburista, ali koji ima pretenzije da bude i više od konkretnog vladinog programa, naime da artikulira i razradi novu političku paradigmu, primjerenu radikalno izmijenjenim društvenim, ekonomskim i tehnološkim okolnostima s kojima se politička teorija i praksa od kraja ovog stoljeća neizbježno suočavaju. I upravo je *Treći put* najreprezentativniji pokušaj obrazloženja takvih pretenzija. Nema sumnje da je ta višestruka relevantnost bila i glavni motiv za to što se knjiga relativno brzo pojavila i u hrvatskom prijevodu.

Treći put novog smjera u Hrvatskoj?

Govoreći prvo o usko političkoj relevantnosti ovog izdanja, ne može se ignorirati upadljiva koincidencija objavljivanja prijevoda takvog programatskog teksta o britanskoj »obnovi socijalne demokracije« i izbornog obrata kojim je u Hrvatskoj vlast preuzela stranačka koalicija lijevog centra, na čelu sa socijalnim demokratima. Zato bi možda mnogi mogli pomisliti ili ponadati se da se može govoriti i o imenu *Trećeg puta* za buduću hrvatsku politiku. Ali jednostavna etiketa socijalne demokracije u naše vrijeme više ni izdaleka nije dovoljna da bi se baš svi programi koji je nose doveli makar i u labav srodnički odnos, i tek treba vidjeti kojim će putem krenuti hrvatska politika sljedećih mjeseci. I u Hrvatskoj se socijalna demokracija tek treba opredijeliti između dvaju modela, onoga koji reprezentira *new labour* i tradicionalnog modela pravednog društva. Za taj se tradicionalni model može reći da još uvijek dominira na lijevom spektru evropske politike, vjerojatno prije svega zahvaljujući i dalje virulentnim antiliberalnim resantimanima kontinentalne političke tradicije.

Ma koliko nas, recimo, čuveni Blair i Schröderov dokument iz prošlog lipnja pokušavao uvjeriti u to da je »treći put« jedina živa socijalnodemokratska opcija modernog društva i da se on u

različitim »nacionalnim kulturama« samo konkretizira i naziva na različite načine, upravo su odbojne reakcije mnogih njemačkih

ravno, da će se okrenuti kontinentalnom modelu konstitucije socijalne sfere u politici, što se možda čini i najprirodnijim s ob-

stveno radi očuvanja socijalnog mira. Nasuprot tome, shvaćanje tradicionalnih socijalnih demokracija u osnovi je da je pravedno organizirano ono društvo u kojemu pojedinci imaju podjednako, u kojemu za to nije presudan njihov uspjeh ili neuspjeh, a neka mjera imovinske nejednakosti treba se dopustiti samo u onoj mjeri u kojoj je to zaista neophodno, prvenstveno radi osiguranja uvjeta za ekonomski razvoj. Ma kako se ta stajališta u političkom dijalogu ograničavala i umnogome relativirala, njima su uvijek u osnovi suprotna metafizička uvjerenja o nekoj bitnoj moralnoj vezi koja se može i mora otkriti i koja bi utemeljivala odnos između ljudi i onoga što posjeduju te o tome da je društvo odgovorno za provedbu modela pravedne raspodjele koji počiva na uvidu u tu vezu. Giddensov »treći put« specifičan je po tome što ne postavlja težište ni na kakav »moralni« model raspodjele društvenih dobara, i zbog toga svakako nije kompatibilan ni s neoliberalnim ni s tradicionalnim socijalnodemokratskim uvjerenjima.

No kada se »treći put« najavljuje upravo kao obnovljena socijalna demokracija, to ipak nije posve slučajno. On doista označava oproštaj od socijalnodemokratske fikcije za jednakost rezultata, ali zato premješta diskusiju na ono što prepoznaje kao teorijski i praktički mnogo produktivnije područje: on se usredotočuje na zadaću osiguranja potpunije jednakosti mogućnosti. U modernoj politici ne može se više raditi o projektima skupe države koja jednostavno preraspodjeljuje postojeći dohodak, nego o državi koja se trudi osigurati društvene uvjete u kojima će se smanjivati potreba za preraspodjelom, odnosno koji će pridonositi razgradnji sistemâ socijalnih ovisnosti. Pojednostavljeno rečeno, radi se o onoj principijelnoj razlici koja je prošlih tjedana u drugom kontekstu postala popularna i u Hrvatskoj u obliku poučka o ribi i pecanju.

S preraspodjele dobara na preraspodjelu mogućnosti

U tome je smisao preformulacije socijalnodemokratskog ideala socijalne države u državu socijalnog ulaganja. Ispravnim ulaganjem u ono što Giddens zove ljudskim potencijalom, preusmjerenjem težišta socijalne

politike s preraspodjele dobara na »preraspodjelu mogućnosti« (100) može se, smatraju teoretičari novog lijevog centra, najdjelotvornije reducirati i potreba za preraspodjelom uopće, bez obzira na to obrazlaže li se ta preraspodjela zahtjevima pravednosti ili kao jamstvo za socijalni mir. A za zastupnike paradigme koja želi transcendirati tradicionalnu ljevicu i desnicu, problem pravednog društva ne može se sastojati samo u starom pitanju jesu li dobra pravedno raspodijeljena i kako ih preraspodijeliti, nego prvenstveno u tome kako organizirati društvo tako da se dobra što manje moraju preraspodijeliti. Institucionalni okvir koji bi povećavao jednakost mogućnosti — ili, što je drugi način da se to izrazi, koji bi smanjivao stupanj socijalne isključenosti, pri čemu Giddens zajedno s Blairom kao prioritet u tom kontekstu prepoznaje »obrazovanje, obrazovanje i obrazovanje« (108) — tako bi trebao voditi okončanju sukoba između različitih shvaćanja o distributivnoj pravednosti te ograničenju redistributivne uloge države.

Na kraju i nekoliko riječi o samom hrvatskom izdanju *Trećeg puta*. Pogovor Rade Kalanja vrlo dobro prikazuje teorijski i politički kontekst Giddensove knjige, a nestrpljiviji ga čitalac može s pouzdanjem upotrijebiti i kao njezin sažetak. Prijevod Mirjane Paić-Jurinić odlikuje se očitom brigom za konsekventnost i preciznost u prijenosu smisla izvornika. S nekim bi se prevodilačkim odlukama moglo i sporiti, recimo s kontinuiranim prevodenjem tehničkog termina *welfare* s *blagostanje*, ali takvi detalji na kraju uvijek ostaju stvar slobodne procjene. U recenzijama se nažalost i previše uobičajilo izjavljavanje na prevodiocima, što je dijelom samo još jedan simptom karakterističnog formalizma hrvatskog intelektualnog života, čime se valjda kompenzira žrtvovanje teorijskog *softwarea*, te to ponekad i više govori o recenzentu nego o kvaliteti prijevoda. Prigovoriti se, međutim, svakako treba tome što je tekst očito tek površno korigiran, tako da ima otvorenih navodnika koji se nigdje ne zatvaraju ili zatvorenih zagrada koje se nisu nigdje otvorile itd. Ali ti detalji vjerojatno neće previše omesti zainteresiranu publiku. ■

Treći put je oproštaj od socijalnodemokratske fikcije za jednakost rezultata, ali zato premješta diskusiju na osiguranje jednakosti mogućnosti

vodećih ideologa na taj nacrt programa te i daljnje načelno odbijanje ljevice širom kontinenta na bilo kakav pakt s ekonomijom pokazali su da su jazovi mnogo dublji i da se borba ideja unutar socijalne demokracije i dalje prije zaoštrava nego što bi se smirivala. Mnogi se nisu spremni odreći »keynesijanskog konsenzusa« koji je — kako objašnjava Giddens — počivao na danas prevladanim značajkama industrijskog društva kao što su tradicionalne socijalne strukture, homogeno i slabo kvalificirano tržište rada, dominacija masovne proizvodnje, birokratska država koja kontrolira financijsku politiku i suverenost nacionalnih ekonomija (str. 24). Doduše, godinu dana nakon što je Oskar Lafontaine, nepomirljivi lijevi tradicionalist — koji je dotada, kao ministar financija najjače kontinentalne ekonomije, bio poznat kao »najopasniji čovjek u Evropi« zbog svoje nepopustljive odbojnosti prema modernizaciji filozofije socijalne države — bio prisiljen baciti ručnik i povući se iz politike, može se reći da je lijevi tradicionalizam i u praksi izgubio dosta od nekadašnje uvjerljivosti svoje legitimacijske osnove. Ali što mu krhkijom postaje legitimacija, to se on ponekad čini sklonijim voluntarističkom relativiranju ireverzibilnosti tog procesa. Pokušaji smanjenja javnih izdataka koje poduzimaju vlade lijevog centra i dalje su na meti upravo socijalnodemokratskih tradicionalista, a težnja za strogom nacionalnom kontrolom kapitala u ime očuvanja evropskih rezervata na ljevici je sve jača. Sve to rezultira kaotičnim cikcak smjerom ekonomske politike, pa vidimo kako euru ne mogu pomoći ni brojni pozitivni razvojni pokazatelji, ni relativna stabilnost cijena, pa vjerojatno više ni politika kamata: razlog već kroničnog nepovjerenja u euro-ekonomiju upravo je u notornoj nepredvidljivosti čak i kratkoročnog odlučivanja zbog neprevladane sklonosti zemalja članica intervencionizmu.

Šanse koje se pak otvaraju Hrvatskoj uvelike su uvjetovane baš time kako će se njezina socijalnodemokratska vlada opredijeliti u toj dilemi daljnjeg programatskog razvoja. Moguće je, na-

zirom na to da bi mogla tražiti svoje korijene u regionalnim demokratskim tradicijama. Ali s druge strane i ne mora biti tako, već i zato što govorimo o trenutku u kojemu je vjera u takav srednjoevropski model demokracije već ionako prilično poljuljana, s jedne strane, teškom krizom povjerenja u demokratske institucije u Njemačkoj, a s druge, još i više sudjelovanjem desnih populista u austrijskoj vladi. To bi se sve moglo razumjeti kao jasno upozorenje da karakteristična mješavina »socijalnoga« i »nacionalnoga«, u obliku u kojem se ti koncepti artikuliraju u kontekstu kontinentalne politike, i dalje sadrži latentan faktor destabilizacije demokratskih poredaka. Stoga hrvatski lijevi centar u današnjoj situaciji novog početka, nakon duge povijesti razaranja političkoga, ima dobrih razloga opredijeliti se za taktiku jakog oslonca na »treći put«, s naglaskom na imperativu individualizacije, globalizacije i socijalne modernizacije kao najuvjerljivijim jamstvima protiv opasnosti ponovnog pada u slično rasulo. U prvim je najavama Vlade dosta naznaka da bi zaista moglo biti tako, ali pravi početak tek predstoji.

Ribolovni poučak

Sa svime je rečenim povezan i jedan kontroverzan teorijski problem, problem definicije programatske osnove »trećeg puta«. Što bi, naime, trebalo značiti kada se vizija koju izlaže Giddens naziva »obnovom socijalne demokracije«? Naravno, knjiga doista izlaže teorijske osnove temeljite redefinicije osnovnih postavki jedne po definiciji socijalnodemokratske stranke. Ali što u ovom slučaju znači socijalna demokratičnost, kada je riječ o programu koji najžešće kritike doživljava baš iz staroljevičarskog tabora?

Jedan od dvaju starih putova, put neoliberalnog koncipiranja društvenih odnosa, polazi od pretpostavke da je, da bi se neko društvo smatralo pravedno organiziranim, važno da to koliko pojedinci posjeduju ovisi o njihovu uspjehu u društvu, dakle da su u skladu s time nejednako imućni, dok se neka mjera dirigitirane imovinske jednakosti treba dopustiti samo u onoj mjeri u kojoj je to zaista neophodno, prven-

U sljedećem broju Zareza objavljujemo autoriziranu diskusiju s tribine Neodgovorna moć medija/Odgovorna nemoć kulture koja je održana 17. veljače 2000. u Novinarskom domu u Zagrebu u povodu godišnjice izlazenja naših novina.

Vladimira Spindler

remek-djela, od egipatskog crteža na papirusu do Dalijeve *Mlade djevice samosodomizirane svojom čestitošću*, ne ubrajaju se uvijek u kanon erotskog slikarstva, poseb-

Seks protumačen djeci

Želja za prosvjećivanjem mladeži još je očitija u *Sexikonu*. Sve što zbudjeni tinejdžer treba znati

Zafrkancija o seksu i ratnoj kuhinji

Sve što zbudjeni tinejdžer treba znati o seksu, stalo je na sedamdesetak stranica: od abortusa do pederastije, od gaća do haltera, od kontracepcije do erekcije

Dušan Profeta

Nenad Veličković, *Sexpresionizam. Kratak pregled seksualnog slikarstva; Sexikon. Rječnik seksualnih termina*, Omnibus, Sarajevo, 1998.

Nenad Veličković, *Sarajevski gastronomi*, Zid, Sarajevo, 1999.

Vjerujem da Nenada Veličkovića ljubiteljima dobre proze ne treba posebno predstavljati. Roman *Konačari* i zbirka priča *Davo u Sarajevu* popupili su listom pohvalne kritike, potpuno zasluženo. Veličkovićevu prozu, uz sve nužne pripovjedačke umještosti, karakterizira originalan humor, koji nije ni ironija ni parodija ni humoresknost Kishonova tipa, već nešto što smo u razgovoru skloni nazvati dobrom zafrkancijom. Upravo sklonost zafrkanciji pogonsko je gorivo za nastanak knjiga *Sexpresionizam/Sexikon* i *Sarajevski gastronomi*. Krenimo od seksa.

Seks na slici

Sexpresionizam (Kratak pregled seksualnog slikarstva) i *Sexikon (Rječnik seksualnih termina)* tiskani su u jednoj knjizi, tako da, s koje god strane krenuli čitati, jedna polovina stoji naopačke. Riječ je o tekstovima koji su objavljeni u tinejdžerskom časopisu FAN, časopisu kojem je Veličković glavni urednik. Pojam *seksualno slikarstvo* nećemo naći u knjigama koje se bave likovnom umjetnošću, no autor ga je za ovu knjigu izumio baš zato što će slike tumačiti više u kontekstu prikazane seksualnosti, a manje u kontekstu analize umjetničkog djela. U slučaju *Sexpresionizma* (a kasnije i *Sexikona*) ne smijemo zaboraviti da je riječ o tekstovima namijenjenima tinejdžerskoj publici, onima koji seksualnost tek otkrivaju, pa autorova tumačenja često imaju i edukativnu svrhu. Sedamnaest

no ne čedno zakopčana *Mona Lisa*. Seksualnost koju autor želi protumačiti djeci kategorija je koju, ako znamo gledati, možemo otkriti u osmijehu, u onome što je tek naznačeno, prije nego u onome što je eksplicitno. Veličković upućuje mlado čitateljstvo da misli svojom glavom i ne nasjeda mitovima kojima ga bombardiraju: *Protivno vrviježenom mišljenju i Playboyevim nastojanjima veličina grudi nije njihov najvažnija seksualna osobina. Modeli čija je glava druga stvar koja se na njima primijeti, izazivaju prije saučesne i sazaljenje nego požudu i seksualno uzbuđenje. Grudi nisu pločci, nisu baloni, nisu pernati jastuci.* Pišući o svakoj slici posebno, autor počinje kratkim uvodom o prilikama u kojima je djelo nastalo, te o recepciji — najčešće osudama koje je izazvalo. U eri posvemašnje medijske zakrčenosti raznim golotinjama ono što je nekada izazivalo sablazan, danas djeluje gotovo čedno. Veličković se trudi objasniti zašto su erotične gole grudi na slici *Sloboda predvodi narod*, što zapravo, osim gologa tijela, otkriva naga djevojka s *Doručaka na travi* — subverzivnost u odnosu na važeću ideologiju, erotiku koja izvire iz bunta i želje za slobodom. Jedina zamjerka *Sexpresionizmu* odnosi se na nedostatak predstavnik *druge polovice čovječanstva* — na svim analiziranim slikama uglavnom su manje ili više odjevene *tete*. Iz čisto pedagoških razloga dobro bi im došao i poneki golišavi čiko.

o seksu, stalo je na sedamdesetak stranica: od abortusa do pederastije, od gaća do haltera, od kontracepcije do erekcije. U *Sexikonu* je i više zafrkancije. Veličković parodira sve što se parodirati može. Ponajprije jezik. Na primjer, uz natuknicu *analno saznanje da analiza nije pojam koji označava napredovanje u karijeri postignuto lizanjem, da analitičar nije onaj ko ima proliv, da analgetik nije čepić za skidanje temperature i da ući u anale ne znači biti homoseksualac.* Autora silno zabavljaju novo-komponirani stihovi sa seksualnom tematikom, pa tako podsjeća na refrene poput *Dođi dragi, sama sam u stanu / probat ćemo gumenom membranu.* Dosta materijala nalazi i u suhoparnom, izvještajnom jeziku kojim se o seksu govori naglašeno učeno. Tako je *prirodni b. (lud) svako tibo obostrano dobrovoljno izazivanje bludnog trenja između prirodno ovlažene jedne ženske genitalije i jednog muškog spolovila normalne dužine, u glatkoj posteljini i ležećem položaju njihovih uzajamno vjenčanib i razodjenutih vlasnik, koji nisu u krvnom srodstvu, pri čemu osoba ženskog pola leži na leđima.* Pomislio bi čovjek da autor misli ozbiljno, da nije prije toga pročitao da je bide *inventarna stavka inozemnog hotelskog kupatila, u kojoj žene peru genitalije, a muš-*

karci noge.

Definicije po kojima blud nužno vrše *vjenčana* tijela, a bide predstavlja inventarnu stavku inozemnog hotela žele razotkriti i malogradanski moral i navade, moral koji je nužna poputbina svih uputa koje se u našim sredinama ispod glasa daju mladeži. *Seks u škole!* kličje autor na početku *Sexikona* i zna negdje u dubini duše da zagovara čistu herezu. Vidi dobro da se moral mjeri više međunožjem nego onim što je u glavi pojedinca, jer je tako lakše. Osim veselog pristupa seksu, Veličković natuknicama *abortus, kireta, silovanje, AIDS, spolne bolesti* obrađuje i seksa, postoji razlog zašto autor nesklon ponavljanjima do besvijesti ponavlja riječ *kondom*. Zato je *Sexikon* u prosvjetnom i publicističkom smislu koristan: tinejdžeri će moći saznati o seksu sve što ih zanima, bez nužnosti listanja časopisa s raskrećenim ženama i dvadesetcentimetarskim udovima rastegnutima preko duplerica, odrasli će se pak nasmijati do suza ili zgranuti od užasa. Kaže autor u napomeni na kraju da će većina kritičara naći ove tekstove nedovršenima, površnim i nesistematičnim, te obećaje poboljšanja u budućim izdanjima. Jedina veća uočljiva zamjerka ove kritičarke odnosi se na malobrojne natuknice koje objašnjavaju izraze na *novobrvatskome*. Pa kaže: *autoštop, (na novobrvatskom) štopati se u autu. Moram priznati da to prvi put čujem, ili sam već dobroano oglušila od raznih zrakomlata.*

Čari ratne kuhinje

Tekstovi iz *Sarajevskih gastronomi* objavljeni su u časopisu *Dani*, od 1994-1996, a govore uglavnom o porijeklu i praktičnoj upotrebi namirnica koje su činile temelj prehrane Sarajlija u vrijeme opsade. Poglavlja koja obrađuju svaku namirnicu posebno počinju skečevima tipa *Crne Guje o životu i prehranbenim navikama na dvoru kralja Tvrtka*, nastavljaju se kraćim opisom *podrijetla namirnice* te opisom kako se ona koristi u ratnim i mirnodopskim uvjetima. Epizode iz povijesti sarajevske ratne kuhinje balansiraju između tragičnosti i komicnosti. Glavni opskrbljivač hranom bile su razne karitativne udruge, a njihova se pomoć često sastojala od konzervi starijih ili za ratne uvjete potpuno egzotičnih namirnica, poput kamiona svježeg kvasca. *Germa je u humanitarnoj pomoći stizala u ogromnim količinama. Bilo je dana kad su domaćinstva imala više kvasca nego brašna.* Kamioni kvasca kad nema brašna podsjećaju na onaj uzvik o kruhu i kolačima bahate kraljice koja je skončala pod giljotinom.

U sarajevskoj priči isporučitelji kvasca nisu završili na giljotini. Funkciju njihova obezglavljivanja danas su preuzeli pisci poput Veličkovića, potpuna povijest opsade, povijest u kojoj je sve važno, tek se piše. A u tu povijest osim strahota ulazi i to što se jelo. Veličković ne piše o užasima kojima je nesumnjivo svjedočio, nego o naporima koji su se ulagali da se tijekom opsade sačuva ljudskost. *Gastro iz gastronomi* znači traženje gastronomskog užitka, ne pukog zadovoljenja gladi. Goli kvasac se za nuždu mogao jesti takav kakav jest, ironično zvuči — bogat je vitaminom B. Piše Veličković kako su se iznalazili načini da se od njega napravi namaz, da se njime opere rublje, da se pokuša živjeti, a ne samo preživjeti. Veličkovićevi zapisi o prinudnoj ratnoj prehrani pokazuju da je svako zlo ipak za neko dobro — umješnost stvaranja nečega iz ničega naslijeđena iz razdoblja umješnosti preživljavanja u socijalizmu dovedena je u ratnim danima do savršenstva. O tome kako smo uz smijeh uspjeli preživjeti komunizam pisala je Slavenka Drakulić. Veličkovićevo knjiga bavi se golim preživljavanjem, i to u ratu, ne u komunizmu, ali humor opet ostaje komponenta nužna za preživljavanje. Karikiranje života na dvoru kralja Tvrtka nije samo duhovita dosjetka, nego služi i kao upozorenje kuda nas može odvesti pumpanje nacionalnih mitova. *Kralj Tvrtko nije zapošljavao dvorske budale, jer je na dvoru imao već previše ministara.* — tako počinje prvi tekst o hrani zvanj konzerva (nije važno što je u konzervi). Do veze između Tvrtkova dvora i konzerve može se doći Ecovim naputkom iz *Foucaultova klatna*, koje kaže da se ama baš svaki pojam može povezati s drugim preko lanca od pet međupojmova. Kao primjer daje Platonu i svinju (rekonstrukcija prema sjećanju: svinja-čekinja-kist-slikarstvo-manirizam-ideja-Platon), a mi ćemo zaključiti s nizom koji povezuje kralja Tvrtka i konzerve: kralj Tvrtko-voda naroda-budala-rat-preživljavanje-hrana-konzerva.

Veličkovićevo ratna (*Sarajevski gastronomi*) i mirnodopska publicistica (*Sexpresionizam/Sexikon*) tvore logičan niz. Hrana, rat i preživljavanje usko su povezani pojmovi, a nakon rata treba povesti računa o onoj *mladariji* koja je preživljavanje dobro svladala, a sada je treba poučiti užitku, obrazovati ih u svakom pogledu tako da postanu dio svijeta. Ovaj se autor prihvatio škakljive teme — seksa i pokazao da se zna zafrkancijati na svoj račun i račun svojih sunarodnjaka. Knjige koje potpisuje nikako nisu puka *zafrkancija*. ☐

Knjižara Meandar

Opatovina 11,
HR-10000 Zagreb
tel/fax: 01 4813323
e-mail: meandar@zg.tel.hr
http://www.meandar.hr

najprodavanije knjige od
18. veljače do 25. veljače 2000.

fiction

- Margaret Atwood: *Modrobrada*, Znanje, Zagreb, 190,00 kn (sníženo 171,00 kn)
- Ozren Kebo: *Sarajevo za početnike*, Feral Tribune, Split, 100,00 kn (90,00 kn)

non fiction

- Igor Mandić: *Prijapov problem*, Arkzin, Zagreb, 120,00 kn
- Petar Luković: *Godine raspada: Hronika srpske propasti*, Feral Tribune, Split, 180,00 kn (snížena cijena 155,00 kn)
- Krešimir Bagić: *Umijeće osporavanja: Polemički stilovi A. G. Matoša i Miroslava Krležje*, Naklada MD, Zagreb, 160,00 kn (sníženo 128,00 kn)

Knjižara Meandar osim na vlastita izdanja čitateljima Zareza omogućuje popust 10-30% na knjige, umjetničke kataloge i časopise hrvatskih i bosanskih nakladnika: BOSANSKA KNJIGA, DEMETRA, DURIEUX, DRUŠTVO POVJESNIČARA UMJETNOSTI, FERAL TRIBUNE, FIDAS, FILOLOŠKO DRUŠTVO Filozofskog fakulteta Zagreb, GALERIJE GRADA Zagreba, HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA,

- José Saramago: *Ogled o sljepoći*, SysPrint, Zagreb, 145,00 kn
- Charles Bukowski: *Tragedija lišća*, Matica hrvatska, Zagreb, 180,00 kn
- Brane Mozetič: *Andeli*, Meandar, Zagreb, 75,00 kn
- Grupa autora: *Rat u brvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Naklada Jesenski i Turk-Dani, Sarajevo
- S. P. Novak: *Povijest brvatske književnosti 3 dio*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 490,00 kn s popustom 392,00 kn)

IRIDA, IZDANJA ANTIBARBARUS, IZDAVAČKI CENTAR RIJEKA, KLOVIĆEVI DVORI, KONZOR, KRUKA, LUNAPARK, MARJAN EXPRESS, Međunarodni centar ITI, MH Dubrovnik, MH Osijek, MOZAIK KNJIGA, NAKLADA CID, NAKLADA MD, NAPRIJED, NOVA STVARNOST, POLITIČKA KULTURA, SARA 93, STARI GRAD, ŠKOLSKA KNJIGA, V. B. Z., ZAVOD ZA ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ZID — Sarajevo, ZNANJE

KNJIŽARA MEANDAR — MJESTO VAŠE INTELEKTUALNE UTJEHE

Fenomenologija logorskog života

Ishodište priče je novinarsko istraživanje; opis središnjeg događaja — silovanja glavne junakinje — preuzet je iz autoričina intervjua sa silovanom ženom

Gordana Crnković

Slavenka Drakulić, *Kao da me nema*, Feral Tribune, Split, 1999.

»Svi književni 'izmi', koji su zalutali u domaće književne krajeve, došli su izvana. Uključujući i postmodernizam. Jedini autentični, domaći, književni 'izam', koji raste prirodno kao korov i zahvaljujući kojemu mala književnost i dalje opstaje jest — sadomazohizam«. Tako piše Dubravka Ugrešić u uvodnoj napomeni za svoju, kako je sama žanrovski određuje, pedagošku poemu naslovljenu *Ministarstvo boli* (časopis *Bastard*, prosinac 1998), precizno određujući okolnosti koje su u bitnome odredile opus jedne druge spisateljice, Slavenke Drakulić. Upravo Slavenka Drakulić sredinom osamdesetih godina odlično je poznavala zapadne trendove i pomodne teme, koje su postale važnom inspiracijom njezine uzorne karijere feminističke spisateljice. Počela je kao novinarka, nastavila esejima o feminizmu, da bi romanima ispisala paradigmatičnu putanju ženskog diskursa, tematizirajući ženu u bolesti (*Hologrami straha*, 1987), traumatičnost ženskog sazrijevanja i odnosa s majkom (*Mramorna koža*, 1988), granice seksualnosti i ljubavničke posesivnosti (*Božanska glad*, 1995). Ipak, opus Slavenke Drakulić više je od stereotipnog feminističkog diskursa, ona uspješno izbjegava zamku autobiografske samodopadnosti, uvijek problematizira žensku perspektivu, iskazujući gdje kad nešto ironije prema ograničenosti ženskog senzibiliteta. Nije li u romanu *Božanska glad* kanibalizam mišljen kao ironijsko dokinuće vladavine senzualnosti? K tome, Slavenka Drakulić doista se vješto snalazi u umijeću pripovijedanja, ostvaruje samosvojan spoj prostudirane kompozicije teksta i stilske jednostavnosti, s lakoćom vezuje pripovjedne i esejističke segmente u tekst.

Autentičnim, domaćim, sadomazohizmima Slavenka Drakulić najviše se bavila u devedesetima, u trima knjigama eseja koje je objavila na engleskome i koje hrvatska publika poznaje iz dajždžestirnoga Feralova izdanja (*Kako smo preživjeli*, 1997). U tim

esejima autorica se detaljno zabavila (ženskom) svakodnevicom na jugoistočnom rubu Europe, u socijalističkom i ka-

venke Drakulić, ona je urbana djevojka, opsjednuta ženskim predmetima i svjetonazorom ženskih časopisa. U poglavlji-

snije u ratnom i poratnom razdoblju, ostvarivši svojevrstnu fenomenologiju običnog života, kao odličnu predradnju koju je koristila i u dvama posljednjim romanima, *Božanskoj gladi* i *Kao da me nema*. Senzibilno i prožeto duhom crnog humora, razumijevanje uloge predmeta u ženskom životu spasilo je knjigu *Kao da me nema*, roman koji nije bilo moguće napisati, potaknut novinarskim istraživanjem, gradom prikupljenom za knjigu svjedočanstava o masovnim ratnim silovanjima, dakako iz perspektive žrtvi.

Pripovijedanje ratnog iskustva

Roman o temi koja se, tvrdi autorica, ne da novinarski obraditi, počinje i završava u Karolinskoj bolnici u Stockholmu, u ožujku 1993: počinje mržnjom i snom o osveti, a završava u trenutima kada protagonistica odustaje od mržnje i osvete i osjeća nagovještaj zaborava. Uokvireno trenutkom samospoznaje, koji ujedno za protagonisticu otvara moguću budućnost, pripovijedanje prati junakinju od svibnja 1992. godine kada je odvode u logor, pa do sretnih okolnosti koje je upućuju prema Švedskoj. Roman je ispričovijedan u 3. licu, ali donekle iz vizure glavne protagonistice; pripovijedanje prati kronologiju njezina ratnog iskustva i ujedno pripovjednim strategijama slijedi njezinu unutrašnju kaotičnost. Vremenske razine se isprepleću, javljaju se sjećanja na djetinjstvo, pitanja i dvojbe, komentari iz kasnije, švedske perspektive, ovi potonji istaknuti su i tipom slova, dakle iz perspektive autorefleksije, kada kaotična zbivanja napokon poprimaju oblik priče i kada se dokidaju dvojbe o nemogućnosti govorenja o proživljenom užasu.

Ishodište priče je novinarsko istraživanje; opis središnjeg događaja — silovanja glavne junakinje — preuzet je iz autoričina intervjua sa silovanom ženom, autentičnog novinarskog teksta, našoj publici dostupnog u knjizi *Kako smo preživjeli*. Roman je istodobno napisan u dijalogu s piscima logoraške literature (najviše se uočava lektira Jorgea Sempruna). Treći utjecaj kao da se najviše primjećuje: u duhu suvremenog holivudskog imaginarija, ili suvremene medijske slike svijeta, gamilanjem prizora nasilja nehotice se gubi željeno djelovanje na čitatelja. Naposljetku, glavna junakinja je tipična protagonistica u opusu Sla-

ma o »ženskoj sobi«, tj. vojničkom bordelu naglašeni su nabrajanje i opis ženskih predmeta (šminke, rublja, higijenskih i drugih potrepština), što taj dio knjige približava autoričinim, uglavnom esejističkim tekstovima koji su zaokupljeni svojevrstnom fenomenologijom ženske svakodnevice. Upravo kao i junakinje drugih autoričinih romana protagonistica knjige *Kao da me nema* u jednom trenutku sanjari o ubojstvu muškarca, svojeg antagonista, što za razliku od junakinje *Božanske gladi* neće ostvariti. Pripovijedanje o logoraškom razdoblju određeno je odsustvom dvaju važnih predmeta, ogledala i sata. Semprunovski motiv života u logoru kao života bez ogledala, dakle života bez lica, autorica će iskoristiti dvostruko: ogledalo je predmet koji određuje žensku svakodnevicu, no istodobno omogućuje prepoznavanje sebe u Švedskoj, dakle samospoznaju koja slijedi tek razrješenjem etičke dvojbe koja je okosnica romana. Sat, koji su junakinji oteli kao ratni plijen, opsosivna je tema autoričina opusa. On je uvijek zaokupljen stanjima koja protagonistice izbacuju iz uobičajene kronologije i rutine (bolest, strast, rat) i romaneskne tehnika pogodnih za tematiziranje tih bezvremenskih zona. Pripovijedanje o ratnom iskustvu bitno je određeno gubitkom sata, »neprekinuti tijek vremena za nju više ne postoji, samo izdvojeni trenuci koje je nemoguće povezati u smisaonu cjelinu«, koju ideju dosljedno slijedi i isprepletanje različitih vremenskih razina unutar teksta.

Aktualni kontekst

Čitatelj koji svoju lekturu odabire iz aktualne hrvatske izdavačke produkcije možda je nedavno posegnuo za još jednim Feralovim izdanjem, *Velikom bilježnicom* Agote Kristof. Roman mađarske emi-

grantice koja od 1956. godine piše na francuskom, govori o sazrijevanju u ratno doba; roman hrvatske feminističke spisateljice pripovijeda o gorkim logorskim iskustvima mlade urbane Muslimanke. Slavenka Drakulić insistira na nemogućnosti dokumentarističke knjige o silovanju u logoru, odlučuje se zato za fikcionalizaciju, prožetu esejističkom eksplicitnošću; Agota Kristof odabire postupak pseudoizvještavanja, nastoji ostvariti istinitost, objektivnost, vjeran opis činjenica, zato što su »riječi kojima se izriču osjećaji vrlo neodređene«, ali same činjenice o kojima ona govori graniče s nadrealnim. Oba romana zaokupljena su načinom na koji rat destruiira seksualnost i etička načela. *Velika bilježnica* ispričovijedana je iz perspektive dvojice dječaka blizanaca, čije sazrijevanje u urbanoj sredini naprasno zamjenjuje borba za preživljavanje u ratnim uvjetima. Za Agotu Kristof rat je doba koje ruši seksualne i druge tabue, vladajuće etičke kanone, uobičajenu podjelu na dobro i zlo; osobna priča svakog od niza upečatljivih likova u ovom romanu otvara zasebnu etičku dvojbu, nerijetko između različitih varijanti zla. U ratnim okolnostima likovi Agote Kristof i sami postaju morbidni, a trenutak dobrote najviši je etički cilj koji mogu ostvariti. Svijet jedinog ratnog romana Slavenke Drakulić bitno je siromašniji; autorica se priklanja konvencionalnoj divinizaciji žrtve, a okosnica priče je kršćanska etička dvojba između mržnje i oprosta, osvete i zaborava. Taj osnovni stereotip prate i drugi: stereotipna je priča o tome kako glavna junakinja zavodi kapetana, upravitelja logora, da bi osigurala povlašten položaj među logorašicama. Insistirajući na nemogućnosti izdvajanja osobne ratne priče, autorica ne uspijeva kreirati zanimljive likove ni epizode. Više je generalizacija, o sebičnosti, samoživosti logoraša, o strahu od nade, o nemogućnosti govorenja o rat-

nim iskustvima. Dojam banalnosti osobito potiče precizno vremensko-prostorno situiranje u nedavnu hrvatsko-bosansku zbilju. Neke se stranice doimaju kao novinska reportaža, i to prosječna ili informativna razglednica adresirana zapadnom čitatelju: nepotrebni su detaljni opisi života izbjeglica, izgleda logora, izgleda Zagreba u ratno doba i njegove atmosfere, nižu se općepoznate činjenice i opća mjesta, čak o televizijskom programu (»svaka je druga pjesma o Hrvatskoj«), bez originalnih zapažanja. Čak i ako pristane na simplifikacije koje proizlaze iz vezanosti romana za dnevno-publicističku sliku svijeta, domaći čitatelj teško će se oteti dojmu da je tema rata u BH u domaćoj publicistici otvorila kompleksnije dvojbe od tematiziranih u ovome romanu.

Činjenica da je poticaj za ovaj roman nastao u novinarskoj profesiji zacijelo je pogodila autorskoj površnosti. Sličnosti osobnih priča bivših logoraša potaknule su autoricu da odustane od knjige svjedočanstava, ali pokušaj fikcionalizacije kao da je zadržao cilj novinarskog teksta: upozoriti na problem, probuditi u čitateljstvu suosjećanje za patnju žena u ratu. Taj zadatak, bukvalno shvaćen, jednostavno je nespojiv s duhom romana kao književnog žanra. Svoju priču *Ministarstvo boli* Dubravka Ugrešić je ne bez autoironije nazvala didaktičnom poemom, aludirajući na svojevrstnu autorsku nemoć u agresivnim zbiljskim okolnostima, kada pisac ne uspijeva umaknuti sklonosti da se upusti u autorski neplodonosan posao, fikcionalizaciju teza. U tu zamku upala je knjiga *Kao da me nema*, lošiji među romanima Slavenke Drakulić. Ipak, knjiga koja je pred nama čita se kao uzbudljivo i napeto štivo, ponajprije zahvaljujući autoričinu umijeću pripovijedanja i njezinu kulturnom snalaženju u svim aspektima romaneskne forme, a usprkos surovoj banalnosti ispričovijedane priče. ■

U sljedećem broju *Zareza* objavljujemo autoriziranu diskusiju s tribine *Neodgovorna moć medija/Odgovorna nemoć kulture* koja je održana 17. veljače 2000. u Novinarskom domu u Zagrebu u povodu godišnjice izlazenja naših novina.

Starice kroz prozore!

Harms je mnoge tekstove napisao na matrici drugih književnih djela iz prošlosti i na njima uspostavljene smislovima, i to redovito u parodijsko-ironičnoj maniri

Katarina Luketić

Daniil Harms, *Sasvim obične besmislice: priče, drame, pjesme, traktati, pisma, dnevnici, bilješke i crteži, odabir i prijevod Irena Lukšić, Šareni dućan, Koprivnica, 1999.*

»Mene zanima samo besmislica; jedino to nema nikakvog praktičnoga značenja. Mene zanima život samo u svome smiješnom očitovanju.« Tim gotovo manifestnim riječima napisanim 1937. godine Daniil Harms sam je možda najbolje odredio vlastitu poetiku, poetiku čije su ključne riječi upravo besmisao, nelogičnost, apsurd, negacija, destrukcija, izokretanje. Uostalom sintagma *bitka sa smislovima* — preuzeta iz stiha Harmsove pjesme *Molitva prije sna* koji glasi »Ti jedini prosvijetli me Gospodine / na putu stihova mojih / Probudi me snažnog za bitku sa smislovima« — ne samo da je njegova umjetnička parola, nego i drugih pisaca koji su dvadesetih i tridesetih godina u Sovjetskom Savezu djelovali u skupini OBERIU. Stoga je sasvim opravdano upravo navedeni citat stavljen kao svojevrsan moto na početak knjige Harmsovih tekstova pod nazivom *Sasvim obične besmislice* koje je odabrala i prevela Irena Lukšić. Riječ je o zbirici priča, drama, pjesama, traktata, pisama, dnevnika, bilješki i crteža dosada uglavnom nedostupnih na hrvatskome jeziku i za ovu priliku sakupljenih iz raznih časopisa i izdanja piščeve ostavštine, koji su se namnožili posljednjih godina. Unatoč takvoj žanrovskoj različitosti zastupljenih tekstova, opasnost od neujednačena izbora smanjena je na minimum, već i zato što se radi o autoru čija su djela stilski prilično koherentna i semantički isprepleta na te kao takva ne pretpostavljaju čvrste klasifikacijske okvire i stroge uređivačke kriterije. Tako uistinu nije važno kojim redom čitamo te tekstove, hoćemo li nakon drama i vodvilja čitati poeziju, a nakon dnevnika priče, jer Harmsovi se radovi mogu razumjeti i kao poglavlja jedne velike knjige, kao dijelovi jedinstvena literarnog prostora koji je smješten s onu stranu uvriježenih predodžbi o fikcionalnome i zbiljskome, logičnome i iracionalnome. Svijet Harmsovih književnih djela tako je na osobit način nadređen svijetu stvarnosti i donekle je sličan realnosti u Carrollovoj *Alisi u Zemlji čudesa*, pa ako tamo zec u fraku pije čaj, a igrače karte idu u vojni pohod, ovdje starice jedna za drugom lete kroz prozore, a da se tome nitko osobito ne čudi.

Tolstoj s kahlicom i kontrarevolucionarna zavjera

Književna sredstva kojima se Harms služi u razobličavanju *smislova* vrlo su različita i dijelom nepoznatljiva u kontekstu tadašnjih poetičkih *izama*, osobito dadaizma. U nastavku izdvojit ćemo nekoliko dominantnih točaka te, nazovimo je, *Harmsijade* koje se jasno iščitavaju i iz knjige *Sasvim obične besmislice*. U prvom redu to je Harmsov odnos prema tradiciji i mimetičkim oblikovnim modelima kao zavjetu realizma, a zatim i određeni pojavama u društvu koje se re-

flektiraju na literarnu produkciju vremena. Krenemo li od posljednjega, uočavamo da je velik dio svojih tekstova Harms napisao kao ironičko-groteskni komentar

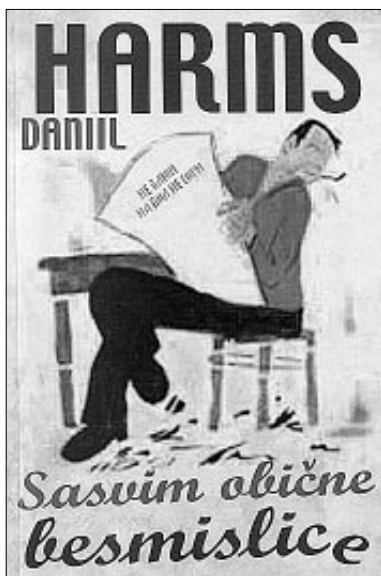
o logike dramskog sukoba; u poeziji o razaranju smislene organizacije pjesme i slično. Pri tome Harms se služi groteskom, satrom, crnim humorom, realiziranim

u nekoliko slučajeva usporediti postojeće prijevode, odnosno način na koji su dvije spomenute prevoditeljice *interpretirale* identičan tekst. Tako pomalo začuđuju česta nepodudaranja u njihovim prevodima, i to, primjerice, u glagolskim vremenima, licima (jedna Harmsnov moto na početku Harmsove priče *Starica* prevodi kao *I među nama se odvija sljedeći razgovor*, a druga *I između njih teče sljedeći razgovor*) te pojmovima (kod jedne je nešto *hajka*, a kod druge je ista stvar *basna*). Uz to D. Ugrešić preferira ekspresivnija jezična rješenja i izraženu ritmičnost, a I. Lukšić više ujednačenu intonaciju sintakse i pojedine izraze koji nisu učestalo u upotrebi (kao recimo *komad* za kazališnu predstavu što je osobito zbunjujuće ako je ta riječ ujedno i naslov teksta, ili pak *maslenica* za posudu za maslac), previdajući ponegdje neke vrlo jednostavne stvari, kao, primjerice, to da se imenice na njemačkome pišu velikim početnim slovom.

No ostavimo te prevoditeljske nedoumice i vratimo se citatu s početka ovoga napisa, a i s početka knjige *Sasvim obične besmislice*. Naime, u *interesu za besmislice*, koji Harms u knjizi ističe, zanimljivo je na koji se način njegovo razumijevanje smislenosti i besmislenosti, te s time povezanih kategorija važno/nevažno, visoko/nisko, trajno/prolazno, odrazilo na njegovo viđenje — u književnosti temeljnog — odnosa fikcije i stvarnosti. Tako umjesto u satirično-parodijskoj literaturi česta principa zrcaljenja između tih kategorija i jasna uspostavljanja *ekvivalenata* na osi književnosti i osi života, u Harmsovim se slučajevima svaka hijerarhija izgubila, izravna suodnošenja zamutila, a mogući literarni

svjetovi preklapili. To dobro ilustrira narav i žanrovski otklon njegovih dnevnika iz zapisa iz knjige *Sasvim obične besmislice*; naime dnevnička forma općenito pretpostavlja jaču faktografsku utemeljenost i izravnu vezu sa stvarnošću, zbog čega se dnevnik nerijetko smatra hibridnim žanrom smještenim između literarne fikcije i gola svjedočanstva. Kod Harmsa je zanimljivo da se na formalnom planu njegove dnevničke bilješke ne razlikuju od njegovih *čisto književnih* djela — jednako nizanje događaja bez povezivanja, jednaka koncentracija na naizgled banalno i ništavno te jednako začudan efekt koji iz toga proizlazi. Stvarni život zabilježen u dnevniku tako postaje jednako besmislen kao i izmišljeni život ispisan u književnom djelu. U to Harmsovo balansiranje na rubovima realnoga dobro se uklapaju i njegove akcije u stvarnosti — odjela u stilu Sherlocka Holmesa, upadljivo ponašanje, pozdravljanje svjetiljki na ulici, polijevanje publike čajem na književnim večerima itd. — odnosno insistiranje na tome da i *osoba može postati umjetničko djelo*.

Kao što je pretpostavka književnosti dovođenje u red određena jezičnog materijala i njegovih *smislova*, tako u stvarnom životu događajima i pojavama redovito nastojimo dati neko dodatno, *dublje* objašnjenje. U oba slučaja riječ je o uspostavljanju *smislova*, veza i odnosa koji u goloj pojavnosti/predmetnosti možda ne postoje, odnosno o proizvodnji *viška značenja*. U svojim djelima Harms se zaustavlja upravo tamo gdje se stvari počinju tužiti i povezivati pokazujući nam život ogoljen od *viška značenja*, *viška smislova*, i to podjednako život izmišljenih osoba, kao i vlastiti život. ☐

metaforama, formom *skaza*, raznim oblicima *snižavanja* u tragovima naslijeđenim iz smjehovne tradicije srednjovjekovlja. Ponegdje će simulirati dječji izraz i infantilno pripovijedanje (spomenimo da je Harms prvi put uhapšen 1937. godine upravo pod optužbom za »kontrarevolucionarnu zavjeru u oblasti dječje književnosti«), uvesti namjerna ponavljanja, inzistirati na nedosljednostima i mijenjati likovima imena kako se sjeti, a umjesto izgradnje teksta na uzročno-posljedičnim principima uvesti *slučajnost* kao načelo *par excellence*.

Balansiranje na rubovima realnoga

Sve navedene osobitosti Harmsova pisanja, zahvaljujući šarolikom izboru tekstova, čitatelj može jasno slijediti u knjizi *Sasvim obične besmislice*. Što se tiče umješnosti i točnosti prijevoda te moguće usporedbe s drugim Harmsovim djelima dostupnim na hrvatskome — kao što su *Slučajevi*, *Nule i ništice*, *Elizaveta Bam* i drugi, uglavnom u prijevodu Dubravke Ugrešić koja je, uz Aleksandra Flakera kao prvog Harmsova prevoditelja (u časopisu *Mogućnosti* 1968), najzaslužnija za popularnost toga pisca na našem prostoru — valja reći da je semantičku točnost prijevoda Irena Lukšić teško provjeriti zbog nedostupnosti originala. Moguće je tek

DJELA MILANA KUNDERE

Nepodnošljiva lakoća postojanja • Smiješne ljubavi • Šala Oproštajni valcer • Život je drugdje • Knjiga smijeha i zaborava Besmrtnost • Jacques i njegov gospodar • Umijeće romana

Milan Kundera: NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA POSTOJANJA
tvrdi uvez, 400 stranica, format 195x115 mm

...jedna od najljepših i najčudnijih ljubavnih priča koje smo ikada pročitali.

Maurice Nadeau, La Quinzaine littéraire

Roman univerzalne važnosti.

Italo Calvino

Glazba: Kunderin esencijalni element. Ne samo zato što poznaje glazbu kao rijetko tko, nego zato što svoje knjige konstruira poput glazbene partiture.

Dominique Fernandez, Express

NARUŽBENICA

kojom naručujem _____ primjeraka knjige *Nepodnošljiva lakoća postojanja* autora Milana Kundera po cijeni od 160,00 kn po primjerku. S popustom od 10 % uz priloženu narudžbenicu cijena je 144,00 kn po primjerku*.

Odabirem sljedeći način plaćanja:

pouzećem prilikom preuzimanja (vrijedi samo za RH)

općom uplatnicom uplatiti iznos na žiro račun Meandar d.o.o. broj 30105-603-21121; svrha doznake *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, te kopiju uplatnice zajedno s narudžbenicom poslati u kuverti na adresu: Meandar d.o.o. Opatovina 11, 10000 Zagreb

predračunom (samo za pravne osobe)

IME I PREZIME I JMBG: _____

Ulica i broj: _____ Grad i poštanski broj: _____

Tel/fax: _____ potpis: _____

*poštarina uračunata u cijenu

Narudžbenicu izrezati i poslati na adresu:

Meandar - Knjižara i naklada
Opatovina 11, 10000 Zagreb
tel/fax: 01 4666437, 01 4813323, e-mail: meandar@zg.tel.hr

k r i t i k o

Polemično o Vihoru i generalima

Vrijedi izraziti vjeru u to kako nekom general-glazbeniku više neće biti od presudne važnosti zabranjivati časopis koji pokušava odgovoriti na važna pitanja novije hrvatske povijesti

Grozdana Cvitan

Polemos 3-4, Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.

Nakon izlaska najnovijeg broja časopisa *Polemos* najprije vrijedi izraziti vjeru u to kako nekom general-glazbeniku više neće biti od presudne važnosti zabranjivati časopis koji pokušava odgovoriti na važna pitanja novije hrvatske povijesti. Jer suradnici *Polemosa* i ovom su se prigodom potrudili oko prikupljanja nekoliko zanimljivih tekstova koji bi mogli pobuditi pozornost javnosti šire od one uobičajene za jedan sociološki časopis.

Naslovni tekst najnovijeg broja *Polemosa* rad je Vlade Hodalja *102. brigada Hrvatske vojske u operaciji Vihor 1991. godine*. Za one manje upućene riječ je o brigadi o čijem je dijelu djelovanja u ratu u prosincu 1991.

godine već bilo zabranjeno pisati (bila je to prešutna zabrana, a informacije nedostupne) pa su analize i razgovori započeti

nute brigade ostali uglavnom nisu bili sa svojim jedinicama (riječ je o višem zapovjednom kadru), da cijela jedna brigada

mentaciji, jer zbog brzine organiziranja (zahtjev tajnosti) on predmnijeva kako su dijelovi cijelog plana još samo u nekim glavama. Računajući na mentalitet bilo bi realno očekivati da će ovome tekstu stići i neka suprotna mišljenja. Ne stignu li, bit će to potvrda da je Hodalj na točnom putu, ali i da je stiglo vrijeme u kojem je o dogođenom moguće razgovarati bez tutorstva, zataškavanja, krivih navoda i glasina. Možda bi bilo dobro u sljedećim analizama govoriti o ulozi 2. brigade čiji su članovi nastojali ispuniti svoje zadaće, o onima koji se na različitim dijelovima bojišta nisu pokolebali i kad te i druge analize budu gotove, ponoviti simulaciju na vojnom učilištu. Možda bi se tada bolje zaključivalo. Uostalom, mnogi od onih momaka koji su tada u panici napustili bojišnicu ili preplivali rijeku završili su kod psihijatara ili u osobnim dvojbama. Nije to bilo pitanje promijenjenih uvjeta života jer mnogi mladići iz Zagreba »bačeni« u rat nisu bili ni šminkeri ni trkači. Štoviše, bili su junaci (iako je to zabranjena kategorija Domo-vinskog rata osim u slučaju nekih mrtvih ljudi). U ime intimnih dvojbi običnih vojnika koji nisu išli u rat da bi bili dezerteri i od kojih se većina kasnije znala vratiti na bojišnice bilo bi pošteno da zbivanja u prosincu 1991. godine na Kupi i akcija *Vihor* dobiju svoje najistinitije moguće tumačenje.

Nekrofilija i generali

Nadati se je kako tema *Vibora* i 102. brigade neće sasvim zasjeniti ostale tekstove u *Polemosu* broj 3-4, posebice onaj Muradifa Kulenovića naslovljen *Nekrofilija i generali* u kojem autor analizira određene pojav-

nosti nekrofilije kao psihijatrijske teme o kojoj je u Hrvatskoj vrlo malo pisano. Ovo je istraživanje bitno zbog toga što je »sve što se zbiva u području destrukcije, nasilja, agresije i svih drugih oblika međuljudskih obračuna skoro uvijek u pitanju intimne potrebe pojedinaca. Što moćniji, to su strašniji, a što slabiji, to su zlokobniji i skloniji krajnje bizarnim zločinima«. Analizirajući ratne pojavnosti u kojima je smrt dominantna Kulenović posebno upozorava na činjenicu »da zločine treba preduhitriti, a to se može ako se na vrijeme razobličiti nekrofilne sklonosti vođa«.

Možda upravo spomenutu studiju podcrtava *In memoriam* kojim počinje najnoviji broj časopisa *Polemos*, a posvećen je jednom 26-godišnjaku, bivšem pripadniku HV-a, sudioniku jedne prošle ankete (*Psibička trauma i zlouporaba droga među pripadnicima hrvatskih borbenih postrojbi*) i mladiću koji je prošle godine umro od prekomjerne količine heroina!

Od ostalih tema i istraživanja u najnovijem broju *Polemosa* treba istaknuti da se nastavljaju razmatranja o protupješačkim minama, problemi povratka raseljenih i izbjeglih, problemi invalida, ali i pitanja visoke politike, stanje borbenog morala ruske vojske u Čečeniji i mnoga druga. S engleskog je prevedeno razmatranje američkog povjesničara Jamesa D. Sadkoviča *Klimavi početak: Što možemo naučiti iz disolucije Jugoslavije?* u kojem autor razmatra kako se stvarala slika o zadnjem ratu na ovim prostorima i kako su se pri tome ponašali veliki igrači (EU, OSCE, NATO...) u upravljanju krizom — tema koju se iz raznih razloga naučilo zaobilaziti. ■

mnogo kasnije. Možda nije neuputno osvrnuti se na te davne zabrane u svjetlu činjenice kako je zapovjedništvo brigade imalo ambiciozne potrebe sazivati press-konferencije i podsjetiti na sebe i kad to nije bio običaj ili dok su drugi i dalje »gulili« po bojišnicama. Teško se oteti dojmima kako je i najnoviji tekst u *Polemosu* pisan s određenom dozom pristranosti ili bar puno većih simpatija za jednu od strana u lancu od zapovjedništva do vojne pričuve i logistike. U svakom slučaju i dalje je zamjetna nedovoljna obaviještenost koju i autor priznaje. Naime, skoro na svakoj od četrdesetak strana spominje se nedostatak izvješća, nepoznati elementi akcije, nejasni rezultati, nerazumljivi potezi koje nitko naknadno nije učinio razumnima. Možda bi slika bila donekle drukčija (u što je teško vjerovati s obzirom na rezultat) da je riječ o analizi ukupne akcije *Vihor*, ali autor je svoje istraživanje koncentrirao na ulogu 102. brigade u akciji.

Istina o 102. brigadi

Ono što je danas moguće javno reći to je da mnoge zadaće u cijeloj akciji nisu napravljene, da se panika dogodila (ali ne samo 102. brigadi), da osim zapovjednika 1. bojne spome-

(10. brigada) nije ni pokušala ući u akciju (pa je nitko nije ni ogovarao), da nitko nije donosio dobre zapovijedi tijekom akcije koje bi popravile propuste i omogućile izvršenje zadaća i spašavanje ljudi. Danas, kad više nema vrhovnika koji je navodno telefonskim pozivima generalima zabranjivao polemike, možda je moguće očekivati nova rasplamsavanja i raščišćavanja jedne tragične akcije i nespjeha u vrijeme kad je Hrvatskoj vojsci to najmanje trebalo. Možda bi polemika konačno mogla odgovoriti i na nejasnoće za koje autor Hodalj i pored uvida u dostupnu dokumentaciju ne nalazi odgovore. Možda nije sve u nedostupnoj doku-

EDUCA Nakladno društvo, d.o.o. Božidara Magovca 9, 10010 Zagreb

Louise Stoll i Dean Fink: *Mijenjajmo naše škole, Kako unaprijediti djelotvornost i kvalitetu škola, 2000, 272 str., ISBN 953-6101-36-X, meki uvez u boji, format 16x23 cm, s engleskog prevela Božica Jakovlev*

O knjizi

Pitanje unapređenja djelotvornosti i kvalitete škola danas se nalazi u središtu zanimanja prosvjetnih stručnjaka širom svijeta. Svi se autori slažu u tome da je prijelom potrebno unaprijediti djelotvornost i poboljšati kvalitetu škola. Ali kako to u praksi ostvariti — pitanje je na koje tek rijetki mogu primjereno odgovoriti na temelju osobnog iskustva. U knjizi *Mijenjajmo naše škole*, autori L. Stoll i D. Fink daju čitatelju vodič za planiranje, izvođenje i vrednovanje promjena ponajprije na razini pojedinačnih škola, odnosno odgojno-obrazovnih ustanova.

O autorima

Louise Stoll je ravnateljica Međunarodnog centra za unapređivanje djelotvornosti i kvalitete škola na Institutu za obrazovanje Sveučilišta u Londonu. Dean Fink je suradnik Međunarodnog centra za pedagoško predvodništvo (leadership) i menadžment pri Sveučilištu HumberSide, Kanada.

Namjena knjige

Knjiga *Mijenjajmo naše škole* namijenjena je svima koji vode odgojno-obrazovne ustanove, a najprije ravnateljicama i ravnateljima osnovnih i srednjih škola i dječjih vrtića. Knjiga će biti koristan priručnik pedagozima i drugim stručnim suradnicima koji — zajedno s učiteljima i profesorima — djeluju na unapređivanju odgojno-obrazovnog rada i poboljšanju njegove kvalitete. *Prije nego što se i sami upustite u takav potpizat, svakako pročitajte ovu knjigu!*

Narudžbenica

Ovime neopozivo naručujem _____ primjerak(a) knjige *Mijenjajmo naše škole* po cijeni od 140,00 kn po primjerku.

Ime i prezime, odnosno naziv ustanove _____

Adresa _____

Mjesto i datum _____

Matični broj poreznog obveznika ili JMBG kupca _____

Potpis _____

Način plaćanja:
virmanom — pouzećem
Narudžbe slati na adresu:
ZAREZ, Hebrangova 21,
10000 Zagreb
tel: 48.55.449, 48.55.451,
fax: 48.56.459

u k r a t k o

Poezija

Vlado Prekratić, *Osakačeni anđeli*, Biblioteka INA, INA, KUD INA, Zagreb 1999.

Rade Jarak

Vlado Prekratić, pjesnik i pripovjedač, objavio je već nekoliko djela, a ova je poduža poema nastala u devedesetima i vidljivo je da ju je autor pisao potresen užasom rata. Riječ je o prilično rizičnome postupku koji želi dotaći srž dokumentarnoga kako bi posvjedočio o jadima i strahotama koje su nas pogodile. Taj je postupak, paradoksalno, vrlo blizu onome koji mu važi za — nametnutog ili ne — ideološkog neprijatelja: socrealizmu.

Riječ je o pismu koje nastoji opisati rat, nudeći nam sve njegove strahote. To pismo *melje* bez milosti, mazohistički ustrajno. U svijetu koji gradi, iluziju kojeg stvara, ne postoji ni najmanji djelić nade u bolje. Međutim, to se pismo razlikuje od hladne racionalnosti orvelovskog tipa. Ono ne pronalazi nikakve formule koje bi objasnile razlog rata, već prilično iracionalno, metaforički, tumači uzroke nesreće. Primjerice, krivo je *divlje kopito s istoka* itd. Stoga rezultat nije orvelovski racionalizirani pakao na zemlji, nego određena neogotička iracionalna vizija pakla.

Autor unutar djela isprepleće nekoliko priča, nekoliko narativnih struja, prelomljenih u formu stiha, koje montira u složenu romanesknu strukturu. Ta je struktura smjela i ambiciozna s primjesom postmodernističkog ludizma, jer autor nastoji posegnuti u povijest i uspostaviti stanovite povijesne paralele. Pisac se solidno uspijeva održati u tako zamršenoj i slojevitoj strukturi. Ipak on kao da ne nudi nikakva rješenja, osim beskrajnog kruga patnji i svojevrsnog »magičnog realizma« koji iz toga očaja proizlazi.

Možda sam ipak malo prestrogo ocijenio Prekratićev uradak, ali ovaj će pisac još sigurno morati poraditi na stilu. Kritika tim više stoji jer je Prekratić prilično ambiciozno *zagrabio* unutar hrvatske svakodnevnice devedesetih. Trebao bi svakako zauzeti oštrij stav prema kolektivnoj mitologiji, *kolektivnoj semantici*, jer znamo da pisce uglavnom karakteriziraju usamljene pozicije koje vlastitom *ekscentričnošću* privlače čitatelje i nude specifična, autorska viđenja. ☒

Zbornici

Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj, II dio, priredio Hans-Georg Fleck, uredila Grozdana Cvitan, Friedrich-Naumann-Stiftung, Zagreb, 1999.

Duška Profeta

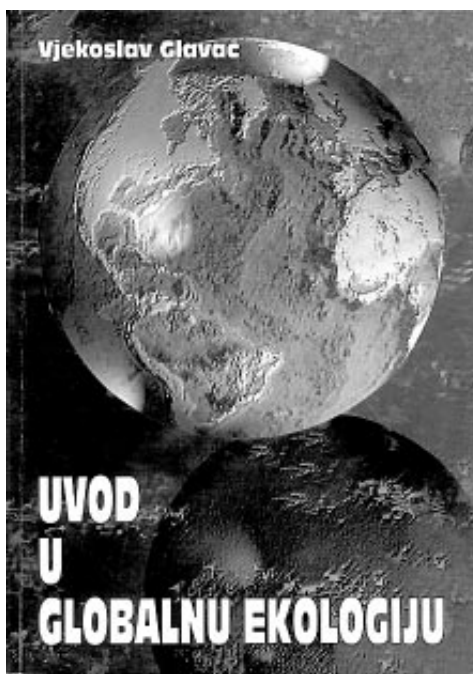
Organizaciji Zaklade Friedrich Naumann u dva se navrata raspravljalo na temu liberalizma i katolicizma u Hrvatskoj, prvi put u Splitu 1998. godine, a potom u Brezovici u ožujku prošle godine. U drugom dijelu zbornika objavljeni su radovi sa skupa u Brezovici zajedno s raspravama koje su uslijedile nakon izlaganja. O pitanju odnosa liberalizma i katolicizma razgovaralo se iz očista teologije, pravnih znanosti, eko-

nomije, povijesti, sociologije, politologije i filozofije, često u kontekstu širem od stanja u Hrvatskoj. Autori objavljenih rasprava su: Zlatko Matijević, Mario Strecha, Jure Krišto, Elvio Baccarini, Anne Marie Grünfelder, Tihomil Radja, Darko Polšek, Ivan Padjen, Alaj Uzelac, Stjepan Kušar, Franjo Zenko, Žarko Puhovski, Dinka Marinović Jerolimov, Ankica Marinović Bobinac, Branko Šbutege, Miomir Matulović, Nikola Skledar i Željko Mardešić. Liberalna politika i katolicizam u svakodnevnom se raspravama oko nekih pitanja (zabrana pobačaja, vjeronauk u školama) čine potpuno oprečnim sustavima mišljenja, pa je zanimljivo

pročitati i argumentirani sukob mišljenja. Prostor sličnosti, vidi se iz radova objavljenih u ovom zborniku, formira se na sjecištu nauka koji u svom temelju nudi *ljubav prema bližnjemu*, te političkoj orijentaciji koja zagovara *pribočanje svake Drugosti*; prostor razlika nastaje interpretacijom tih u osnovi prilično sličnih polazišta. Tisuću kartica prvoga i drugoga dijela zbornika *Liberalizam i katolicizam* opsežan su i koristan materijal svakome tko se želi detaljnije pozabaviti ovom tematikom. ☒

Ekologija

Vjekoslav Glavač, *Uvod u globalnu ekologiju*, Državna uprava za zaštitu prirode i okoliša, Zagreb, 1999.

Tonči Valentić

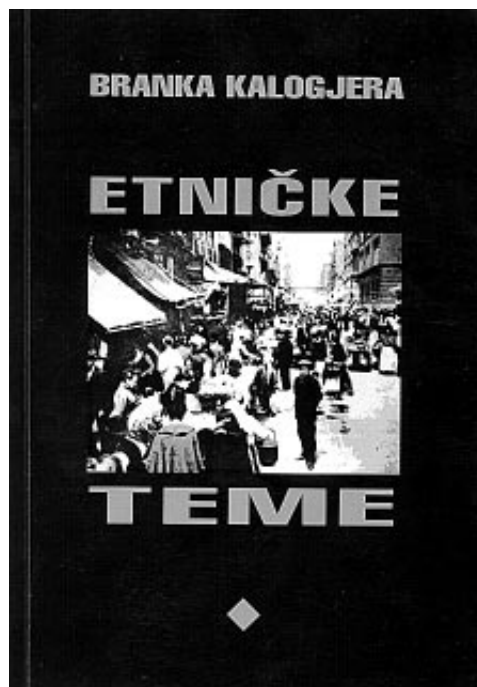
Nedavno je u izdanju Državne uprave za zaštitu prirode i okoliša izašla knjiga koja se bavi ekološkom problematikom na globalnoj razini. S obzirom da je napisana pretežno za stručniju publiku, donosi mnoštvo stručnih grafikona, tablica, preglednih karata i fotografija, međutim, može biti zanimljiva i onima koje zanima ekološka tematika obrađena s prirodoznanstvenog gledišta. Bogato opremljena i većim dijelom u boji ova knjiga uz faktografske podatke donosi najnovija istraživanja iz globalne ekologije, zaključke s važnijih svjetskih konferencija o toj temi te predlaže neka rješenja *trajno održivog razvoja* (*sustainable development*) koji je zapravo okosnica nove globalne ekološke politike. Sve očiglednija pro-

mjena klimatskih prilika, onečišćenje zraka, razgradnja stratosferskog ozona, brz rast svjetskog stanovništva i sve manja raspoloživost prirodnih dobara neki su od problema koji se više ne mogu rješavati lokalno, već jedino uz tijesnu međunarodnu suradnju. Prvi je važniji poticaj za takvu suradnju Konferencija za okoliš i razvoj Ujedinjenih naroda održana 1992. godine u Rio de Janeiru, i na njoj je donesena *Agenda 21* (supotpisnica je i Hrvatska) u kojoj su postavljene smjernice za redukciju štetnih djelatnosti u zemljama koje opterećuju okoliš.

Kao glavne uzroke globalnih promjena autor knjige navodi rast svjetskog stanovništva (do 2050. godine planet će imati gotovo deset milijardi stanovnika), nekontroliranu urbanizaciju (u idućih dvadesetak godina u gradovima će živjeti čak pet milijardi ljudi, a Mexico City će imati čak 40 milijuna stanovnika), te onečišćavanje atmosfere i zagađenje hrane (konzervansi, pesticidi, genetički inženjering). Štete na okolišu koje treba ukloniti ili sanirati mogu se podijeliti na lokalne, regionalne i globalne i stoga se trebaju rješavati na tri odvojene razine. Prva je razina domena svakog pojedinca u kojem on može (i treba) razviti ekološku svijest; na regionalnoj razini mogući su vidljiviji pomaci, ali i oni ovise o državnim institucijama i volji dotičnih da se upuste u rješavanje tih problema. Najteže je donijeti obvezujuće odluke i propise na globalnoj razini, upravo zbog trajnih interesnih sukoba u nacionalnim i globalnim razmjerima — interesi multinacionalnih koncerna i svjetski tokovi kapitala umnogome kočice i blokiraju međunarodnu suradnju. Stoga je smisao ovakvih konferencija kao i *Agende 21* (lat. *to što treba učiniti*) ne samo u donošenju zaključaka i postavljanju etičkih principa, već i u otvaranju prostora za konkretno djelovanje i za pravnu prinudu kojom bi se utjecalo na protivnike procesa.

Takav novi pristup, tj. svjetonazor trebao bi ujediniti gospodarske, socijalne i ekološke potrebe, uskladiti interese kapitala sa zaštitom okoliša i ekosustava, a kako nijedan narod to ne može postići sam, trajno održivi razvitak moguće je postići samo u zajedničkoj suradnji. Globalna je ekologija multidisciplinarna znanost koja ukazuje na međusobnu ovisnost žive i nežive prirode, ljudskog društva i njegova okoliša, te je polazišna točka svake politike istinskoga društvenog napretka. Stoga su smanjenje rasta svjetskog stanovništva, zaštita okoliša, kvalitetno gospodarenje prirodnim dobrima, korištenje solarne energije, smanjenje društvenih razlika te poboljšanje životnih uvjeta u nerazvijenim zemljama ne samo središnji projekti u 21. stoljeću, već i globalni imperativi koje treba ostvariti zajedničkom suradnjom. ☒

Eseji

Branka Kalogjera, *Etničke teme*, Hrvatsko filološko društvo, Rijeka, 1999.

Mirna Šoljić

Etničke teme zbirka su eseja prvotno objavljenih ponajviše u časopisu *Riječ* s namjerom da se prikaže na koji su način autori različitih etničkih zajednica svojim specifičnostima formirali sliku američkog multikulturalnog društva, odnosno na koji način te zajednice funkcioniraju s obzirom na razapetost između amerikanizacije te vlastitih povijesnih i kulturalnih osobitosti. Okosnica koja povezuje eseje principi su

po kojima se određuju osobine etničke književnosti, na koji način ona prikazuje iskustva, tko su njeni autori i recipijenti te, na kraju, na kojem je jeziku pisana. Poticaj za njeno iščitavanje je i poziv da se neki od najvećih autora američke književnosti počnu sagledavati i s etničke strane, kao što je to Philip Roth koji je dao iscrpnu analizu života unutar raznolike židovske zajednice, ironično se osvrćući ne samo na problematiku odnosa između Amerikanaca i Židova, već i između Židova samih, iskustava jednih koji su preživjeli holokaust i drugih koji su već generacijski prisutni u Americi (*Odgovor Philipa Rotha konzervativizmu multietničke Amerike*). Važnost etničke književnosti često je i njezina dokumentarnost i povijesnost, opis nastojanja da se očuva *identitet*, pa makar i lažni, kakvu je tendenciju u svojim zemljaka — koji su svi dolaskom u Ameriku postajali plemići burne prošlosti — sarkastično pokazao ruski pisac Jelesnov (*Etničke teme rusko-američkih pisaca*). Da taj identitet nije nešto stabilno i zatvoreno, već prije proces urastanja u homogenu američko društvo i istodobna autonomija, pokazuje povijest književnosti pojedinih etničkih skupina, a tematske mijene potiču i *mijene žanrova*, kao što je to u slučaju ruske, slovenske i hrvatske književnosti, kada se od kalendara, almanaha, memoarske sentimentalne proze i nostalgičarskih članaka počinje profilirati istinska umjetnička književnost, kao što je to slučaj Edwarda Ifkovića ili Viktora Vojvodića, koji se ipak nužno ne definiraju samo kao pisci etničke problematike, već i prelaze granice takvog identiteta (*Književno stvaralaštvo Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama*). Etničke teme mogu tako poslužiti kao pregled povijesti »malih priča« o nastanku moderne Amerike, o otkrivanju njenih granica, ne samo u smislu kakav daje jedan od Hrvata Antun Mazzanovich pišući romaniziranu biografiju o lovu na legendarnog poglavicu Geronima, već i u otkrivanju granica tolerancije i pitanju koliko je američko društvo u biti »amerikanizirano«. ☒

Časopisi

FAMA, zajedničko izdanje magazina za izvedbene umjetnosti *Hrvatske Frakcije*, glavni urednik Goran Sergej Pristaš i slovenske *Maske*, glavni urednik Aldo Milohnić, Akademija dramske umjetnosti i Centar za dramsku umjetnost, broj 1, veljača 2000.

Filip Krenus

Prvi zajednički broj *Frakcije* i *Maske* objavljen je u suradnji sa 7. međunarodnim festivalom suvremenog plesa u Münchenu *DANCE*. Tekstovi ovog dvojezičnog izdanja na engleskom i njemačkom jeziku usredotočuju se na problem interkulturalnosti, odnosno, kako se navodi u uvodniku, na različite aspekte *razlike iz lokalnih* perspektiva i njihove globalne implikacije.

Pored tekstova Milohnića, Nataše Hrašnik i Marine Gržinić, koji se bave etnološkim i antropološkim pitanjima, ovdje možete pročitati i intervju s organizatoricom festivala *DANCE* 2000, Gabriele Naumann te tekstove Andree Lepeckog, Hansa-Thiesa Lehmana, Yacouba Konate, Trinh T. Minh-haa, Ong Keng Sena, Rustoma Bharuche, Olua Oguibe i Guillerma Gomezapeñe. Na kraju valja izdvojiti tekst Mary Duffy *Stories of a Body* koji progovara iz perspektive hendikepirane osobe čime se zaočujuje cjelina prvog broja *FAME* u cjelosti posvećenog tjelesnom i *naditjesnom* kulturnom izričaju. ☒

Nelagoda savršenosti

Profesionalni pristup, stilski dosljednost i autorska mizantropija hladna kao frižider

Tonči Valentić

Eyes Wide Shut, V. Britanija, 1999, red. Stanley Kubrick, gl. uloge Tom Cruise i Nicole Kidman

Dobrostojeći liječnik Bill Harford (Tom Cruise) i njegova žena (Nicole Kidman) spremaju se za božićnu zabavu koju organizira netko od njihovih prijatelja iz visokog njujorškog društva. Oboje se dobro zabavljaju, ali ne sa svojim bračnim partnerom; nakon što mu sutradan žena prizna da i nije bila posve vjerna, te ispriča svoje seksualne fantazije, ugledni se liječnik umalo uplete u vezu s kćeri svog pacijenta, a zatim besciljno luta gradom tražeći bilo kakvu zabavu i prostitutke. U noćnom klubu nailazi na svojeg prijatelja Nicka Nightingalea (Todd Field) od kojeg doznaje za privatnu kostimiranu zabavu velegradskog jet-seta i moli ga da mu da adresu. Od tajanstvenog prodavača Milića (Rade Šerbedžija) unajmljuje kostim i ubrzo shvaća da je zabava poput nekog tajnog masonskog obreda (lozinka — *fidelio!*) u kojem sudionici u čudnovatom rituelu izjavljavaju svoje seksualne fantazije. Postaje svjestan da se, onako nepozvan, uvalio u velike nevolje — brak mu se raspada, a stižu i tajanstvene prijetnje njegovoj obitelji...

Intrigantno, ali ne i spektakularno; stoga je glavno pitanje — zbog čega je posljednji film glasovitog Stanleyja Kubricka izazvao toliko kontroverzi i dezinformacija, zbog čega je dotični sve informacije o filmu brižljivo skrivao kao da se radi o državnoj tajni (javnosti je bio dostupan samo jednodimenzionalni isječak), te zašto je glumce i čitavu ekipu kinjio i terorizirao kao da su na specijalističkoj vojnoj obuci? Dakako da je legendarni Stanley, jedan od posljednjih diktatora režisera i autohtoni mizantrop, i prije bio poznat po eskapadama perfekcionizma (no ipak nije svoje glumce gađao nožem kao Peckinpah), ali je ovdje bilo mnogo toga u igri, ponajviše zato što je ovo trebao biti redateljev *testament*, posljednje djelo o kojem je godinama razmišljao. Ako potencijalne gledatelje zanima je li ova obrada (prema djelu Arthura Schnitzlera) zaista uspjela, odmah ćemo reći: radi se o filmu kojem malo nedostaje pa da bude remek-djelo! Osnovni je problem scenarij (koscenarist je sam Kubrick) koji je prilično zbrkan i skrojen zbrda-zdola, previše se pažnje poklanja nepotrebnim dijelovima, neki likovi nisu dobro razrađeni, a neki naprosto nestaju, radnja se zadržava na nekim manje bitnim epizodama i sl. Osim toga premalo je toga rečeno u 160 minuta — sam završetak je iznenađan i prilično čudan, a dijalozni su izrazito razvučeni.

Nemogućnost komunikacije

Međutim, stvar je upravo u tome — Kubrick je uvijek bio majstor u stvaranju atmosfere, a ovdje je ona naglašena savršenom montažom, koncentriranim dijalozima u kojima dominira zaista perfekcionistička gluma (neke su scene ponavljane i pedesetak puta!) te, nadasve, iznimno stiliziranom fotografijom koja nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Upravo je takva *perfekcionistička fotografija* (koja u nekim scenama izgleda kao da je rađena *tebnikom visokog ključa*) glavno obilježje filma — unatoč kristalnoj vizualnoj jasnoći, ostavlja dojam neke mračne hladnoće i nelagode. Sve seksualne scene (ipak nema niti jedne eksplicitne) doimaju se nevjerovatno hladne, gotovo sterilne, a u prizorima para Cruise/Kidman pokazuju koliko zapravo Kubrick prezire svoje likove — u scenari-

ju se njima poigrava poput velikog kombinatora i psihoanalitičkog *meštra* koji je u stanju i najintimnije dijaloge i prizore prikazati zastrašujuće hladno i odbojno. Ono što fascinira ponajprije je dosljednost u tehnikama što rabi: scenarij mu nije bitan, već gluma i atmosfera koju postiže fotografijom, do savršenstva razrađenim i krajnje funkcionalnim pokretima kamere, kao i muzikom koja varira od Šostakovića i Mozarta do Ligetija.

Jednom su Kubrickovo vjerojatno najbolje ostvarenje *Paklenu naranču* pokušali interpretirati uvodeći u analizu Waltera Benjamina i *Dijalektiku prosvjetiteljstva*, a teza je bila jednostavna — ondje je riječ o svojevrsnoj *estetizaciji nasilja* koje se postiže kontrapunktnom koreografijom, gotovo hiperrealnom scenografijom uz vrlo efektno korištenje muzike. U ovom se filmu

pak radi o hiper-estetizaciji seksualnih prizora i dijaloga; Kubrick, kao i uvijek, prikazuje svoje likove s distance, pa se rijetko koji gledatelj može uživjeti u role uvijek obljubljenog Cruisea ili zaobljene Kidmanice. U najboljoj sekvenci filma — čudesnom i uistinu fascinantnom prizoru tajnog obreda kojem prisustvuje glavni junak — kamera kruži oko dvorane pokazujući svu maštovitost kostima i dotjeranost redateljskog postupka što u gledatelja unosi ne samo strah, već i jezu; estetska stilizacija ne samo ovog, već i ostalih prizora u filmu doista je srž Kubrickova opusa u cjelini — film ne pokazuje bračnu svadu ili kostimiranu melodramu sa zamjenama identiteta, kao što nam se čini na početku, već samu temeljnu nemogućnost međuljudske komunikacije uopće. Pojedine su sekvence doslovce jezovite, iako u njima nema nikakvih elemenata horrorra — čak i bezazlena vožnja kamere unatrag (kad prati Cruisea u hodu), ona izrazito sugestivna jednodimenzionalna sekvenca (s muzikom Chrisa Isaaka) ili razgovor Cruisea i razodjevene Kidmanice o njihovim fantazijama nose u sebi neku nelagodu i naporno se gledaju, a zbog spore i gotovo artificialne dijaloške postavke nalikuju na sekvence kod Lyncha ili Atoma Egoyana — normalne situacije prikazane na začudan način. Sve je savršeno, improvizacijama ovđe nije mjesto.

High-tech proizvod

Iako *Eyes wide shut* nije art-film, naliku je na neke artistske filmove, a u Kubrickovu opusu ne predstavlja neki značajniji pomak — sve smo to i očekivali. Pa ako su najzanimljiviji filmovi upravo oni oko kojih se spore gledatelji i kritika te unutar obiju kategorija postoje mišljenja različita kao nebo i zemlja, sigurno se radi o djelcu koje ne treba propustiti. Naravno da široke *narodne mase* neće pokazati neki osobiti interes za dvoipolratno estetsko mrcvarenje s *učitanim* etičkim implikacijama, ali za ponekog pažljivijeg gledatelja ovaj filmić itekako može biti zanimljiv (ne samo zbog zaista odličnog Šerbedžije). Tim više zbog toga što je Kubrick, u eri slatkastih komedijica u kojima sve vrvi od topline, publici ponudio *high-tech* proizvod kojim bi uz svoj profesionalni pristup, stilsku dotjeranost i autorsku mizantropiju hladnu kao frižider, mogao konkurirati na natječaju za istinit prikaz i presjek jednog društva i njegovih vrednota. A upravo je tom društvu i tim lažnim vrijednostima jeftinog optimizma, hinjene topline i normativirajuće *političke korektnosti* Kubrick i ne znajući pljunuo u lice. Sudeći prema reakcijama publike u kreatom milanskom kinu *Odeon*, gdje je autor ovih redaka pogledao film, *Eyes wide shut* mogao bi u konačnici imati velik broj gledatelja. Samo da još nekako dođe i do Hrvatske. ☒

Kritika

Gradski vodič kroz povijest

U nastojanju da se oblikuje *lijepa slika* o Zagrebu ipak je izbjegnuto dojam *zagrebocentričnosti* i *nekritičkog patriotskog ponosa metropolom*

Katarina Luketić

Ivo Maroević, Zagreb njim samim, Durieux, Zagreb, 1999.

Prostorne i graditeljske osobitosti Zagreba posljednjih su godina bile predmetom više knjiga, bilo da je riječ o istraživanjima pojedinih segmenata arhitektonske ostavštine, bilo o sociološko-povijesnim analizama zagrebačkog urbaniteta. Tako je Željka Čorak objavila vrlo hvaljenu zbirku eseja *Zagreb, pisani prostor* posvećenu raznim graditeljskim i prostornim zahvatima u 19. i 20. stoljeću, pri čemu je posebno nastojala reinterpretirati važnost Izidora Kršnjavog i Hermann Bolléa kao jednih od najistaknutijih *kreatora grada*. Snješka Knežević napisala je detaljnu studiju pod naslovom *Zagrebačka zelena potkova* u kojoj je gotovo svaka kuća na tom povijesnom gradskom potezu dobila svoju *biografiju*, a Ivan Rogić Nehajev u knjizi *Tko je Zagreb* dao je, više-manje korektnu, sociološku analizu identiteta grada kroz povijest. Popis literature o Zagrebu time nije završen i premda se već iz navedenoga može činiti da je zagrebački urbani prostor sasvim dobro *opisan*, nova knjiga Ive Maroevića *Zagreb njim samim* čini priličnu novinu. Naime riječ je o knjizi koja sintetizira sve najvažnije transformacije gradskog prostora u povijesti — od prvotno nastalih dvaju srednjovjekovnih gradova do (post)socijalističkoga urbanog širenja — pri čemu je znanstveni pristup zamijenjen onim esejističkim, s ponegdje vrlo izraženim subjektivnim i emotivno obo-

jenim stavovima. Izostavljajući sav uobičajeni repertoar fusnota, citata i uskostručnih termina te *zanemarujući* detaljnu argumentaciju i jezičnu preciznost, Ma-

roević je ispisao lako prohodno i zanimljivo štivo koje se čita *u dabu*, a čini se da je upravo tako i nastalo (jer, riječima autora, knjiga je napisana u četrdesetak dana bez korištenja ikakve druge literature o Zagrebu).

Polazeći od postavke da »Zagreb kao rijetko koji grad ima cjelovitu fizionomiju«, autor homogenu urbanu strukturu u knjizi razgrađuje na njezine povijesno konstituirane dijelove. Tako svakome, uvjetno rečeno, *povijesnom razdoblju* grada pridružuje određeni naziv, pa će srednjovjekovnu gradsku strukturu Gradeca i Kaptola nazvati *dvojni grad*, zbog njihove fizičke odvojenosti i različitosti funkcija (jedan je slobodni kraljevski, a drugi biskupski grad). Donji grad koji se pak razvio u podnožju tih brežuljaka svoju pravu fizionomiju dobiva tek u 19. stoljeću, u vrijeme, riječima Maroevića, »u kome se hrvatska nacija utemeljila kao moderna, a Zagreb kao njezina metropola u prostornom smislu«, pa će stoga on i dobiti ime *utemeljiteljski grad*. Daljnje širenje prema jugu na neko je vrijeme odgodila zapreka željezničke pruge (do danas sasvim neprijedena u urbanističkom smislu), pa se grad u prvoj polovini 20. stoljeća prvenstveno razvijao u širinu (*izduženi grad*), a tek kasnije *prešavši* prugu i

prema Trnju. Hibridnu urbanu strukturu Trnja Maroević definira kao *nedovršen grad*, upravo zbog nepostojanja jasna plana razvoja i uopće nedovoljne integriranosti tog prostora u okolinu. Preko Save nastaje pak *socijalistički grad* kojemu — premda »nije imao u svome oblikovanju ideoloških određenja« — ubuduće valja »izbrisati onu ideološku suhoću koju je tijekom desetljeća skupljao«. Sjeverno od povijesnih gradskih jezgri nastali su pak prostori *visokog urbaniteta*, odnosno nizovi vila među kojima i nekoliko vrhunskih ostvarenja arhitekture moderne.

U tom praćenju graditeljsko-prostornog razvoja kroz povijest autor se zauzima na pojedinim problemima zagrebačkog urbaniteta, kao primjerice na *zagašenosti* prostora oko katedrale i uopće temi sakralne arhitekture grada ili pak posljedicama koje je izgradnja pojedinih objekata imala na neki gradski prostor (drastičan je primjer hotel *Interkontinental*). No pomalo iznenađuje autorova suzdržanost u komentiranju devastacija grada posljednjih godina kao što su primjerice izgradnje trgovačkih mastodonata u gradskom središtu, uređivanje središnjih trgova kojima je izbrisan dio identiteta, intervencije u povijesnu jezgru itd. Od aktualnih skandala Maroević spominje tek načelno devastaciju unutarnjih dvorišta centra grada, neprimjerenost oblika i smještaja HTV-ove tvrde na Savi i slučaj Marulićeva spomenika pišući pritom samo o figuri koja je pjesnika prikazala kao *sumo borca*, a ne i o njezinoj prostornoj smještenosti i uklopljenosti u potez *Zelene potkove*. Uz spomenuto neotkrivanje gradskog naličja i pozitivno intoniranje cijeloga teksta (da li zato što autor vjeruje da je devastirane gradske prostore još moguće *spasiti?*), uočljiva je i mjestimična *sentimentalizacija* jezika, vjerojatno proizašla iz osjećaja pripadnosti gradu u kojemu se boravi cijeli život. No valja istaknuti da je u tom nastojanju da se oblikuje *lijepa slika* o Zagrebu ipak izbjegnuto dojam *zagrebocentričnosti* i *nekritičkog patriotskog ponosa metropolom*, prije svega zbog visoke stručnosti, iznimne sposobnosti sintetiziranja grada i sugestivnosti pisanja autora. Zanimljivo li tako mjestimične nedostatke, u cjelini gledano *Zagreb njim samim* uistinu je vrijedna i preporučljiva knjiga koja se čita i kao stručna analiza, kao zbirka eseja i kao svojevrsan, obiman i poetiziran gradski vodič kroz povijest. ☒

Treba li u pluralnom društvu mistificirati nastavu vjeronauka?

Uz tekstove Država i vjerske zajednice, Zarez 25

Davor Banović

U knjizi Douglasa Adamsa *Vodič kroz galaksiju za autostopere* glavnom junaku jednog dana pokuca ekipa koja ima nalog za rušenje njegove kuće. Junak se stane buniti smatrajući ove ideje suludima i neutemeljenima, no ekipa mu uruči papir na kojem jasno stoji kako je nalog za rušenje njegove kuće *izvješten* pred nekoliko mjeseci. Junak naravno nije imao pojma o toj *izvještenosti*...

Ovaj fenomenalni kritičar ljudskog društva zbiju u svome popularnome romanu šale na račun ljudske gluposti. Junak je mogao imati uvida u nalog o rušenju njegove kuće nekoliko mjeseci prije njegova izvršenja. Mogao je uložiti žalbu i možda bi spasio kuću. No kako junak nije imao pojma što mu se sprema, nije stigao reagirati.

Za dokumente o uvođenju predmeta vjeronauka u hrvatske škole ne može se baš reći da su bili objavljeni u tajnim i teško dostupnim publikacijama. Objavljeni su, ako nigdje drugdje, kao dodatak *Planu i programu katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi* (izdavači: Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije i Ministarstvo prosvjete i sporta Republike Hrvatske, 1998). U tome se dodatku može iščitati geneza uvođenja vjeronauka u školski sustav početkom devedesetih.

Stvari su se počele kretati s *Promemorijom o religioznoj kulturi u školi i društvenim medijima* koju su lipnja 1990. godine uputili Komisija katehetskog vijeća Biskupske konferencije Jugoslavije i Katehetski institut Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Promemorija je upućena Republičkom komitetu za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu Republike Hrvatske (objavljena je u *Glasi koncila* 29 (1990), br. 33 i u još nekim publikacijama). U toj se promemoriji ističe potreba da se u novoj koncepciji cjelokupnog odgojno-obrazovnog sustava treba omogućiti učenicima stjecanje dostatne religiozne kulture. Također, odmah na početku, navodi se, a iz razloga multikulturalnosti i multikonfesionalnosti našega društva, potreba da pripadnici svih vjeroispovijesti dobiju priliku čuvati i njegovati vlastiti vjerski identitet sustavno u sklopu školskog programa. Ova je promemorija, uz niz katoličkih ustanova, upućena na uvid većim vjerskim zajednicama u Hrvatskoj.

Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Hrvatske u siječnju 1991. godine upućuje dopis svim vjerskim zajednicama u Hrvatskoj (katoličkoj, pravoslavnoj, islamskoj, evangelističkoj, adventističkoj, pentekostnoj, židovskoj...) u kojem se donosi odluka Ministarstva da se u školskoj godini 1991/92. u sve osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj uvede nastava vjerske pouke kao vjerski predmet. Od zajednica se u ovom dopisu tražilo mišljenje o nazivu ovoga predmeta, nacrtu okvirnog nastavnog programa, opisu stručnog profila učitelja koji bi taj predmet predavao.

U lipnju iste 1991. godine Ministarstvo, koje je tada nosilo od prosvjetnih djelatnika nikad prežaljeni naziv Ministarstvo prosvjete i kulture, donosi Upute o uvođenju vjeronauka kao izbornog predmeta u osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj. Govori se i o uspostavi suradnje s pojedinim vjerskim zajednicama. Ovaj predmet je izborni, a postaje obavezan onim učenicima koji ga izaberu (u osnovnoj školi izbor moraju potpisati roditelji). Uz dopis priložen je i anketni list roditeljima koji omogućuje roditeljima izbor između katoličkog, pravoslavnog i muslimanskog vjeronauka, ili izbor nepohadanja nastave vjeronauka.

Godine 1996. Republika Hrvatska i Sveta Stolica (odn. Msgr. Giulio Einaudi i dr. Jure Radić) potpisuju famozni ugovor o suradnji na području odgoja.

Katolička crkva, dobro je poznato, poučavala je u svojoj vjeri zainteresirane od samog svog nastanka. Državno uređenje nikad katolike nije ometalo u provođenju ove zadaće. Ove godine je, uzimimo samo kao primjer, održana 27. zimsko katehetska škola. Počeci joj dakle sežu u nezgodna vremena za mnoge vjeroispovijesti. Treba li Katoličkoj crkvi zamjeriti što je, pozivajući se na svoju

vjersku dužnost, temeljno ljudsko pravo na vjeru i demokratske tekovine prva ponudila konkretan školski program konfesionalnog vjeronauka, konkretnu udžbeniku i već imala brojne školovane učitelje koji su godinama poučavali po sakristijama i crkvama i koji su sa novim zakonima počeli predavati i u školi?

Treba li Crkvi zamjeriti što je s državom regulirala pravo na odgoj u vjeri svojih vjernika? Ukoliko zastupamo princip odvojenosti vjerskih zajednica i države, ne možemo se protiviti reguliranju položaja vjerskih zajednica.

U tekstovima Ivane Vukelić navodi se da je katolički vjeronauk jedini u Hrvatskoj i još k tome obvezatan. Međutim, to nije istina. Nije jedini, a nije ni obvezatan. Neke zajednice, od kojih sigurno pravoslavna i islamska,

poučavaju svoj konfesionalni vjeronauk. Da država i s tim zajednicama želi regulirati odnose (program vjeronaučne nastave, stručni profil vjeroučitelja, udžbenici...), jasno je iz mog dosadašnjeg govora kao i iz intervjua s Muftijom Šefkom efendijom Omerbašićem koji je vodila spomenuta novinarka. Roditelji osnovnoškolaca, odnosno srednjoškolci sami, imaju priliku izabrati ili ne izabrati ovaj predmet u anketi koja im se nudi na početku školske godine. Školski vjeronauk tako jest obvezatan školski predmet, ali samo za one koji ga izaberu.

Ne može se Crkvi uzeti za zlo ni postojanje teološkog fakulteta. To je valjda samo po sebi razumljivo. Teološki fakultet u malom gradu Đakovu stariji je od cijelog Osječkog sveučilišta (koje usput, ne slučajno, nosi ime katoličkog biskupa). ☐

NAGRADNA KRIŽALJKA

KOMA	KRINKA KRABUJA	IZDUŽEN DIO SLONOVA NOSA	KOMA	SEBASTIAN ODMILA	GLASOVITA MARKA JUHA	*AMPER*	KOMA	MIKA HAKKINEN (TOMMI HAKKINEN)	NAŠ MINISTAR VANJSKIH POSLOVA	"INTERNACIONALNA LABOUR ORGANIZATION"	BAZGA	SREDNJOAMERIČKA BILJKA IZ PORODICE SUNOVIRATA	KOMA	SLAVKO JURAGA	AMERIČKA SAVEZNA DRŽAVA (TOPEKA)	
MAGISTAR			RITAM S JAMAJKE				PLIČUNA TUBERKULOZA CRNAČKI NAROD						SISAK			
AMERIČKI KNJIZEVNIK, CONRAD POTTER							SKUPNA ZNANOST O SVEMU ZVOM DOHVAT									
?															DUŠIK	PELIKAN
PJEVAČKI ZBOR				MOČVARNE PTICE						PREDUJAM						
AUSTRIJA		ČVRSTOČA										RAVNICA, RAVNINA (LAT.)				
ZIG, PEČAT (TURC.)					EUROPI			ORESTA ODMILA					PRIPOJENJE TERITORIJA JEDNE DRŽAVE DRUGOJ	SHARON STONE	STARI FENIČKI GRAD	
PIJESAK ZA POSIPANJE ILI POSUŠIVANJE TINTE					"NATIONAL IRANIAN OIL"			OTOKAR LEVAJ								
KOZMETIČKI POSTUPAK							SAZNATI DODIROM	NBA LEGENDA, ROBERT								PJEVAČ AMULIĆ
"SIROVINA" ZA ORAHNJAČU							ROBITI, PLJAČKATI ČAMAC IZDUBEN U DRVETU									
IZOSTAVLJANJE SLOGA U SREDNJI RJEČI								TORBA ZA NOŠENJE NAMIRNICA	KREŠO GOLIK						VANADLI JUŽNO VOĆE; BLOKADA U KOŠARCI	
ANTIKNOME VISA					GRAD U SIBIRU										GLUMICA DEREK	
BOJA IGRAČIH KARATA					VRČ IZ KOJEGA SE PUE PRVO AM GLUMAC, SCOTT							SLOVENSKA HRVA				STANOVNICI OMANA
PLANINSKI LANAC U IRANSKOM VISOCJU (G. S.)								"ALT"		GRAD U LUVANJSKOM POLJU						
OSARKA								SVIRAČ NA TAMBURI		ZRTVA U KOHEDI						
AMERIČKA DRŽAVNA TAJNICA, MADELEINE									NAJVEĆI ISLAMSKI BLAGODAN	MADRORSKI NOG. KLUB						
KUHANO POVRCE (MIL)								MINISOVA KČER (NITI)								
NAJŠTILNI DJELOVI TVARI								"OTOČ"								
NAVODNO DONOSE DJECU					SKUŠA ILI ORADA						TEPH					UGLJIK
ULIČNE KUĆICE ZA PRODAJU NOVINA I DR.					POVIŠEN TON "C"				ULRIKA ODMILA	NAŠ JEZ. KOSLOVAC, VLADIMIR						AMERIČKA PJEVAČICA (BELIEVE)
"ARMY TECHNICAL GROUP"					RJEKA U BAVARSKOJ											NAŠ POK. GLUMAC I REDATELJ, ANDRIJA
STAROGRČKI BOG RATA					DVOVRSKO BIBLUSKO PLEME					BOJAZAN						
DUGOTRAJNA DUBOKA NESVJESTICA								SLOJEVI GORNJEG KARBONA								DAIRE
PREDIO SPLITA					OTROV ZA MIŠEVE											RJEKA
NAŠA GLUMICA, ECIJA					JUŽNO VOĆE, MOGRAJ											TRAPIST ILI GAUDA
UREDNIK HRT-ovog INFORMAT. PROGRAMA, MILJENKO									TURSKI KOŠ. KLUB (SLAVEN RIMAC)							JAPAN
GLUMICA KARIC									PJEVAČICA VUČKOVIĆ							RJEČICA NUTKANJA
					SKLADATELJ BOLERA, MAURICE				"VOLT"							
																PREDIO ZAGREBA (JEZERO)

ODGOVORI :

AUGUST ŽENOA

STARINA

BRANKA

BARUN IVICA

ČUVAR SE SENOVSKE RUKE

PROŠJAK LUKA

KUGINA KUĆA

ŠALJE :

IRA HARDEŠIĆ

RENDIĆEVA 3

10000 ZAGREB

Kupon 5

Rješenja s nagradnim kuponom poslati u redakciju do 10. ožujka 2000, a ime dobitnika bit će objavljeno u sljedećem broju 16. ožujka 2000. Restoran Starina daruje pobjednika večerom za dvoje.

Kupon 6

euro zarež

Srđan Rahelić/Gioia-Ana Ulrich
Austrija**Umro Hundertwasser**

Austrijski umjetnik Friedensreich Hundertwasser umro je 19. veljače na brodu *Queen Elisabeth II* na putu iz Novoga Zelanda u rodnu Austriju. Sedamdesetjednogodišnji Hundertwasser, pravim imenom Friedrich Stowasser, proslavio se

kao grafičar i slikar. Njegove šarene i ornamentalne slike na kojima dominiraju vijugave linije doživjele su brojne reprodukcije. Umjetnik se također bavio ekološkom arhitekturom: planirao je i gradio stambene zgrade, postrojenja za spaljivanje smeća i dječje vrtiće. Šareni stupovi, zlatne kupole i krovovi nalik na lukovice, neravni podovi i nepravilni hodnici postali su obilježjem njegova stvaralaštva. Njegov poznati projekt *Das Hundertwasser-Haus* jedna je od najposjećenijih građevina u Beču. U njemačkome gradu Wittenbergu prema njegovim je nacrtima preuređena gimnazija *Martin Luther*, na kojoj je osvanula bizarna, razigrana fasada s uglastim prozorima i pozlaćenim tornjevima i kupolama te krov na kojemu raste trava i drveće. Sredinom sedamdesetih bavio se oblikovanjem poštanskih maraka, zastava, aviona, svilenih marama i drugog, što su mu na umjetničkoj sceni veoma zamjerali. Još za njegova života bečki mu je *Kunsthau*s na raspolaganje stavio cijelu etažu koja je rezervirana isključivo za njegovo stvaralaštvo. Poznati će umjetnik biti pokopan na svojem seoskom imanju u Novome Zelandu, u »Parku sretnih mrtvaca«. (G.-A. U.)

Umjetnici ogorčeni dolaskom krajnje desnice na vlast — Haider ukinuo književnu nagradu Ingeborg Bachmann

Umjetnički direktor festivala u Salzburgu Gérard Mortier podnio je 7. veljače neopozivu ostavku kako bi iskazao zabrinutost umjetnika zbog dolaska na vlast krajnje desnice u Austriji. Mortier, inače Belgijanac, tu je godišnju manifestaciju trebao voditi do 2001. godine. Ipak je izjavio da će u Austriji nastaviti djelovati na polju kulturne politike, a u suradnji sa svim demokratskim snagama u toj zemlji. Gérard nije jedini umjetnik koji je iskazao svoje ogorčenje dolaskom na vlast koalicije konzervativaca i krajnje desnice optužene za ksenofobiju i netoleranciju. Slikarica Valie Export odbila je primiti austrijsku nagradu Kokoschka ocjenjujući da je ne može nagraditi vlada koja po njezinoj mišljenju tolerira »diskriminaciju drugoga«. Dirigent Zubin Mehta, jedan od najvećih svjetskih dirigenata i ravnatelj Bečke filharmonije, izjavio je da će Austriju napustiti na najmanji »znak rasizma«, a dramaturginja Elfriede Jelinek također je najavila

mogući odlazak, ali je i zabranila svako izvođenje svojih djela u Austriji. Nasljednici austrijske spisateljice Ingeborg Bachmann, po kojoj je dobila ime i austrijska najpoznatija književna nagrada, zabranili su korištenje njezina imena za tu nagradu, koja se inače dodjeljivala svake godine u Koruškoj, zemlji čiji je guverner upravo Jörg Haider. Zauzvrat, Haider je nagradu ukinuo s obrazloženjem da se pretvorila u dosadnu i nepotrebnu priredbu. (S. R.)

Francuska**Pariški Salon du livre od 17. do 22. ožujka 2000.**

Dvadeseti pariški književni sajam *Salon du livre* ove će godine biti u znaku portugalske književnosti. Očekuje se oko 220.000 posjetilaca, od čega oko 35.000 onih koji se profesionalno bave knjigom i izdavaštvom, između 1.500 i 2.000 autora, a na sajmu će sudjelovati 41 zemlja. Otvorit će ga francuski i portugalski predsjednik, Jacques Chirac i Jorge Sampaio. Središnje mjesto zauzimat će portugalski paviljon, a unutar njega José Saramago, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1998. godine. Predstavnik Francuskog sindikata nakladnika izjavio je da se uspjeh ove manifestacije potvrđuje iz godine u godinu, a jedna će od osobitih atrakcija ovogodišnjeg sajma biti prostor posvećen »elektronskoj knjizi«. Publika će tako moći otkriti elektronsku podršku knjiga budućnosti koje se razvojem Interneta, informatike i elektronike sve više dematerijaliziraju, a tekstovi se mogu čitati na mnoštvu elektronskih uređaja. Potpun sadržaj i uvid u ovogodišnji *Salon*, na kojem će se kao i uvijek održati brojni susreti, rasprave, okrugli stolovi i izložbe, možete dobiti na Internet-adresi www.salonulivreparis.com. U usporedbi s Frankfurtskim sajamom knjiga, pariški je *Salon* puno manje poznat, no za razliku od frankfurtskog nije toliko rezerviran za profesionalce i otvoreniji je javnosti. (S. R.)

Italija**Godina Giotta u Padovi**

U Padovi će čitava 2000. godina biti u znaku slavnoga Giotta (1266-1337). Prije točno sedamsto godina trgovac Enrico Scrovegni u Padovu je doveo firentinskoga umjetnika kako bi mu oertao obiteljsku kapelu. Grad će ovaj jubilej obilježiti nizom svečanosti, a u jesen će se održati međunarodni simpozij koji će se pozabaviti »zdravstvenim stanjem« Giottova zidnog slikarstva. Dobro očuvane freske u kapeli Arena već se restauriraju. Stoga se posjetitelji u predstojećim mjesecima moraju

pripremiti na dulja čekanja. Za vrijeme restauratorskih radova kapelu će odjednom moći posjetiti maksimalno dvadeset pet osoba, a razgledavanje će biti ograničeno na petnaest minuta. Osim toga, prije ulaska u kapelu posjetitelji će se morati zaustaviti u zasebnoj prostoriji u kojoj će im s odjeće biti odstranjena prašina i prljavština. (G.-A. U.)

Mornar star dvije tisuće godina

Arheološki muzej u Firenci na izložbi otvorenoj od 20. veljače do 14. svibnja 2000. predstavlja šesnaest brodova koji su u 1. stoljeću prije Krista potopljeni ispred Pise i koji su iskopani tijekom prošle godine. Vrhunac izložbe rekonstrukcija je jednoga mornara, čiji je potpuno neoštećen kostur pronađen prošloga ljeta ispod natovarenih amfora koje se nalazile na brodu. Gipsana rekonstrukcija njegova tijela nastala je tehnikom koja se primjenjuje u sudskoj medicini, izjavio je voditelj projekta Francesco Mallegni. (G.-A. U.)

Velika Britanija**Lennonov glasovir na Internetu**

Glasovir koji je bio u vlasništvu Johna Lennona mogao bi postati jedan od najskupljih eksponata s područja pop-glazbe ikad prodanih na dražbi. Dražbovatelji se nadaju da će trideset godina stari steinway postići cijenu od milijun funti. Do dražbe koja će se održati 9. listopada, na dan Lenonova šezdesetog rođendana, glasovir će ostati izlo-

žen u Beatles-muzeju u Liverpoolu. Iza aukcijske kuće eOffer.com koja će prodati glasovir kriju se dražbovatelj Ted Owen i glazbenik Mick Fleetwood. Lennonov glasovir izrađen je 1970. godine, a slavni ga je pjevač kupio godinu dana kasnije. (G.-A. U.)

Beckettovo ufilmljenje

Britanski umjetnik Damien Hirst, koji se uz ostalo proslavio izlažući životinjske leševe u formalinu, snimit će film prema komadu Samuela Becketta, irskoga književnika i dobitnika Nobelove nagrade. Novine *London Telegraph* objavile su da će Hirst preuzeti režiju filma *Breath* — to Beckettovo djelo sastoji se samo iz jednoga vriska u trajanju od četrdeset pet sekundi. Planira se sveukupno devetnaest televizijskih produkcija Beckettovih drama. (G.-A. U.)

mpressum

zarež

dvtjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva: Hebrangova 21, Zagreb

telefon: 4855 449, 4855 451

fax: 4856 459

e-mail: zarež@zg.tel.hr

uredništvo prima: radnim danom od 12 do 15 sati

nakladnik: Druga strana d.o.o.

za nakladnika: Boris Maruna

poslovna direktorica: Marcela Ivančić

glavna i odgovorna urednica: Andrea Zlata

zamjenik glavne urednice: Dean Duda

redaktori: Boris Beck, Dragutin Lučić – Luce

redakcijski kolegij:

Grozdana Cvitan, Nikica Gilić, Nataša Govedić, Giga Gračan, Agata Juniku, Pavle Kalinić, Višeslav Kirinić, Gioia-Ana Ulrich, Branimira Lazarin, Katarina Luketić, Jurica Pavičić, Iva Pleše, Dušanka Profeta, Dina Puhovski, Srđan Rahelić, Sabina Sabolović, Ana Schmidtbauer, David Šporer, Igor Štiks, Davorka Vukov Colić

grafički urednik: Željko Zorica

lektura: Marko Plavić

tajnik redakcije: Srđan Rahelić

priprema: Kolumna d.o.o., Zagreb

tisak: Novi list, Rijeka, Zvonimirova 20a

Tiskanje ovog broja omogućili su

Institut Otvoreno društvo Hrvatska

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

zarež

Cijene oglasnog prostora

1/1 stranica	4500 kn
1/2 stranice	2500 kn
1/4 stranice	1600 kn
1/8 stranice	900 kn

PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:

zarež

dvtjednik za kulturna i društvena zbivanja
10000 Zagreb, Hebrangova 21

Želim se pretplatiti na zarež:

• 6 mjeseci 120,00 kn s popustom 100,00 kn

• 12 mjeseci 240,00 kn s popustom 200,00 kn

Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu koristiti popust:

• 6 mjeseci 85,00 kn

• 12 mjeseci 170,00 kn

Za Europu godišnja pretplata 100.- DEM, za ostale kontinente 100,00 USD.

PODACI O NARUČITELJU

ime i prezime: _____

adresa: _____

telefon/fax: _____

vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke:

30101-601-741985. Kopiju uplatnice priložiti listiću.

IZVJEŠTAJ ZA ARHEV		PROJEKCIJA ULAGANJA	
Ime i prezime:	BORIS BECK	Ime i prezime:	
Adresa:	HEBRANGOVA 21, ZAGREB 10000	Ime i prezime:	
Broj računa:	60240000000000000000	Ime i prezime:	
Ime i prezime:	DRUGA STRANA D.O.O.	Ime i prezime:	
Adresa:	HEBRANGOVA 21, ZAGREB 10000	Ime i prezime:	
Broj računa:	30101-601-741985	Ime i prezime:	
Ime i prezime:		Ime i prezime:	
Adresa:		Ime i prezime:	
Broj računa:		Ime i prezime:	

Maloprodaja

Veleprodaja

BICIKLIST

Zagreb, Ratarska 12, tel: 01 3860 904, 3861 686, fax: 01 3860 905

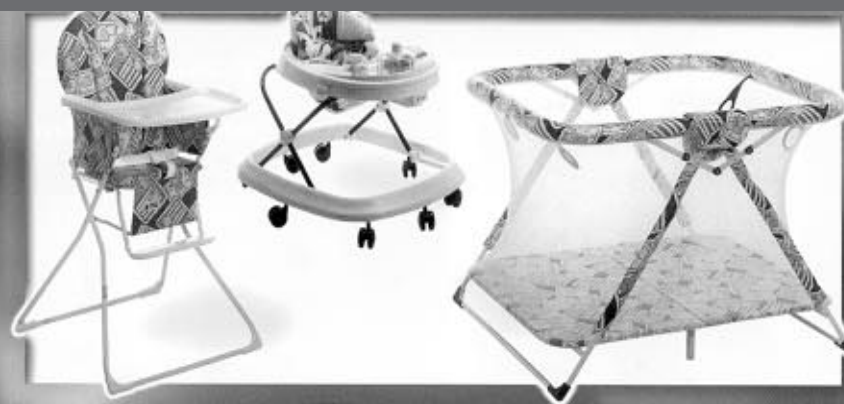
Zagreb, Siječanska 1 (Vrbani), tel: 01 3872 422 • I. B. Mažuranić 9 (Malešnica), tel: 01 3792 746 • Bukovačka 25 (Maksimir), tel: 01 2304 418

*Jedinstvena
ponuda u Hrvatskoj
u prodavaonicama*

*BICIKLIST:
preko
100 modela
bicikala*

*od 200,00 kn
do 20.000,00 kn.*

*ŠIROK IZBOR
dječjih bicikala, tricikala,
autića i dječje opreme*

beskamatna kreditna prodaja na čekove i kartice

